२४४४

ते मुनयो भ्रान्ताः, सर्वज्ञत्वात् । किन्तु बहिर्विषयप्रवणानामापाततः परम-पुरुषार्थे प्रवेशो न स्यादिति नास्तिक्यनिवारणाय तैः स्वस्वमतानुसारेण व्यवहारार्थं कल्पिताः प्रकारभेदाः प्रदर्शिताः । तत्र तात्पर्यमज्ञात्वा वेद-विरुद्धेऽप्यर्थे तेषां तात्पर्यमुत्प्रेक्षमाणास्तन्मतमेवोपादेयत्वेन गृह्णन्तो रागान्धा जनाः 'इदं मतं समीचीनम्' इति भ्रमन्ति । ॐयद्यदिति—सिद्धा-न्तवद्भासमाना ये आगमाः = पाञ्चरात्रादयः, तर्कादयः = न्याय–वैशेषिक-सांख्य–योग–पूर्वमीमांसाः, भ्रमपरिगृहीतभेदादिप्रतिपादकेषु तेषु शास्त्रेषु यद्यत्प्रति = यद्यदर्थविषये । जगत्कारणमुक्तिप्रकारेषु तत्तच्छास्त्रोक्तेष्वर्थेषु रागान्धा भ्रमन्ति 'इदं समीचीनम्' इति, चित्तस्वास्थ्यञ्च न लभन्ते रागान्धत्वादेव । वयं तु तेषां तत्तन्मतं 'सर्वमात्मैव' इति ये वदन्ति तेषां ज्ञानेनानुमोदामः' इत्यक्षरार्थः । सर्वस्यात्मरूपत्वेन जगत्कारणमात्मैव, प्रकृतिपुरुषविज्ञानाद्यप्यात्मज्ञानमेव स्थूलारुन्धतीन्यायेन परम्परया ब्रह्म-प्रतिपादकत्वाद् वाऽनुमोदाम इति भावः । "सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति" (कठोप० २।१५) इति श्रुतिः ।

"रागान्धा हि जनाः सर्वं न पश्यन्ति हिताहितम् ।
तस्माद्रागं न कुर्वीत यदिच्छेदात्मनो हितम् ॥" इति ।
"वेदे रामायणे चैव भारते च विशेषतः ।
आदावन्ते च मध्ये च हरिः सर्वत्र गीयते ॥"

इति च स्मृतिः । चेन पुराणादीनां सङ्ग्रह इत्याह—ॐसिद्धान्तप्रतिपाद-केति । ॐपाञ्चरात्रेति–वैष्णवनारदादिप्रतिपादितःपाञ्चरात्रनामको ग्रन्थः । तत्र वासुदेवसङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धाश्चत्वारः पदार्था निरूपिताः । भगवान् वासुदेवः परमेश्वरः सर्वकारणं तस्मादुत्पद्यते सङ्कर्षणाख्यो जीवस्तस्मा-न्मनः = प्रद्युम्नः तस्माद्–अनिरुद्धः=अहङ्कारः । सर्वे चैते भगवतो वासुदेवस्यैवांशभूतास्तदभिन्ना एवेति तदाराधनं कृत्वा कृतकृत्यो भवतीति निरूपितम् । एवं रीत्या = उक्तप्रणाल्या । सर्वत्र = घटादावपि, कारण-सत्तायाः कार्य्यसत्ताऽव्यभिचारित्वादिति भावः । तदाह —ॐचेतनेति — तथा च घटादिषु सेन्द्रियद्रव्यत्वाभावान्न चेतनकार्य्यमिति भावः । अत्र मानमाह —ॐतदुक्तमिति — तत्तात्पर्य्यमादायैव तदुक्तमित्यर्थः । अन्यथा प्रागुक्तरीत्या सर्वस्याऽपि चेतनत्वात्तदसङ्गतिः स्पष्टैव । नन्वत्र द्रव्यस्य

नित्यत्वमुक्तमग्रे चानित्यत्वमिति विरोधः, किञ्च, अत्र ब्रह्मण एव सृष्टि-रुक्ता, पूर्वन्तु बिन्दोरिति विशेषोऽत आह—*अत्रेति। पश्चात्= पश्चादपि। *अस्तीति—वर्तमानसामीप्ये लट्। *लिखितमिति—'लिखितम्' इत्यत्र नपुंसके भावे क्तः। *विरोध इति—मतभेदाभिप्रायकत्वेन उक्तत्वान्न विरोध इति भावः। *प्रसक्तानुप्रसक्त्येति—प्रसङ्गप्रयोज्य-प्रसङ्गोक्त्येत्यर्थः॥

मू०—प्रकृतमनुसरामः—

अन्तःकरणवृत्तेस्तत्प्रतिबिम्बाभावस्य तत्फलस्य च निरूपणम्

चित्तस्य विषयाकारपरिणामरूपा वृत्तिश्चेन्द्रियेण सहैव, अत एव रसनेन्द्रियगतपित्तान्वयेन 'गुडः कटुः' इति, नयनगतपित्तान्वयेन च 'शङ्खः पीतः' इत्याद्युपपद्यते। सा च भ्रमप्रमोभयरूपा पुरुषे प्रतिबिम्बत इति पुंसो विद्यमानवृत्तिग्राहकत्वम्। प्रतिबिम्बोऽत्र बुद्धेः परिणामविशेष एव, † न त्वादर्शादाविव प्रतिबिम्बः, उभयोरपि नीरूपत्वादान्तरत्वाच्चेत्यन्यत्र निरूपितम्।

(रत्न०)—*चित्तस्येति—प्रत्यक्षस्थले यथा तडागोदकं छिद्रान्निर्गत्य कुल्यात्मना केदारान् प्रविश्य तद्वदेव च चतुष्कोणाद्याकारं भवति तथा तैजसमन्तःकरणमपि चक्षुरादिद्वारा निर्गत्य घटादिविषयदेशं गत्वा घटादिविषयाकारेण परिणमते इत्युक्तम्। तत्रान्तःकरणस्य विषयाकारेण परिणामश्चेन्द्रियेण सहैव भवति। इन्द्रियविशिष्टमेवान्तःकरणं विषयाकारेण परिणमतीति यावत्। तथा चेन्द्रियदोषात्तत्सम्बद्धान्तःकरणस्यापि सदोषत्वेन तादृशस्यैव च तस्य विषयाकारेण परिणामादिन्द्रियगतदोषाणां विषयेऽप्युपलब्धिः संगच्छते—इत्यभिप्रेत्याह—*इन्द्रियेण सहैवेति। *अत एवेति—इन्द्रियविशिष्टान्तःकरणस्य परिणामादेवेत्यर्थः। *उपपद्यत इति—अन्यथा 'कटुत्वाभाववान् गुडः' 'पीतत्वाभाववान् शङ्खः' इति बाधज्ञानसत्त्वात् 'गुडः कटुः' 'पीतः शङ्खः' इति प्रतीतिर्न स्यादिति भावः। ननु दोषविशेषाजन्यज्ञानं प्रत्येव बाधज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वमिति तद्विशिष्टान्तःकरणपरिणामाभावेऽपि तादृशप्रतीतौ प्रतिबन्धकाभाव इति

† 'प्रतिबिम्बोऽत्र पुरुषस्य तदवच्छेद्यत्वमेव' इति पाठान्तरम्।

चेत्, न, इन्द्रियगतपित्तरूपदोषतारतम्येन विषयगतपीतत्वतारतम्यस्यानुभवसिद्धतया तत्र विषयविधया पित्तस्यैव हेतुत्वावश्यकत्वात्। ननु पीतत्वविशिष्टशङ्खरूपविषयाभावेन 'पीतः शङ्खः' इति चित्तवृत्तिर्न स्यादत आह — *सा चेति — वृत्तिश्चेत्यर्थः। अयम्भावः — क्षारपदार्थसंयोगेन यथा वस्त्रमालिन्यमपसार्य्यते तथेन्द्रियसन्निकर्षेण बौद्धं तमोऽपहन्यते। तथा च निर्मले वस्त्रे कुसुम्भयोगात्तद्वर्णतेव स्वच्छे बुद्धिसत्त्वे विषयाकारता सम्पद्यते। सैव बुद्ध्यवस्था 'वृत्तिः' इत्युच्यते। सा च प्रमाणम्। पौरुषेयबोधस्य प्रमात्वात्तत्करणत्वात्तस्यास्तत्त्वम्। यद्यपि ज्ञानोत्पत्तिप्रक्रियाऽत्र शास्त्रे वेदान्तशास्त्रे च सूत्रकृद्भिरनुक्ता, तथाऽपि योगभाष्ये वेदान्तसूत्रकृता व्यासेनेदृशज्ञानप्रक्रियाया एवोक्तत्वात्सैवात्रापि ज्ञानप्रक्रियेत्यनेन ध्वन्यते। नन्विदमाकारवृत्ते रजताकारवृत्तेश्च प्रत्येकमेकैकविषयत्वे तदभाववन्निष्ठविशेष्यतानिरूपिततन्निष्ठप्रकारतानिरूपकत्वाभावाद् विशिष्टभ्रमानुपपत्तिरत आह — *भ्रमप्रमेति — शङ्खावच्छेदेन प्रमात्वं पीतत्वावच्छेदेन भ्रमत्वम्। नन्वेवमपि विशिष्टभ्रमत्वानुपपत्तिः, परस्परनिरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयत्वाप्रयोजकत्वादिति चेत्, न, वृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यस्यैकत्वेन सत्यमिथ्यावस्तुतादात्म्यावगाहित्वेनैव भ्रमत्वोपपत्तेः। *पुरुषे इति — विषयावच्छिन्ने इत्यर्थः। एतावतैव स्वसम्बद्धां विषयोपरक्तां बुद्धिवृत्तिं चेतनोऽवभासयतीत्यर्थः। तथा च योगसूत्रम्—"सत्त्वपुरुषयोरत्यन्तासङ्कीर्णयोः प्रत्ययाविशेषो भोगः" इति (यो० द० ३।३५) "चितेरप्रतिसंक्रमायास्तदाकारापत्तौ स्वबुद्धिसंवेदनम्" (यो० द० ४।२२) इति च। सत्त्वम् = चित्तम्। अत्यन्तासङ्कीर्णत्वञ्च जडत्वाजडत्वपरिणामित्वापरिणामित्वादिभिः। प्रत्ययाविशेषश्च, प्रतिबिम्बरूपेण। प्रतिसंक्रमः = परिणामः। अप्रतिसंक्रमायाः = असङ्गायाः। तदाकारापत्तिः = बुद्धिसमानाकारापत्तिः। स्वबुद्धिसंवेदनम् = स्वबुद्धिवृत्तिज्ञानम् बुद्धिवृत्त्यविशिष्टः पुरुषः।" इति तद्भाष्यम्।

"संलक्ष्यते यथा रक्तः केवलः स्फटिको जनैः।
रञ्जकाद्युपधानेन तद्वत्परमपूरुषः॥
तस्मिंश्चिद्दर्पणे स्फारे समस्ता वस्तुवृत्तयः।
इमास्ताः प्रतिबिम्बन्ति सरसीव तटद्रुमाः॥" इति स्मृतिश्च।

*प्रतिबिम्बत इति — बुद्धिपुरुषयोर्भोग्यभोक्तृभावरूपसम्बन्धः 'छायाऽऽपत्ति' शब्देन 'प्रतिबिम्ब' शब्देन चोच्यते। *विद्यमानेति — अस्य 'आत्मनि' इति शेषः। *वृत्तिग्राहकत्वमिति — वृत्तिप्रकाशकत्वमित्यर्थः। न हि स्वयमप्रकाशिता बुद्धिः परं प्रकाशयितुमर्हति। न च बुद्धिः स्वप्रकाशा, द्रष्टृत्वदृश्यत्वयोः स्वयं विरोधात्। *प्रतिबिम्ब इति—वृत्तेः प्रतिबिम्बनं नाम — पुरुषोपरागः। आत्मनो ज्ञानात्मकत्वात् पुरुषे प्रतिबिम्ब उक्तपरिणामविशेषोऽभिमानात्मकः साक्षिभास्यः। अस्मादेव प्रतिबिम्बरूपाद्दोषात् साक्षिपुरुषयोः 'अहं सुखी' 'पश्यामि' इत्यादिरूपेणैकताभ्रमः। केचित्तु आहुः — ननु कोऽसौ प्रतिबिम्बः?, न तावन्मुख्यः प्रतिबिम्बः, चाक्षुषे चाक्षुषस्यैव प्रतिबिम्बस्वीकारात्, प्रतिबिम्बस्य तुच्छतया तत्र बन्धानुपपत्तेः, निरवयवेऽवच्छेदासम्भवाच्च। अत एव कस्तूरीप्रतिबिम्बे न गन्धोपलब्धिः। प्रतिध्वनिस्तु न प्रतिबिम्बः, किन्तु ध्वनिजन्य आकाशगुणः। मूलध्वनयस्तु पृथिव्यादिगुणा एव। एतेन 'प्रतिबिम्बोऽत्र बुद्धिपरिणामविशेष एवाभिमानात्मकः साक्षिभास्यः' इत्यपि निरस्तम्। अत आह — *प्रतिबिम्बोऽत्रेति — तद्वृत्तिरुपाधीनां सम्बन्धविशेष एवाध्यासिकः 'प्रतिबिम्बः' इति 'अवच्छेदकः' इति च व्यवहार्य्य इत्यर्थ इति। साङ्ख्यादिमतं निराकरोति — *न त्विति। *आदर्शादाविति — तत्र हि — प्रतिहतचक्षुर्ग्राह्यत्वं प्रतिबिम्बत्वम्। आदर्शः = दर्पणम्। तत्र मुखच्छायासादृश्याच्छायान्तरोद्भवो भवति। उभयोः = बुद्धिपुरुषयोः। प्रतिध्वनौ प्रतिबिम्बत्वव्यवहर्तुर्मतेनाह — *आन्तरेति — न तु बाह्य इति न दोषः।

मू०—पुरुषोऽपि वृत्तिसम्बन्धात्तद्गतविषयाकार(ता) भाक्। वृत्तिश्च तत्सम्बन्धात्तत्स्वरूपप्रकाशभाक्, स्वभावात्। तथा च पतञ्जलेः सूत्रे — "तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम्" (यो० द० १।३) तदा = समाधौ। "वृत्तिसारूप्यमितरत्र" (यो० द० १।४) इति। "व्युत्थाने याश्चित्तवृत्तयस्तद्विशिष्टवृत्तिः पुरुषः" इति तद्भाष्यम्। पुरुषस्य वृत्तिश्च वृत्त्यवच्छिन्नः पुरुष एव। वृत्तिसारूप्यात्तत्र वृत्तित्वव्यवहारः। तत्सारूप्यात्पुरुषोऽपि दुःखा-

दिमानिव, अकर्त्ताऽपि कर्त्तेव, अभोक्ताऽपि भोक्तेव यद्भवति स एव पुरुषस्य भ्रमात्मको भोगः, तद्धानिरेव च मोक्ष इति भावः । अवच्छेदकस्थले प्रतिबिम्बव्यवहारस्तु प्रतिबिम्बसादृश्यात् । यथा रव्यादिप्रतिबिम्बं सोपाधिजलादिधर्मान् चाञ्चल्यादीन् गृह्णातीव, तथा अवच्छेद्यमपि तदन्तर्भावात्तद्धर्मानिति ।

(रत्न०)—ननु 'विषयावच्छिन्ने पुरुषेऽवभासः' इति, 'वृत्तेः प्रकाशकत्त्वम्' इति चानुपपन्नम्, 'यत्रैवावभासः तत्रैव प्रकाशकत्वम्' इति नियमात् विषयाकारताया बुद्धौ सत्त्वात् प्रकाशकत्वस्य चेतने एव सत्त्वाच्च । अत आह—*पुरुषोऽपीति । *वृत्तिसम्बन्धादिति—वृत्तिप्रतिबिम्बादित्यर्थः । अयमाशयः—यथा लोहपिण्डस्य दग्धृत्वाभावेऽपि दहनकर्त्तृत्वाश्रयवह्नितादात्म्याध्यासात् 'अयो दहति' इति व्यवहारस्तथा विषयाकारपरिणामान्तःकरणैक्याध्यासादात्मनोऽपि सविषयकत्वमिति । *तद्गतेति—वृत्तिगतेत्यर्थः । *तत्सम्बन्धादिति—पुरुषसम्बन्धादित्यर्थः । पुरुषचैतन्याद् वृत्तेः प्रकाश इति भावः । इदमत्र बोध्यम्—"सत्यं ज्ञानम्" (तैत्ति० उप० २।१।१) इत्यादिश्रुत्या मुख्यं ज्ञानं ब्रह्मैव, वृत्तेस्तु जडान्तःकरणधर्मत्वेन मुख्यं जडत्वमेव, गौणन्तु ज्ञानत्वम् । जपाकुसुमस्फटिकयोरिव सान्निध्याद् भेदाग्रहे सति पुरुषधर्मो बुद्धावध्यस्यत इति । *तत्स्वरूपेति—चेतनस्वरूपेत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—*स्वभावादिति—स्वधर्मादित्यर्थः । अत्रार्थे मानमाह—*तथा चेति—पुरुषधर्मो बुद्धावध्यस्यत इत्येतद्बोधकमित्यर्थः । *तदा द्रष्टुरिति—अयम्भावः—चित्तं हि प्रख्या—(तत्त्वज्ञानम) प्रवृत्ति-स्थिति-शीलत्वात् त्रिगुणम् । यद्यपि सत्त्वप्राधान्येन प्रख्यारूपमेव चित्तं तथापि त्रिगुणनिर्मिततया गुणानाञ्च वैषम्येण परस्परविमर्दवैलक्षण्याद् विभिन्नपरिणामं सदनेकावस्थामुपपद्यते । चित्तरूपेण परिणतं सत्त्वं प्रख्यारूपम् । तत्र चित्ते सत्त्वगुणापेक्षया किञ्चिदूने रजस्तमसी मिथः समे च यदा भवतस्तदैश्वर्य्यं विषयीकरोति, तत्त्वस्य तमसा पिहितत्वादैश्वर्य्यं तत्त्वमभिमन्यमानं तत्प्रणिधित्सति । अनेन क्षिप्ताऽवस्था दर्शिता । अथ रजसा क्षिप्यमाणं तत्राप्यलब्धस्थिति तत्प्रियमात्रं भवति = शब्दा-

दिषु पुनरस्य निरूढं प्रेम जायते। अनेन विक्षिप्ताऽवस्था उक्ता। यदा हि रजो विजित्य तमः प्रसृतं तदा चित्तमधर्माद्युपगच्छति। अनेन मूढाऽवस्था दर्शिता। एवञ्च क्षिप्तम्, मूढम्, विक्षिप्तमिति तिस्रश्चित्तस्य भूमयो दर्शिताः। यस्त्वेकाग्रे चेतसि सद्भूतमर्थं प्रद्योतयति, क्षिणोति च क्लेशान्, कर्मबन्धनानि श्लथयति, निरोधमभिमुखं करोति, स 'संप्रज्ञातयोगः' इत्याख्यायते। स च चतुर्विधः—वितर्कानुगतः, विचारानुगतः, आनन्दानुगतः, अस्मिताऽनुगतश्चेति। सर्ववृत्तिनिरोधे त्वसंप्रज्ञातः समाधिः। संप्रज्ञातासंप्रज्ञातसमाधिद्वयम् 'योग' शब्देनाख्यायते। तत्र योगत्वम्—पुरुषात्यन्तिकस्वरूपावस्थितिहेतुत्वे सति चित्तवृत्तिनिरोधत्वम्। चित्तवृत्तयश्च—"प्रमाण-विपर्यय-विकल्प-निद्रा-स्मृतयः" (यो० द० १।६) पूर्वोक्तावस्थागताश्च। तत्र निरोधश्च—चित्तस्य स्वविषयान्निवृत्तिः। सा च भावरूपा। तत्र ध्येयसाक्षात्काररूपफलोपहितनिरोधत्वं सम्प्रज्ञातत्वम्। असंप्रज्ञातत्वञ्च—तत्त्वज्ञानसंस्कारदाहकत्वे सति सर्ववृत्तिनिरोधत्वम्। चित्तं हि स्वयमेव सर्वार्थग्रहणक्षमं विभु च। तमोरूपावरणात्सदा सर्वं न गृह्णाति। अतस्तमोवर्धकानां विषयान्तरसञ्चारवासनापापादीनां योगतः क्षये स्वयमेव ध्येयं वस्तु साक्षात्क्रियत इति योगशास्त्रसिद्धान्तः। तत्र संप्रज्ञातसमाधिना वृत्त्युत्थदुःखभोगनिवृत्तिः। असंप्रज्ञातेन तु तत्त्वज्ञानसंस्काराणां प्रारब्धकर्मणाञ्च दाहाच्छीघ्रं स्वेच्छया मोक्षः। तत्रासंप्रज्ञातसमाधिमाश्रित्याह— "तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम्" (यो० द० १।३) इति। तदा = असंप्रज्ञाताऽवस्थायाम्, द्रष्टुः = पुरुषस्य, स्वरूपे = निरुपाधिकचैतन्येऽवस्थानं भवतीत्यर्थः। व्युत्थाने समाधिविरोध्यवस्थायां वृत्तिसारूप्यम् तदाह—"वृत्तिसारूप्यमितरत्र" (यो० द० १।४) इति। वृत्तयः पूर्वोक्तास्तत्सारूप्यं पुरुषस्य भवति। एतदुक्तं भवति—जपाकुसुमस्फटिकयोरिव बुद्धिपुरुषयोः सन्निधानादभेदग्रहे बुद्धिवृत्तीः पुरुषे समारोप्य 'शान्तोऽस्मि' 'दुःखितोऽस्मि' 'मूढोऽस्मि' इत्यध्यवस्यति, इत्याह—*व्युत्थाने याश्चित्तवृत्तय इति—व्युत्थानदशायामपि पुरुषः स्वरूपे एव तिष्ठति। तदा दुःखित्वाद्यङ्गीकारे परिणामित्वापत्तिरिति वृत्त्यवच्छिन्नत्वेनैव वृत्तिसारूप्यम्, नान्यथेत्याह— *पुरुषवृत्तिश्चेति—वृत्तयश्च दीपस्य शिखा इव भङ्गुराश्चित्तस्यावस्थापरिणामा

द्रव्यरूपास्त्रिगुणकार्यत्वात्सुखदुःखमोहाश्रयत्वाच्छान्तघोरमूढाख्याः स्वसंयुक्तार्थाकाराः । तद्विलक्षणश्च पुरुषस्यापि, तस्य दर्शितविषयत्वात् । विषयदर्शनञ्च —स्ववृत्त्यारूढविषयस्य प्रतिबिम्बरूपेण चिति आधानम् । एवञ्च तत्प्रतिबिम्बान्येव पुरुषस्य वृत्तयः । प्रतिबिम्बनमपि तासु स्वीयत्वाभिमानः । नैतावता कूटस्थत्वहानिरिति बोध्यम् । सापि नातिरिक्ता, 'राहोः शिरः' इतिवत्षष्ठीत्युक्तम् — *पुरुषस्य वृत्तिश्चेति – तत्र = पुरुषे । तादृशवृत्तिसारूप्यात् पुरुषे वृत्तित्वव्यवहार इति फलति । *भोग इति – सुखदुःखसाक्षात्कार इत्यर्थः । तद्धानिः = तादृशदुःखहानिः पुरुषस्य । ननु तादृशावच्छेदे कथं प्रतिबिम्बव्यवहारः ? अत आह — *अवच्छेदक इति । सादृश्यमाह — *यथा रव्यादीति । अवच्छेद्यम् = पुरुषरूपम् । तदन्तर्भावात् = उपाध्यन्तर्भावात् ।

सू०–तथा च तृतीये द्वितीयपादे व्याससूत्राणि — "अत एव चोपमा सूर्यकादिवत्" "अम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्वम्" "वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवम् " (वे० सू० ३।२।१८–२०) इति । अत एव, यतोऽयमात्मा चैतन्यस्वरूपो निर्विशेषो वाङ्मनसातीतः, अतस्तस्योपाधिनिमित्तामपारमार्थिकीं विशेषवत्तामाश्रित्य श्रुतिषु प्रतिबिम्बोपमोपादीयते इत्यर्थः । नन्वेवमपि प्रतिबिम्ब एवास्तु, अत आह – अम्बुवदिति – जलवदुपाधीनां पृथग्विप्रकृष्टदेशानां ग्रहणाभावेन न तत्र प्रतिबिम्बत्वमित्यर्थः । केन तर्हि धर्मेण तदुपमा तत्र ? इत्यत आह–वृद्धिह्रासेति– जलगतं हि रव्यादिप्रतिबिम्बं जलवृद्धौ वर्धत इव, तद्ध्रासे ह्रसतीव, तच्चलने चलतीव, तद्भेदे भिद्यत इवेति जलधर्मानुविधायि, न तु परमार्थतः सूर्यस्य तथात्वम् । एवं परमार्थतोऽविकृतमेकरूपमपि देहाद्युपाध्यन्तर्भावात् भजत इवोपाधिधर्मान् वृद्धिह्रासादीनित्येव उभयोर्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः सामञ्जस्यादविशेषः, प्रतिबिम्बत्वेनापि ब्रह्मण उपाधिषु व्यवहार इत्यर्थः ।

(रत्न०)—वृत्त्यवच्छेदेन तद्धर्मभाक्त्वे मानमाह — *तथा चेति ।

तृतीये = तृतीयाध्याये । ॐनिर्विशेष इति — रूपाद्याकाररहितमेव ब्रह्मावधारयितव्यम्, न रूपादिमत् । कस्मात् ? तत्प्रधानत्वात् । निष्प्रपञ्चं ब्रह्म, आत्मतत्त्वप्रधानम्, श्रुतिबोधितत्वात्, इत्यर्थकैः "अरूपवदेव हि तत्, प्रधानत्वात्" (वे० सू० ३।२।१४) इत्यादिपूर्वसूत्रैस्तत्त्वेन प्रतिपादितत्वादित्यर्थः । विशेषवत्ताम् = भेदम् । जीवेश्वरयोर्वास्तविकोऽभेदः, भेदश्चोपाधिप्रयोज्य इति भावः । ॐप्रतिबिम्ब एवेति — न तु प्रतिबिम्बोपमेति भावः । ॐन तत्रेति — सूर्यादिभ्यो हि मूर्त्तेभ्यः पृथग्भूतं विप्रकृष्टदेशं मूर्तं जलं गृह्यते, तत्र युक्तः सूर्यादिप्रतिबिम्बोदयः । न त्वात्मा मूर्तो न चास्मात् पृथग्भूता विप्रकृष्टदेशाश्चोपाधयः, सर्वगतत्वात्, सर्वानन्यत्वाच्च, न प्रतिबिम्ब इति भावः । उपमाप्रयोजकं धर्मं पृच्छति — ॐकेनेति । ॐजलधर्मानुविधायीति — तथा च श्रुतिः —

"एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।
एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥" इति ।
(ब्रह्माण्ड-उपनि० १२)

यथा बिम्बप्रतिबिम्बयोरुपाधिकृतो भेदो नानात्वञ्च, वास्तवस्त्वभेदस्तथा जीवेश्वरयोरपीति भावः । नत्वेतावता जीवानां प्रतिबिम्बत्वम्, विप्रकृष्टदेशानामुपाधीनामिवान्तःकरणादीनां पृथग्ग्रहणाभावेन प्रतिबिम्बव्यवहारस्यायुक्तत्वादिति भावः । 'अहम्' इत्येव प्रतीतिस्तत्र ।

अत्र "तथा च पतञ्जलेः सूत्रे" इत्यारभ्य "ब्रह्मण उपाधिषु व्यवहार इत्यर्थः" इत्यन्तो भागो बहुषु पुस्तकेषु नोपलभ्यते, न च कुञ्जिकाकारेण व्याख्यातस्तथापि कलायां व्याख्यादर्शनात्, क्वचित् पुस्तके तथा पाठदर्शनाच्चोपन्यस्तः ।

मू०—वृत्तिजन्यफलं च वृत्तिद्वारा शुद्धचेतने तस्य प्रतिबिम्बनम्, एतदेव प्रकटता । तत्सम्बन्धाच्च परसमवेतक्रियाफलाश्रयत्वाद्विषयस्य कर्मत्वम्, अन्तःकरणद्वारा पुरुषस्य वृत्त्याश्रयत्वात्कर्तृत्वम् । जानातेश्च वृत्तिविशेषे एव शक्तिः । तत्र 'दण्डी' इति ज्ञाने वृत्तिस्थदण्डाकारेण यः पुरुषस्य सम्बन्धः सा प्रकारता, दण्डत्वनिष्ठश्च सोऽवच्छेदकत्वाख्यप्रकारता, संयोग-

निष्ठः स सांसर्गिकविषयता, पुरुषनिष्ठस्स विशेष्यता । तासां परस्परमवच्छेद्यावच्छेदकभावः परेषामिवास्माकमपि । विषयतात्वञ्च—वृत्त्यनुयोगिकचेतनसम्बन्धविशेषनिष्ठं सम्बन्धविशेषत्वमखण्डं यत्सम्प्रतिपन्नं तदेव ।

(रत्न०)—'घटं जानाति' इत्यादौ 'ज्ञानमात्रं धात्वर्थः' इति नैयायिकमतासङ्गतत्वं सूचयन्नाह—*वृत्तिजन्यफलमिति — अत्र 'वृत्तिजन्य' इत्युक्त्या ज्ञानरूपाया वृत्तेर्व्यापारत्वं सूचितम्, व्यापारस्यैव फलजनकत्वात् । *वृत्तिद्वारेति — वृत्तौ सत्यामेव प्रतिबिम्बनाद् वृत्तिजन्यत्वं तस्य, न तु वास्तविकम्, नित्यत्वात् । शुद्धचेतने = ज्ञानस्वरूपात्मनि । तस्य = विषयस्य । एतदेव = प्रतिबिम्बनमेव । 'एव' शब्देन प्रकटतायाः पदार्थान्तरत्वव्युदासः । अयं भावः — विषयेन्द्रियसंयोगस्थले सावयवमन्तःकरणं चक्षुरादिद्वारा निर्गत्य विषयदेशं गत्वा विषयाकारं भवति । स एव विषयाकाररूपः परिणामः 'वृत्तिः' इत्युच्यते । अन्तःकरणस्य विषयाकारपरिणामो हि तद्विषयावरकमज्ञानं निवर्त्तयति । ततश्च चेतने यत्तद्वृत्त्युपहितत्वं तदेव 'प्रमा' इत्युच्यते । तत्करणत्वाद् वृत्तेः प्रमाणत्वम् । आवरकाज्ञाननिवृत्तौ यत्र वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्य योग्यविषयावच्छिन्नचैतन्यस्य चैककालिकत्वमेकदेशस्थत्वं तत्र तयोरैक्याध्यासात्प्रत्यक्षत्वम्, न तु विषयेन्द्रियसन्निकर्षजन्यत्वमात्रेण ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वम् । अत एव 'तत्त्वमसि' इत्यादिवाक्यजन्यज्ञानस्थलेऽपि आत्मन एव विषयत्वेनान्तःकरणवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्य आत्मरूपविषयावच्छिन्नचैतन्यस्य च शरीररूपैकदेशस्थत्वेनैककालिकत्वेन च प्रत्यक्षत्वव्यवहारः । एवञ्च यत्र यत्रेन्द्रियसन्निकर्षद्वारा विषयाकारवृत्तिरन्तःकरणस्य, तत्र सर्वत्र वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्य विषयावच्छिन्नचैतन्यस्य चैककालिकत्वमेकदेशस्थत्वञ्चेति प्रत्यक्षत्वमेव । अनुमित्यादिस्थले तु व्याप्यादिदर्शनेन व्याप्तिज्ञानादिजन्यव्यापकाद्याकारवृत्त्युपहितत्वमात्रं प्रमातृचैतन्ये । तत्रान्तःकरणस्य बहिर्निर्गमनाभावेन वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्य-विषयावच्छिन्नचैतन्ययोरेकदेशस्थत्वाभावान्नैक्याध्यास इति विशेषः । वृत्तेः वृत्त्यन्तराविषयत्वेऽपि स्वविषयत्वाङ्गीकारात्तस्या अपि प्रत्यक्षत्वम् । अनुमित्यादिस्थलेऽपि वृत्तेः प्रत्यक्ष-

त्वमेव, तत्र वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्य–वृत्तिरूपविषयावच्छिन्नचैतन्ययोः प्रमातृचैतन्यरूपैकदेशस्थत्वादिति । ※प्रकटतेति — मीमांसकैः चक्षुरादीनां ज्ञानद्वारा विषये प्राकट्यजनकत्वं स्वीक्रियत इति तन्मते फलम् 'प्रकटता' इत्युच्यते । ※तत्सम्बन्धाच्चेति — शुद्धचेतनसम्बन्धाच्चेत्यर्थः । ※परसमवेतेति — पुरुषसमवेतवृत्तिरूपव्यापारजन्यप्रतिबिम्बनरूपफलाश्रयत्वादित्यर्थः । ※कर्तृत्वमिति — अन्तःकरणपरिणामरूपवृत्तेः पुरुषेऽध्यासात्कर्तृत्वम् । तथा चान्तःकरणावच्छिन्नस्यैव पुरुषस्य कर्तृत्वम्, चेतनेनागृहीतभेदस्यैवान्तःकरणस्य वृत्त्याकारपरिणमनशीलत्वात् । तस्माच्छुद्धचेतनस्य कर्तृकर्मत्वाद्यभाव एव । नन्वहमर्थस्यैव ज्ञातृत्वेनात्मनस्तदभावाज्जडत्वापत्तिरिति चेत्, न, तस्य ज्ञानरूपत्वेन ज्ञानभेदरूपजडत्वस्याभावात् । न च विषयावभासकत्वस्यैव ज्ञानरूपतया मोक्षदशायां विषयानवभासात्तदनापत्तिरिति वाच्यम्, अर्थोपलक्षितप्रकाशस्यैव ज्ञानत्वात् । ननु वृत्त्याश्रयत्वे धातुवाच्यव्यापारानाश्रयतया कर्तृत्वानापत्तिरत आह — ※जानातेश्चेति । ※वृत्तिविशेष इति — तथा च तस्यैव धात्वर्थव्यापारत्वेन तदाश्रयतया कर्तृत्वमिति भावः । 'दण्डी' इति ज्ञाने प्रकारत्वाद्युपपादयति — ※तत्रेति । ※वृत्तिस्थेति — वृत्तिसंयुक्तस्यैव दण्ड्यादेः प्रत्यक्षत्वाद् वृत्तिस्थत्वम् । ※दण्डाकारेणेति — दण्डनिष्ठो यः पुरुषस्य सम्बन्धः स एवात्र प्रकारता । ※सेति — विधेयप्राधान्यात् स्त्रीत्वनिर्देशः । ※अवच्छेदकत्वेति — विशेषणे यद्विशेषणं तन्निष्ठविषयताया अवच्छेदकतारूपत्वात् । सः = पुरुषसम्बन्धः । ※विषयतेति — संसर्गतारूपेत्यर्थः । सः = चेतनसम्बन्धः । तासाम् = प्रकारतादिविषयतानाम् । ※अवच्छेद्यावच्छेदकभाव इति — यथा 'दण्डी' इति ज्ञाने समवायनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छेद्यतावद्दण्डत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिता संयोगनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिता च या दण्डनिष्ठा प्रकारता तादृशप्रकारताऽवच्छिन्ना या समवायनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छेद्यतावत्पुरुषत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितपुरुषनिष्ठा विशेष्यतेति । एवं तादृशपुरुषनिष्ठविशेष्यताऽवच्छिन्ना या दण्डनिष्ठा उक्तप्रकारतेत्येवंरूपेणेत्यर्थः । परेषामिव = नैयायिकादीनामिव । अस्माकमपि = वैयाकरणानामपि । ※वृत्त्यनुयोगिकेति — वृत्तिनिष्ठो यश्चेतनसम्बन्धः स एवात्र

विषयता । अत एव "ज्ञानस्य विषयेण सम्बन्धो विषयता, सा च ज्ञाननिष्ठा विषयविशिष्टज्ञानस्वरूपा" इति बौद्धाधिकारदीधितिः । एवञ्च विषयस्य नष्टत्वेऽपि ज्ञानस्य विद्यमानत्वाद् भवति विषयता । न च ज्ञानस्यापि तृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वाद्विषयाभावे विषयत्वासम्भवः, स्वजन्यसंस्कारद्वारेण तत्सत्त्वात् । *अखण्डमिति—एतेन एकत्वं तस्य सूचितम् । विषयतायाः प्रकारताविशेष्यताभेदेन भिन्नतया घटविशिष्टबुद्धिं प्रति घटविषयकज्ञानस्य हेतुत्वेऽनुगतरूपेण विषयताया निवेशो न स्यात् । तत्तद्विषयतायाः निवेशेन कार्य्यकारणभावे एकस्या विषयताया निवेशेऽन्यविषयताशालिज्ञानाद् बोधो न स्यात् । तस्मात्सकलविषयतागतमेकमेव विषयतात्वमङ्गीकरणीयम् । तथा च विषयतात्वेन रूपेण घटनिष्ठसकलविषयताया निवेशेनानुगतकार्य्यकारणभावः सम्भवतीति भावः । *सम्प्रतिपन्नमिति — निर्णीतमित्यर्थः ।

सू०—न्यायनये तु तत्तद्विषयविशिष्टज्ञानं विशेष्यताऽऽदिरूपम्, अतिरिक्तमेव वा तत् । विषयतात्वं तु त्रितयसाधारणमतिरिक्तं स्वीकार्य्यम् । तत्तद्वृत्त्यारूढाकारस्य बाह्यघटाद्याकाराविभागेनैव ज्ञानविषयता । तादृशाकारत्वमेव ज्ञाने इच्छादौ च विषयिता ।

(रत्न०)—*न्यायनये त्विति — पूर्वमते वृत्त्यनुयोगिकचेतनसम्बन्धरूपा विषयतोक्ता, अत्र तु भिन्नैवेति 'तु' शब्दो विशेषं द्योतयति । *विषयविशिष्टज्ञानमिति—'घटवद्भूतलम्' इत्यत्र भूतलनिष्ठा विशेष्यता भूतलविशिष्टज्ञानरूपा । एवमेव तत्तद्विषयनिष्ठा विषयता तत्तद्विषयविशिष्टज्ञानरूपैवेति बोध्यम् । विषयतायाः केवलविषयरूपत्वे 'घटो विषयतावान्' इत्याधाराधेयभावानुपपत्तिः । अभेदस्याप्याधाराधेयभावनियामकत्वे 'घटो घटवान्' इत्याद्यापद्येत । किञ्च, विषयतायाः विषयरूपत्वे घटत्वप्रकारकप्रमानिरूपितायाः पटत्वप्रकारकभ्रमनिरूपितायाश्च विषयताया ऐक्यप्रसक्त्या घटत्वप्रकारकप्रमाया भ्रमत्वं पटत्वप्रकारकभ्रमस्य च प्रमात्वं स्यात् । एवं 'घटवद्भूतलम्' 'घटभूतलयोः संयोगः' इति ज्ञानयोरप्यैक्यप्रसङ्गः । यदि तु संयोगस्य संयोगत्वेन भानाभानाभ्यां वैलक्षण्यमादाय भेद इत्युच्यते, तदा 'घटवद्भूतलम्, संयोगश्च' 'घटभूतलसंयोगाः'

इति ज्ञानयोर्वैलक्षण्यं दुरुपपादम् । ज्ञानरूपत्वे 'घटपटौ' इत्यादि-समूहालम्बनात्मकैकज्ञानविषयघटपटादिरूपनानाविषयनिष्ठविषयतानामेक-त्वेन तादृशज्ञानानां घटत्वपटत्वाद्यवच्छिन्नघटपटादिनिष्ठविषयताकतया भ्रमत्वापत्तिः । किञ्च, ज्ञानात्मकत्वे ज्ञानाविषयकालस्यापि ज्ञानविषय-त्वापत्तिः, कालनिष्ठतत्सम्बन्धस्यापि तत्स्वरूपानतिरिक्तत्वात् । घटानु-योगिकघटज्ञानप्रतियोगिकविषयत्वस्य कालानुयोगिकघटज्ञानप्रतियोगिक-कालिकसम्बन्धस्य च घटज्ञानस्वरूपतयैक्यात् 'घटज्ञानविषयतावान् कालः' इति प्रतीत्यापत्तिरिति भावः । एवञ्च 'विषयत्वं पदार्थान्तर-मेव' इति नव्याः । यत्तु—'विषयता विषयज्ञानोभयरूपा' इति प्राञ्चः, तदपि न, 'घटपटौ' इति समूहालम्बनात्मकज्ञानस्य तज्ज्ञानपटो-भयात्मकपटत्वावच्छिन्नपटनिष्ठविषयताघटकत्वेन घटत्वावच्छिन्नघटनिष्ठ-तज्ज्ञानघटोभयात्मकविषयताघटकत्वेन च घटनिष्ठा या पटत्वावच्छिन्ना तज्ज्ञानरूपा विषयता तन्निरूपकत्वेन भ्रमत्वापत्तेर्दुर्वारत्वादित्यन्यत्र विस्तरः । विशेष्यतादीनां केवलभूतलादिस्वरूपत्वे 'घटवद् भू-तलम्' इति ज्ञानानन्तरम् 'भूतलप्रकारकज्ञानवानहम्' इति अनुव्यवसा-यस्याप्यापत्तिरित्याह—*तत्तद्विषयविशिष्टेति—तथाच घटावच्छेदेन ज्ञानस्य प्रकारतारूपत्वम्; भूतलावच्छेदेन विशेष्यतारूपत्वमिति भावः । अत्र 'ज्ञानम्' इतीच्छाया उपलक्षणम्, अन्यथा ज्ञानद्वारेच्छाया विषयता-स्वस्वीकारे ज्ञाननाशे सविषयकत्वं भज्येत । यत्तु—घटादिविषयकज्ञानजन्य-त्वमेवेच्छाया विषयत्वमिति, तन्न, ईश्वरेच्छायाः नित्यत्वेन तत्राव्याप्तेः । वस्तुतस्तु—तद्व्यक्तित्वेन सम्बन्धत्वं न सम्बन्धित्वमिति रूपभेदस्यावश्य-कतया विषयताया एव ज्ञानादतिरिक्तत्वं न्याय्यम् । *विशेष्यतादिरू-पमिति—विषयविशिष्टज्ञानमेव विशेष्यतादीत्यर्थः । *अतिरिक्त-मेवेति—ज्ञानविषयोभयभिन्नं पदार्थान्तरमेवेत्यर्थः । *त्रितयसाधारण-मिति—संसर्गता–प्रकारता–विशेष्यतात्रितयसाधारणमित्यर्थः । ननु बुद्धिस्थवृत्तिविषयस्यैव घटादेर्बुद्धिविषयत्वाद् बाह्यस्य भानं न स्यात्, अत आह—*अविभागेनैवेति—'बाह्यार्थसत्त्वे' इति शेषः । तदभावे तु केवल बुद्धिस्थस्यैव, यथा 'नृशृङ्गम्' । *तादृशाकारत्वमेवेति—यथा विषयनिष्ठा विषयता विषयविशिष्टज्ञानरूपा पदार्थान्तरं वा, एवमेव ज्ञाने-

च्छादिनिष्ठा विषयिताऽप्युक्तरीत्या ज्ञानेच्छादिरूपैव। न चोभयोरेकरूपत्वे तयोरैक्यापत्तिः, आधारभेदेन भेदात्।

सू०—एवं पुरुषोऽपि वृत्त्यारूढः पुरुषे प्रतिबिम्बत इति 'अहम्' इति ज्ञानोपपत्तिः, 'आत्मानमात्मना जानामि' इत्याद्युपपत्तिश्च, 'अहमिति जानामि' इत्याद्युपपत्तिश्च। बिम्बप्रतिबिम्बयोर्वास्तवभेदाभावात्स्वातिरिक्ताप्रकाश्यत्वरूपं स्वप्रकाशत्वं पुरुषस्योपपन्नम्। एतत्सर्वं साक्षिभास्यमिति तन्निष्ठप्रकारत्वावच्छिन्नतद्विशेष्यताकत्वरूपं प्रामाण्यमपि ज्ञानस्य स्वतोग्राह्यमेव। औत्तरकालिकबाधे तु तदंशे भ्रमत्वकल्पनम्। यथा च प्रदीपो रूपादिकं प्रकाशयन्नात्मानमपि प्रकाशयति, एवं ज्ञानमर्थं प्रकाशयदात्मानमपि प्रकाशयति, एवं शब्दोऽपि; ज्ञान-शब्द-प्रदीपानां त्रयाणामपि स्वप्रकाशत्वात्।

पुरुषस्य ज्ञानशब्दादीनाञ्च स्वप्रकाशत्वोपपादनम्

(रत्न०)—बाह्यज्ञानक्रमं निरूप्यान्तरज्ञानक्रममाह— *एवमिति— बाह्यघटादिवदित्यर्थः। पुरुषोऽपि = चेतनोऽपि। *वृत्त्यारूढ इति— 'अहम्' इत्याकारान्तःकरणवृत्त्यारूढ इत्यर्थः। सुखादिप्रत्यक्षस्थलेऽपि सुखाद्याकारान्तःकरणवृत्तिस्थत्वेनैव जीवसाक्षिरूपं प्रत्यक्षत्वं तेषाम्। न च सुखादीनां केवलसाक्षिवेद्यत्वप्रवादभङ्गः, तत्प्रवादस्यान्तःकरणभिन्नेन्द्रियादिप्रमाणव्यापारमन्तरैव साक्षिवेद्यत्वमात्रेणाभ्युपगमात्। अत एव 'अहम्' इति प्रत्यक्षेऽहमाकारान्तःकरणवृत्तिरङ्गीकृता साम्प्रदायिकैः, वृत्त्यतिरिक्तान्तःकरणधर्माणामपि साक्षिभास्यत्वे संस्काराणामपि साक्षिभास्यत्वापत्तेः। तथा च 'अहम्' इत्याकारिकायां वृत्तौ चेतनस्य पुरुषस्य प्रतिबिम्बः। अत एव चैतन्यभानमप्युपपद्यते, वृत्तिं विनैव स्वदर्शने कर्तृकर्मविरोधापत्तेः। बुद्धौ सम्बन्ध एव चेतनस्य चिदाकारताबुद्धेश्च छायाऽऽपत्तिः। अयमेव च बुद्धिपुरुषयोः सम्बन्धः परस्पराध्यास इत्युच्यते। चेतनसम्बद्धबुद्धिवृत्तिव्याप्यत्वमेव च ज्ञेयत्वं घटादिसाधारण आत्मन्यपीति फलितमिति कलाकारः।

*पुरुष इति — चिच्छायासम्बन्धाद् बुद्धितत्त्वे पुरुषच्छायाऽऽविर्भवतीत्यर्थः । वृत्तिविषयस्य पुरुषस्यापि घटादिवद् दृश्यत्वादिति भावः । *ज्ञानोपपत्तिरिति — आत्मनो ज्ञानविषयत्वोपपत्तिरित्यर्थः । 'आत्मानं जानाति' इत्यादावेकस्यैव कर्तृकर्मत्वोपपत्तिरिति भावः । ननु आत्मनो ज्ञानकर्मत्वस्वीकारे वृत्तिप्रकाश्यत्वेन स्वप्रकाश्यत्वानुपपत्तिः, 'न जानामि' इत्यनुभवानुरोधेनाज्ञातत्वस्वीकारे स्वयंज्योतिष्ट्वभङ्ग इति चेत्, सत्यम्, "अन्यदेव तद्विदितादथोऽविदितादधि" (केनोप० १।३) इति श्रुत्या तस्य ज्ञाताज्ञातविलक्षणत्वात् । 'आत्मानमहं जानामि' इत्यनुभवस्य का गतिरिति चेत्, शुद्धस्यैवात्मनः स्वप्रकाशत्वात् । यद्यपि ज्ञानेच्छादीनां सविषयकत्वनियमस्तथापि सविषयत्वं विषयसम्बन्धः, स च न वास्तविकः किन्त्वाध्यासिकः । उपाधिविशिष्टस्य तु ज्ञानकर्मत्वेऽपि विरोधाभावः । तदेतद् ध्वनयन्नात्मनः स्वप्रकाशत्वमाह — *आत्मानमिति — अतःकरणावच्छिन्नचैतन्यं जीवः । अन्तःकरणोपहितचैतन्यं † साक्षी ।

---

† नन्वयुक्तं जीवसाक्षिलक्षणम्, प्रमातृ-प्रमाण-तत्फलव्यतिरेकेण साक्षिणोऽसिद्धेः । नहि लक्षणेनैव पदार्थसिद्धिः, सिद्धस्यैव पदार्थस्य लक्षणप्रणयनात् । न च प्रत्यक्षम्, वादिविवादाभावप्रसङ्गात् । न च विषयावभासकाभावे जगदान्ध्यप्रसक्त्या तदवभासकतया तस्य सिद्धिरिति वाच्यम्, प्रमाणचैतन्यस्य विषयावभासकरूपत्वाच्चक्षुरादेस्तत्तत्करणत्वेन प्रमातुश्च तदाश्रयत्वादतिरिक्तस्य विषयावभासकस्याभावादनपेक्षितत्वाच्च । तस्मात्प्रमाणप्रयोजनयोरभावात् प्रमातृभिन्नः कश्चन साक्षी दुर्वच इति चेत्, उच्यते—जीवसाक्षी तावदवश्यमङ्गीकर्तव्यः, अन्यथा विषयाननुसन्धानापत्तिः । न चान्यथोपपत्तिः, चक्षुरादिकरणतज्जन्यज्ञानानां नानात्वेनाननुगततया सर्वविषयानुसन्धातृत्वानुपपत्तेः । प्रमातुश्चानुगतत्वेऽपि स्वानुसन्धानार्थमन्यापेक्षत्वात् । साक्षिणस्तु ब्रह्माभेदेन स्वप्रकाशतया निरपेक्षस्यैव स्वपरविषयस्यानुसन्धानोपपत्तेः । ननु जीवसाक्षिणो ब्रह्माभिन्नत्वेन स्वप्रकाशत्वे सर्वविषयानुसन्धातृत्वापत्तौ चैत्रावगते मैत्रस्याप्यनुसन्धातृत्वापत्तिरिति चेत्, किं मैत्रसाक्षिणः चैत्रावगतविषयानुसन्धातृत्वं स्वप्रकाशचैतन्याभेदादापाद्यते, आहोस्वित्सर्वज्ञत्वादिविशिष्टचैतन्याभेदात्, चैत्रोपहितचैतन्याभेदाद्वा ? नाद्यः, तस्य निर्विकारतया तदभेदस्य सर्वविषयानुसन्धानानापादकत्वात् । न द्वितीयः, अन्तःकरणोपहितस्य जीवसाक्षिणः परमेश्वरेण मायाविशिष्टेन मायोपहितेन वाऽत्यन्तभेदसिद्धेः । न तृतीयः, चैत्रमैत्रान्तःकरणयोर्भिन्नदेशस्थत्वेन तदुपहितचैतन्ययोरभेद-

यदा चैतन्येऽन्तःकरणस्य विशेषणत्वं तदा जीवत्वम्, यदा तत्रान्तःकरणस्योपाधित्वं तदा साक्षित्वमित्यन्तःकरणस्य विशेषणत्वोपाधित्वाभ्यामनयोर्भेदः। कार्यान्वयि वर्तमानं सद् व्यावर्तकं यत् तद् 'विशेषणम्' इत्युच्यते। यथा 'रूपविशिष्टो घटोऽनित्यः' इत्यत्र रूपमनित्यत्वरूपकार्य्यान्वयि, रूपस्याप्यनित्यत्वाद्रूपरहितस्य व्यावर्तकं चेति रूपं विशेषणम्। तथा च कार्य्यान्वयित्वे सति वर्तमानत्वे च सति व्यावर्तकत्वं विशेषणत्वम्। कार्य्यानन्वयी व्यावर्तको वर्तमानश्च 'उपाधिः' इत्युच्यते। यथा 'कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नं नभः' इत्यत्र कर्णशष्कुली उपाधिः। अत्र कर्णशष्कुली नहि नभस्त्वाश्रयः कार्य्यानन्वयिनीति। 'कार्य्य'पदेनोभयत्रान्वयिताऽवच्छेदको ग्राह्यः। इतरनभसो व्यावर्तिका वर्तमाना चेत्युपाधित्वं तस्याः। एवमेव जीवतत्साक्षिणोर्लक्षणेऽन्तःकरणस्य विशेषणत्वमुपाधित्वं चोपपादनीयम्। तथाहि—अन्तःकरणस्य कर्तृत्वादिरूपजीवत्वान्वयित्वाद्विशेषणत्वम्। अन्तःकरणस्य जडत्वेन विषयावभासकत्वरूपसाक्षित्वानन्वयित्वादुपाधित्वम्। तत्रेन्द्रियाणां तज्जन्यज्ञानानाञ्चानुसन्धाता यद्यपि प्रमातैव, तथापि प्रमातुरप्यनुसन्धानार्थं साक्षिस्वीकारः। साक्षी तु ब्रह्माभिन्नः स्वप्रकाशतया निरपेक्ष एव स्वपरविषयाननुसंधत्ते इति वृत्तिरूपं ज्ञाने तद्गतप्रामाण्यञ्च तस्य विषयः। ज्ञानस्यापि स्वप्रकाशत्वमाह—*अहमिति—ननु पुरुषस्य साक्षिज्ञानविषयत्वे † स्वप्रकाशत्व-

---

शङ्काऽनवकाशात्। तस्माद्विषयानुसंधानानुपपत्तिः, प्रमात्रनुसन्धानाच्च साक्षिणि प्रमाणम्। एवं "साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च" (श्वेता० उप० ६।११) इत्यागमोऽपि प्रमाणम्। न चेश्वरविषयः सः, ईश्वरस्य मायाविशिष्टत्वेन 'केवलो निर्गुणश्च' इति विशेषणानुपपत्तेः। तस्माज्जीवातिरिक्तः साक्षी स्वीकार्य्यः, स च प्रत्यात्मभिन्न इति तत्त्वम्।

† अथ कोऽयं स्वप्रकाशशब्दार्थः? किम् स्वश्चासौ प्रकाशश्च स्वप्रकाशः। (१) स्वस्य स्वयमेव प्रकाशत इति वा। (२) सजातीयप्रकाशाप्रकाश्यत्वं वा। (३) स्वसत्तायां प्रकाशव्यतिरेकविरहितत्वं वा। (४) स्वव्यवहारहेतुप्रकाशकत्वं वा। (५) ज्ञानाविषयत्वं वा। (६) ज्ञानविषयत्वे सत्यपरोक्षत्वं वा। (७) व्यवहारविषयत्वे सति ज्ञानाविषयत्वं वा। (८) स्वप्रतिबद्धव्यवहारे सजातीयपरानपेक्षत्वं वा। (९) अवेद्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारविषयत्वं वा। (१०) तद्योग्यत्वं वा? (११) नाद्यः, ज्ञानेऽतिव्याप्तेः। न द्वितीयः, कर्मकर्तृत्वविरोधेन लक्षणस्यासंभवात्। न तृतीयः;

भङ्ग इत्यत आह — ＊बिम्बप्रतिबिम्बयोरिति — कल्पितभेदस्याप्रतिबन्धकत्वादाह — ＊वास्तवेति — अयं भावः — सूर्य्यो यथा बिम्बरूपेण प्रकाशकः, प्रतिबिम्बरूपेण च प्रकाश्यः । एवं पुरुषः स्वरूपेण ज्ञाता, स्वसम्बद्धवृत्तिसम्बन्धेन च ज्ञेय इति प्रकारभेदान्न कर्तृकर्मविरोधः । आत्मनस्तद्रूपस्वप्रकाशत्वञ्चानन्यप्रकाशफलोपधानकत्वम् । तदुक्तं योगभाष्यकृता—"पुरुष एव तु तं प्रत्ययं स्वात्मालम्बनं पश्यति, न तु पुरुषप्रत्ययेन बुद्धिसत्त्वात्मना पुरुषो दृश्यते "विज्ञातारमरे केन विजानीयात्" (बृह० २।४।१४) (यो० भा० ३।३५) इति । केन प्रकाशान्तरेण विज्ञातारं लोको विजानीयादिति श्रुत्यर्थ इति तद्व्याख्यातारः । चित्तस्यैवात्मत्वं वदतो बौद्धस्य मते "न तत्स्वाभासं दृश्यत्वात्" (यो० द० ४।१९) इति सूत्रेण कर्तृकर्मविरोध उपन्यस्तः पतञ्जलिना । तथा हि — चित्तमात्मा भवेद्

प्रदीपादावतिव्याप्तेः । नापि चतुर्थः, सुखादावतिव्याप्तेः । न पञ्चमः, प्रदीपादावनुव्यवसाये चाव्याप्तेः । नापि षष्ठः, लक्षणस्यासंभवात् । नापि सप्तमः, असम्भवादात्मन्यतिव्याप्तेश्च । नाप्यष्टमः, उक्तदोषात् । नापि नवमः, प्रदीपघटादावतिव्याप्तेः । नापि दशमः, कथाऽनवतारप्रसङ्गात्, सुषुप्त्यादावतिव्याप्तेश्च । नाप्येकादशः, व्यवहारयोग्यताया धर्मत्वेऽपसिद्धान्तापत्तेः, स्वरूपत्वे सप्रतियोगिकत्वप्रसङ्गाच्च । अत्रोच्यते—न लक्षणासम्भवः, अवेद्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारयोग्यतायास्तल्लक्षणत्वात् । अपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वञ्च—योग्यत्वात्यन्ताभावानधिकरणत्वं बोध्यम् । तेन नाव्याप्तिर्नाप्यपसिद्धान्तः । लक्षणसमन्वयश्च—ज्ञानीयविषयत्वाभाववत्त्वमवेद्यत्वम्, तच्च ब्रह्मणि सुलभम्, तस्याज्ञेयत्वस्वीकारात् । नन्वनुमानागमादिजन्यज्ञानविषयत्वेन तत्त्वासम्भव इति चेत्, न, अभिव्यक्तं विषयावच्छिन्नं यच्चैतन्यं तद्रूपफलव्याप्यत्वलक्षणवेद्यत्वस्य लक्षणे निविष्टत्वात् तस्य च तत्राभावात् । तादृशचैतन्याभिव्यक्तिश्च—इन्द्रियद्वाराऽर्थसन्निकृष्टमनःपरिणामविशेषः । स च नादृष्टार्थेषु सम्भवति, तेषामिन्द्रियायोग्यत्वात् । अनुमानादिजन्यज्ञानस्थले तु तत्तत्प्रमाणबलात् सामान्यतस्तदाकारधीवृत्तिव्याप्यत्वमात्रं ब्रह्मणः, न तु फलव्याप्यत्वम्; ब्रह्मणः परोक्षत्वेऽपि व्यवहारदशायां कल्पिताया अपरोक्षज्ञानयोग्यतायाः स्वीकाराद् विशेष्यांशोऽपि तत्र । न च मोक्षदशायामपरोक्षयोग्यत्वाभावादव्याप्तिः, तादृशयोग्यत्वरूपधर्माङ्गीकारेऽपसिद्धान्तापत्तिश्चेति वाच्यम्, योग्यत्वात्यन्ताभावानधिकरणत्वस्य विवक्षितत्वात्, काल्पनिकधर्माणां संसारमात्रदशायामभ्युपगमाच्च । न चेदमदृष्टधर्मादिष्वपि सत्त्वादतिव्याप्तम्, तेषामपि योगिप्रत्यक्षेण तत्त्वाभावादित्यन्यत्र विस्तरः ।

यदि, स्वसंवेदनं स्यात्, नत्वेतदस्ति । तद्धि परिणामितया नीलादिव-दनुभवव्याप्यम्, यच्चानुभवव्याप्यं न तत्स्वाभासं भवितुमर्हति, स्वात्मनि वृत्तिविरोधात्, न हि तदेव क्रिया च कर्मकारकञ्च । न हि पाकः पच्यते छिदा छिद्यते इति । तत्र स्वाभासत्वम्—स्वगोचरवृत्तिं विना स्वग्राह्यत्वम् । तां विना साक्षात्स्वभासत्वे कर्मत्वकर्तृत्वविरोध इति भावः । आत्मा तु दृश्यभिन्नो द्रष्टृत्वात् । फलव्याप्यत्वरूपं प्रकाश्यत्वम् । आत्मनो द्रष्टव्यत्वञ्च—वृत्तिव्याप्यत्वमेव न फलव्याप्यत्वरूपम्, स्वप्रकाशस्य प्रकाशापेक्षाविरहात् । वृत्तिव्याप्यत्वञ्च — फलीभूतचेतनाव्याप्यत्वे सति वृत्तिव्याप्यतयाऽपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वम् प्रागुक्तमेव । न चैवं तत्र श्रुत्यादीनां प्रामाण्यं न स्यात्, प्रमाऽऽख्यफलाजनकत्वादिति वाच्यम्, पुरुषनिष्ठाऽविद्यानिवृत्तेरेव तत्फलत्वात्, प्रमाख्यफलाभावेऽपि अक्षतेरिति । जडवैलक्षण्यमेव हि ज्ञानत्वमिति स्वप्रकाशत्वेऽपि न घटादिवज्जडत्वप्रसङ्गः । न हि अप्रकाशितो दीपो घटादिकं प्रकाशयति । *बिम्बेति—बिम्बम् = अन्तःकरणोपहितं साक्षिचैतन्यम् । प्रतिबिम्बम् = अन्तःकरणावच्छिन्नं प्रमातृचैतन्यम् । एवञ्चान्तःकरणकृत एव तयोर्भेदः । वस्तुतस्तु तयोरभेद एव इत्याह—*वास्तवभेदाभावादिति । *स्वातिरिक्तेति — स्वम् = प्रमातृचैतन्यं तदतिरिक्तं न हि साक्षिचैतन्यमिति साक्षिचैतन्यप्रकाश्यत्वेऽपि तदतिरिक्ताप्राकाश्यत्वसत्त्वात् स्वप्रकाशत्वाक्षतिः । *एतदिति — घटादिकं पुरुषादिकञ्चेत्यर्थः । साक्षिभास्यम् = साक्षिवेद्यम् । *तन्निष्ठेति — तद्धर्मनिष्ठा या प्रकारता तादृशप्रकारताऽवच्छिन्ना या तद्धर्मवन्निष्ठा विशेष्यता तादृशविशेष्यतानिरूपकत्वरूपं ज्ञाने प्रामाण्यम् । यथा 'घटः' इत्याकारकज्ञाने घटत्वनिष्ठप्रकारत्वावच्छिन्नघटत्ववन्निष्ठविशेष्यतानिरूपकत्वम् । *स्वतो ग्राह्यमिति-स्वतोग्राह्यत्वञ्च–दोषविशेषाभावे सति यावत्स्वाश्रयग्राहकसामग्रीग्राह्यत्वम् । स्वम् = प्रामाण्यम् । तदाश्रयः = वृत्तिज्ञानम् । तद्ग्राहकम् = साक्षिज्ञानम् । तद्रूपा या सामग्री तद्ग्राह्यत्वं वृत्तिज्ञानगतप्रामाण्यस्येति । साक्षिज्ञानेन वृत्तिज्ञाने गृह्यमाणे तद्गतं प्रामाण्यमपि गृह्यते इति भावः । इच्छागतप्रामाण्यस्य स्वतो ग्राह्यत्वं नास्तीत्युक्तम् — *ज्ञानस्य स्वतो ग्राह्यत्वमिति । ननु प्रामाण्यस्य स्वतो ग्राह्यत्वेऽनभ्यासदशायामुत्पन्नज्ञाने 'इदं ज्ञानं प्रमाअप्रमा वा' इति

संशयो न स्यात्, प्रामाण्यविषयकज्ञानस्य निश्चयात्मकत्वेन प्रतिबन्धकसद्भावादिति चेत्, न, तत्र संशयजनकदोषसत्त्वेन प्रामाण्यनिश्चयाभावात् । अत एव स्वतो ग्राह्यत्वलक्षणे 'दोषविशेषाभावे सति' इति विशेषणमुक्तम् । *एवेति — अनेन मतान्तरव्यवच्छेदः । *औत्तरकालिकेति — 'इदं ज्ञानमप्रमा' इति बाधनिश्चयसत्त्वे तु पूर्वज्ञानस्य भ्रमत्वं कल्प्यत इति भावः । तदंशे = ज्ञानांशे । *आत्मानमपीति — प्रदीपमपीत्यर्थः । एवं च 'घटमहं जानामि' इत्यादिस्थले—घटः, ज्ञानम्, आत्मा चेति त्रितयं ज्ञाने विषयीक्रियते । प्राभाकराणां मते इदमेव 'त्रिपुटीप्रत्यक्षम्' इत्युच्यते । न्यायनये तु 'घटविषयकज्ञानवानहम्' इत्यनुव्यवसायात्मकं ज्ञानं त्रितयं विषयीकरोति । यद्यपि तत्र विषयस्य न हि साक्षाद् भानं तथापि परम्परया त्रितयविषयकत्वमस्त्येव । ननु ज्ञानोत्पादिकायाः चक्षुरादिसन्निकर्षादिरूपसामग्र्या ज्ञाने ज्ञानविषयकत्वसंपादकत्वं दुर्वचम्, तदानीं ज्ञानरूपविषयाभावेन चक्षुरादिसन्निकर्षाभावादिति चेत्, न, यथा कपालसंयोगो द्रव्यत्वादिविशिष्टमेव घटमुत्पादयति तथा प्रकाशत्वविशिष्टज्ञानोत्पत्तौ बाधकाभावात् । *शब्दोऽपीति—अर्थादिकं प्रकाशयन्नात्मानमपि (शब्दमपि) प्रकाशयतीति पूर्वेणान्वयः । प्रकाशने कारणमाह — *प्रकाशत्वादिति — ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वञ्चानुव्यवसायाविषयत्वेन बोध्यम् । अनुव्यवसायज्ञानन्तु अनुव्यवसायात्मकज्ञानप्रकाश्यमेव । ज्ञानस्य प्रकाशत्वे "तमेव भान्तमनुभाति सर्वम्" (कठोप० ५।१५) इति श्रुतिरेव प्रमाणम् ॥

मू०—अत एव ज्ञाने सति 'जानामि न वा' इति संशयस्य 'न जानामि' इति विपर्ययस्य चाननुभवः । अनुव्यवसायस्य ज्ञानग्राहकत्वे तु अनवस्था । 'घटं जानामि' इतिवत् 'ज्ञानं जानामि' इत्यनुभवाभावाच्च । अभेदेऽपि कर्मकर्तृभावस्य विषयविषयिभावस्य च 'स्वप्रकाशः' इत्यादिव्यवहारानुरोधेन स्वीकारे बाधकाभावादित्यन्यत्र विस्तरः ।

(रत्न०)—*अत एवेति— 'ज्ञानमात्मा' इति मते ज्ञानमात्माश्रयमिति

नैयायिकादिमतेऽपि ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वादेवेत्यर्थः । *ज्ञाने सतीति— 'अयं घटः' इति ज्ञाने जाते घटे प्रकाशिते तद्विषयकज्ञानस्यापि प्रकाशाद् घटविषयकज्ञानविषयकः 'घटविषयकज्ञानवानहं तदभाववान् वाऽहम्' इति संशयो न जायत इत्यर्थः । *विपर्य्यय इति—घटज्ञाने जाते 'घटविषयकज्ञानाभाववानहम्' इति भ्रमात्मकं ज्ञानं न जायत इत्यर्थः। ननु तार्किकाणां मते तद्विषयकज्ञानानन्तरम् 'तद्विषयकज्ञानवानहम्' इत्यनुव्यवसायात्मकं ज्ञानं जायत इति तन्मते ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वमसङ्गतमत आह—*अनुव्यवसायस्येति—ज्ञानविषयकं ज्ञानमेवानुव्यवसायात्मकमित्युच्यते । *अनवस्थेति—प्रथमं चक्षुःसन्निकर्षादिना घटादिविषयकं ज्ञानं जातम्, तदनन्तरं घटविषयकज्ञानविषयकमनुव्यवसायात्मकम् 'घटविषयकज्ञानवानहम्' इत्याकारकं ज्ञानं स्यात् । एवञ्चानुव्यवसायात्मकं ज्ञानं प्रथमज्ञानं प्रकाशयति। ज्ञानप्रकाशकं यद् व्यवसायात्मकं तत् 'नहि अप्रकाशितो दीपो विषयं प्रकाशयति किन्तु प्रकाशित एव' इति न्यायेनानुव्यवसायात्मकज्ञानस्यापि प्रकाशकं ज्ञानमपेक्षते, यतः प्रकाशितमेव तज्ज्ञानं प्रकाशयेत् । एवं तदपि स्वप्रकाशनाय ज्ञानान्तरमित्येवंरूपेणानवस्था स्यादिति भावः । ज्ञानस्य ज्ञानविषयत्वे दूषणान्तरमाह—*ज्ञानं जानातीति—अतो ज्ञानस्य न ज्ञानग्राह्यत्वम् । ननु विषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षं प्रति तदव्यवहितप्राक्क्षणावच्छेदेन विषयस्येन्द्रियसन्निकर्षस्य चापेक्षितत्वेन घटादिज्ञानकाले ज्ञानाभावेन ज्ञानरूपविषयेन्द्रियसन्निकर्षाभावात् कथं स्वतोग्राह्यत्वम् ? इति चेत्, न, ज्ञानप्रत्यक्षे विषयेन्द्रियसन्निकर्षस्य हेतुत्वानभ्युपगमात्, ज्ञानप्रयोजकसामग्र्या एव ज्ञानविषयकज्ञानस्यापि प्रयोजकत्वात् । ननु विरुद्धयोः कर्तृत्वकर्मत्वयोः विषयत्वविषयित्वयोश्च सामानाधिकरण्यासम्भवः, अत आह—*अभेदेऽपीति—यथा हि—तार्किकमतेऽपि 'सर्वं प्रमेयम्' इति ज्ञाने स्वस्यापि विषयता, यथा वा द्रव्यादौ सत्तावत्त्वेन सद्व्यवहारः सत्ताप्रयुक्तः सत्तायान्तु स्वातिरिक्तसत्ताया अभावेऽपि सद्व्यवहारः एवं स्वस्यैव विषयविषयिभावो न विरुध्यते । वस्तुतस्तु—न हि सद्व्यवहारः सत्ताप्रयुक्तोऽस्ति, पदजन्यप्रतीतिविषयकालसम्बन्धविशेषरूपपदार्थप्रयुक्तः । अत एव सामान्यादावपि 'सत्' इति व्यवहारः सङ्गच्छते इति केचित् । अन्ये तु—सर्व एव

सत्त्वेन व्यवहारः सत्ताप्रयुक्त एव। न च सामान्यादौ सत्ताया अभावात् सद्व्यवहारानापत्तिः, समवायेन सत्ताया अभावेऽपि सामानाधिकरण्यादिसम्बन्धान्तरेण तत्सत्त्वात्। एवं 'स्वमात्मानं जानामि' इत्यादौ कर्तृकर्मभावो न विरुध्यत इति भावः। तार्किकाणां नये 'घटाभाववद् भूतलम्' इत्यादौ यथा भूतलस्य सम्बन्धित्वेन स्वरूपसम्बन्धत्वेन च भानम्, तथाऽत्र कर्तृकर्मभावस्याप्यविरोध एव। नन्वेवम् 'चैत्रश्चैत्रं गच्छति' इत्यापद्येतेति चेत्, न, 'चैत्रो ग्रामं गच्छति' इत्यर्थे तस्यानिष्टत्वेऽपि चैत्रकर्तृकचैत्रकर्मकगमने तस्येष्टत्वात्। कार्य्यानुसारेण कल्पनाया न्याय्यत्वेऽपि निमित्तानुसारेण कार्य्यकल्पनाया अन्याय्यत्वात्, कारकाणां विवक्षाऽधीनत्वाच्च। एतेन जन्या हि क्रिया जनकं कारकम्। तथा च ज्ञाने स्वस्य प्रकाश इत्यर्थकस्य 'स्वप्रकाश' शब्दस्यानुपपत्तिः, क्रियाकर्मभावानुपपत्तेरेकत्रोभयरूपत्वासम्भवात्। 'स्वः प्रकाशो यस्य' इति बहुव्रीहौ तु कर्तृकर्म्मविरोधः, एवमभेदे विषयविषयिभावासम्भवः। सम्बन्धस्य सम्बन्धिस्वरूपभेदनियतत्वेन विषयित्वग्रहासम्भवात्' इत्यपास्तम्। तथा सति ईश्वरज्ञानस्य नित्यत्वनये तस्य कर्मजन्यत्वाभावेन कारकत्वानापत्त्या 'ईश्वरः सर्वं जानाति' इत्यस्यानुपपत्तिः। निरुपाधिकमात्मानं जानतो ज्ञानिनः 'आत्मानं जानाति' इत्यस्यासिद्धिश्च। तस्माद्वैयाकरणनये तत्तद्रूपेण विवक्षात एव कर्मादिसंज्ञाः। यत्रापि सोऽर्थो नास्ति तत्रापि 'शशशृङ्गम्' इत्यादौ तदारोपेण तत्तच्छास्त्रीयकार्य्यनिर्वाहः। एवञ्च 'ज्ञानज्ञेययोर्विषयविषयिभावसम्बन्धः' इत्यादौ सम्बन्धसम्बन्धस्य षष्ठ्या प्रतीयमानस्यानवस्थाभिया स्वाश्रयात्मकत्वाङ्गीकारस्यावश्यकतया 'यत् सम्बन्धज्ञानं तत् सम्बन्धस्वरूपात्सम्बन्धिनोर्भेदे एव' इति नियमे संकोचात् सम्बन्धिभेदं विनाऽपि विषयविषयिभावाङ्गीकारे बाधकाभावः।

आन्तरस्यैव बाह्यरूपेण भानम्।

मू०—एवं व्याप्याकारवृत्तिप्रतिबिम्बरूपव्याप्यज्ञानोत्तरं शब्दाकारवृत्तिप्रतिबिम्बरूपशब्दज्ञानोत्तरं च जायमानबौद्धव्यापकशब्दार्थरूपतत्तदर्थाकारवृत्तिप्रतिबिम्बनमेवानुमितिः शाब्दबोधश्च। शशशृङ्गालीकादिशब्दानां प्रातिपदि-

कत्वसिद्धिरपि † बौद्धार्थवत्त्वेनैवोपपद्यते । "परः सन्निकर्षः"—(पा० सू० १।४।१०९) इति सूत्रे स्थानिवत्सूत्रे च (पा० सू० १।१।५६) भाष्ये स्पष्टमेतत् ।

(रत्न०)—एवं प्रत्यक्षप्रक्रियामभिधायानुमानादिप्रक्रियामाह—*एवमिति—प्रत्यक्षादिवदित्यर्थः । *व्याप्याकारेति—धूमाद्याकारा या अन्तःकरणवृत्तिः तत्प्रतिबिम्बनमेव धूमादिव्याप्यज्ञानम् । तज्ज्ञानप्रयोज्यव्यापकवाह्याकारप्रतिबिम्बनं वह्न्यनुमितिः । एवं शब्दाकारा या अन्तःकरणवृत्तिः तत्र यच्चैतन्यप्रतिबिम्बनं तदेव 'शब्दज्ञानम्' इत्युच्यते । तत्प्रयोज्या या बौद्धशब्दार्थाकारा अन्तःकरणवृत्तिस्तत्र प्रतिबिम्बनमेव शब्दार्थज्ञानं शाब्दबोध इति यावत् । तदाह—*शाब्दबोधश्चेति—एवं प्रासङ्गिकज्ञानप्रक्रियां प्रतिपाद्य प्रकरणप्राप्तबौद्धपदार्थस्वीकारस्य फलान्तरमप्याह—*शशश्रृङ्गेति—तदुक्तं हरिणा—

"व्यपदेशे पदार्थानामन्या सत्तौपचारिकी ।
सर्वावस्थासु सर्वेषामात्मरूपस्य दर्शिका ॥"
(वाक्यप० कां० ३ समु० ३कारि० ३९) इति ।

'बाह्यानां पदार्थानां व्यपदेशे = व्यवहारे, निमित्तम् , बाह्यविलक्षणसत्ता = बुद्धिसत्तासमाविष्टा, औपचारिकी = अरोपप्रयोजनवती । 'सर्वासु अवस्थासु' इत्यनेनातीतानागतानामपि बुद्ध्या प्रतिभासो ध्वनितः । 'सर्वेषाम्' इत्यनेन शशश्रृङ्गादिशब्देऽपि तद्बुद्धिकल्पनया व्यवहारात् शब्दार्थसम्बन्धस्य नित्यत्वं दर्शितम् । अत एव बुद्ध्या शशश्रृङ्गमुद्दिश्य बाह्यसत्तानिरासाय 'नास्ति' इति प्रयुज्यते । एतेन 'आकाशं न पश्यति' इत्यस्य सिद्धये बह्वाकुलीभवन्तो नैयायिकाः परास्ताः । बौद्धार्थस्वीकारे आकाशादिनिरूपितलौकिकविषयिताया: प्रसिद्ध्याऽनायासेनैव बाह्यसत्तानिषेधाय तदुपपत्तेः । बौद्धार्थास्वीकर्तृनये तु आकाशादिनिरूपितलौकिकविषयिताया अप्रसिद्धतया अप्रसिद्धप्रतियोगिकाभावाभावेन तादृशप्रयोगानुपपत्तिः । बौद्धार्थस्वीकारे मानान्तरमप्याह—*पर इति । *स्थानिवदिति चेति—आद्ये आशुविनाशिनां सन्निकर्षो दुरुपपाद इत्याशङ्क्य "बुद्धौ कृत्वा सर्वाश्चेष्टाः" इत्याद्युक्तमिति

---

†'बौद्धार्थरूपतत्तदर्थवत्त्वेनैव' इति पाठान्तरम् ।

पूर्वं मूलव्याख्यानावसरे रत्नप्रभायामेव प्रपञ्चितम्। अन्त्ये—"कश्चित् कश्चिदुपदिशति—'प्राचीनं ग्रामादाम्राः' इति। तस्य सर्वत्राम्रबुद्धिः प्रसक्ता। ततः पश्चादाह—'ये क्षीरिणोऽवरोहवन्तः पृथुपर्णास्ते न्यग्रोधाः' इति। स तत्राम्रबुद्ध्या न्यग्रोधबुद्धिं प्रतिपद्यते। स ततः पश्यति बुद्ध्या आम्रांश्चापक्रष्यमाणान् न्यग्रोधांश्चाधीयमानान्। नित्या एव च स्वस्मिन् विषये आम्राः, नित्याश्च न्यग्रोधाः। बुद्धिस्त्वस्य विपरिणम्यते।" इति। अनेन बौद्धपदार्थसत्ता सूचिता। इदमपि रत्नप्रभायां पूर्वमुक्तमेव।

मू०—ईदृशानामप्यन्तःकरणे वासनासत्त्वे शब्दाद् बोध एव मानम्। पूर्वपूर्वबोधैर्वासनाजननाच्च अनादित्वाच्च व्यवहारस्य न दोषः। तदुक्तं हरिणा—

"यो वाऽर्थो बुद्धिविषयो वाह्यवस्तुनिबन्धनः।
स बाह्यं वस्त्विवतिज्ञातः शब्दार्थः सम्यगिष्यते॥" इति।
(वाक्यप० २।१३४)

'अवहीरूपोऽपि वहीरूपतयाऽध्यस्तः' इति पुञ्जराजः। अध्यासे वीजं चान्तःकरणस्य रागादिदोष एव। अत एव बाह्यार्थानयनमुपपन्नम्। यत्र ह्यभ्यन्तरार्थस्य बाह्यार्थेन सम्वादः स शब्दः प्रमाणम्, विसम्वादे त्वप्रमाणमिति व्यवस्था। एवमेव 'अयं शब्दः प्रमाणं न वा' इत्यादेः, 'इदं ज्ञानं प्रमा न वा' इत्यादेश्चोपपत्तिः।

(रत्न०)—ननु शशश्रृङ्गादिशब्दानां बाह्यार्थासत्त्वेन तद्विषयकवासनासत्त्वे मानाभावोऽत आह—*ईदृशानामिति—अबाह्यानां शशश्रृङ्गादीनामित्यर्थः। ननु वासनाजनकबाह्यार्थाभावेन वासनाया असम्भवोऽत आह—*पूर्वपूर्वेति—'शशश्रृङ्गं नास्ति' इति वाक्यजन्यैः पूर्वपूर्वबोधैरित्यर्थः। नन्वेवमप्याद्यबोधानुपपत्तिरेव अत आह—*अनादित्वादिति—संसारस्यानादित्वाद् बोधस्याप्यनादित्वमिति भावः। *न दोष इति—न वासनाऽनुपपत्तिरित्यर्थः। न्यायामृतकारादयस्तु—शशश्रृङ्गादिशुक्तिरजतादिविषये बाह्यार्थाभावेऽपि बुद्धिविषयत्वादसत्ख्यातिरेवेति

मन्यन्ते । असतो विषयस्य ख्यातिः = भानमसत्ख्यातिरिति । पुरोवर्तिनः शुक्त्यादेः स्वरूपेण सत्त्वाद् बाह्यरजताकारेण चासत्त्वात् सदसत्ख्यातिरिति कापिलाः । ज्ञानसन्तानमेवात्मेति मन्यमानानां बौद्धानामात्मख्यातिरिति व्यवहारः । अन्यधर्मेण शुक्तेरवभासादन्यथाख्यातिरिति तार्किकाः । अनिर्वचनीयख्यातिरिति वेदान्तिनः । ॐयो वाऽर्थ इति — "बुद्ध्युपारूढस्य विकल्पात्मकज्ञानजनकशब्दस्य यो बुद्ध्युपारूढो बाह्यवस्तुनिबन्धनः = बाह्यवस्तुविकल्पजननद्वारेणाध्यस्तत्वेन निबन्धनम् = निमित्तं यस्य स तथाभूतः । स च वैकल्पिकोऽर्थो भ्रमवशाद् दृश्यैकाकारेणाबहीरूपोऽपि बहीरूपतयाऽध्यस्तः, 'अध्यस्तमेव वस्त्ववगच्छामि शब्दात्' इति शब्दनिमित्तम् इति शब्दार्थ इष्यते" इति पुण्यराजः । कुञ्जिकाकारास्तु — 'यो वाऽर्थः' इति 'वा' शब्दः पक्षान्तरे । बुद्ध्युपारूढस्य शब्दस्य बाह्यवस्तुनिबन्धनो योऽर्थः स 'बाह्यं वस्तु' इत्यध्यस्तः सन् शब्दार्थः । यथा — आन्तरः स्फोटो वाचकस्तथाऽर्थोऽप्यान्तर एवेति भावः' इत्याहुः । उभयथाऽपि — अबहीरूपोऽपि बहीरूपतयाऽध्यस्त आन्तर एव स्फोटो वाचकः, आन्तर एवार्थो वाच्य इत्युक्तं भवति । ननु कारणाभावादध्यासो न युक्तः, अत आह — ॐअध्यासे बीजमिति । ॐरागादिदोष इति — तथा च रागादिदोषादेव प्रवृत्त्यादिदर्शनादिति भावः । "सुखानुशयी रागः" (यो० द० २।७) इति भगवान् पतञ्जलिः । सुखे तत्कारणे वा तृष्णा राग इति तदर्थः । ॐअत एवेति — रागादिदोषवशाद् बाह्यान्तरार्थयोः सम्मुग्धत्वेन ग्रहणादेवेत्यर्थः । नन्वेवं सर्वेषां शब्दानां प्रामाण्यापत्तिरत आह — ॐयत्र हीति । संवादः = ऐक्यम् । विसंवादे = ऐक्याभावे । ॐएवमेवेति — संवादित्वासंवादित्वाभ्यामेवेत्यर्थः । ज्ञाने संवादविसंवादौ = तद्वन्निष्ठविशेष्यतानिरूपिततन्निष्ठप्रकारताकत्व — तदभाववन्निष्ठविशेष्यतानिरूपिततन्निष्ठप्रकारताकत्वरूपौ । ॐप्रमाणमिति — बाह्यार्थसम्वादीत्यर्थः ।

मू०—नलादिपदेभ्योऽपि बौद्धाकारविषयक एव बोधः । स च बौद्ध आकारः सामान्यरूप एव, अवयवसंस्थानगतविशेषस्याग्रहात् ।

तेषां शक्तिग्रहोऽपि वक्तृमुखात् तदीयगुणसमृद्ध्यादिश्रवणा-

न्तरं तादृशगुणसमृद्ध्यादिविशिष्टे सामान्यतो बुद्ध्या गृहीते आकारे एव। "हेतुमति च" (पा० सू० ३।१।२६) इति सूत्रे भाष्ये "कंसं घातयति" इत्येतदुपपादनावसरे तेषामुत्पत्तिप्रभृत्याविनाशादृद्धीर्व्याचक्षाणाः सतो बुद्धिविषयान् प्रकाशयन्ति" इत्युक्तेः।

(रत्न०)—ननु नलादिपदानां बाह्यार्थाभावाददृष्टार्थकत्वाच्च वासनाया बाह्यार्थयोरध्यासस्य चासम्भवः, अत आह – *नलादीति। *बौद्धेति—बौद्धावयवसंस्थानविषयक इत्यर्थः। *सामान्यत इति—अवयवसंस्थानत्वरूपेण, न तु तद्व्याप्यरूपेणेत्यर्थः। सामान्याकारस्य सर्वत्रानुमानादिना बुद्धिस्थत्वसम्भवेनाज्ञाताकारस्य बुद्धिस्थत्वासम्भव इत्यपास्तम्। तेषाम् = नलादिपदानाम्। *शक्तिग्रहोऽपीति—सामान्यधर्मप्रकारकः समृद्ध्यादिविषयकशाव्दज्ञानप्रयोज्यज्ञानविषयीभूताकारनिरूपितशक्तिग्रहोऽपीत्यर्थः। अपिना – पदार्थोपस्थितिशाव्दवोधानां सङ्ग्रहः, शक्तिग्रहोपस्थितिशाब्दबोधानां समानप्रकारकत्वनियमात्। *गृहीताकार इति—अनुमिताकारे इत्यर्थः। अनुमानप्रकारश्चेत्थम्—पुराणाद्युक्तसमृद्ध्यादिविशिष्टः, अवयवसंस्थानविशिष्टःकश्चन पुरुषो भवेत्, पुराणाद्युक्तधर्माणां पुरुषवृत्तित्वात्' इति। अत्र मानमाह—*हेतुमति चेति—तत्र हि "आख्यानात्कृतः" इत्यादिवार्तिकप्रत्याख्यानाय सर्वेषु तद्विषयलक्ष्येषु प्रयोज्यप्रयोजकभावमादाय सूत्रेणैव णिचं संसाध्याशङ्कितम्—"ग्रन्थिकेषु कथम्? यत्र शव्दग्रन्थनमात्रं लक्ष्यते। तेऽपि हि तेषामुत्पत्तिप्रभृति आविनाशात् तद्ऋद्धीर्व्याचक्षाणाः सतो बुद्धिविषयान् प्रकाशयन्ति। आतश्च सतः। व्यामिश्रिताश्च दृश्यन्ते। केचित्कंसभक्ताः, केचिद् वासुदेवभक्ताः। वर्णान्यत्वं खल्वपि पुष्यन्ति। केचित्कालमुखाः भवन्ति, केचिद् रक्तमुखाः। त्रैकाल्यं खल्वपि लोके लक्ष्यते। गच्छ हन्यते कंसः, गच्छ घानिष्यते कंसः, किं गतेन हतः कंसः? इति" इति। तेषाम् = कंसादीनाम्। *उत्पत्तीति—कंसादीनामृद्धीर्व्याचक्षाणाः कथकाः चिरकालातीतानां बहिरसत्त्वाद् बुद्धिगोचरतया विद्यमानान् प्रकाशयन्ति। तथा च कथकैः श्रोतरि कंसाद्याकारप्रत्ययजननाद्

बुद्धिवासुदेवेन 'कंसं घातयति' इति प्रयोजकत्वोपपत्तिः । तथा च सूत्रेणैव णिचः सिद्धौ वार्तिकं नारब्धव्यमिति भावः । एतेन 'हन्ते-स्तद्धननाभिनये तत्प्रतिपादकग्रन्थकथने वा लक्षणा' इति परास्तम्; बौद्ध-कंसस्य बौद्धकृष्णेन बौद्धहननमित्येवमन्यथैवोपपत्तौ लक्षणाया अनौ-चित्यात्, भाष्यविरोधाच्च ।

मू०—तदुक्तं हरिणा—

"शब्दोपहितरूपांश्च बुद्धेर्विषयतां गतान् ।
प्रत्यक्षमिव कंसादीन् साधनत्वेन मन्यते ॥
बुद्धिप्रवृत्तिरूपं च समारोप्याभिधातृभिः ।
अर्थेषु शक्तिभेदानां क्रियते परिकल्पना ॥" इति ।
(वाक्यप० कां० ३ समु० ७ कारि० ५–६)

'प्रत्यक्षम्' इति मननक्रियाविशेषणम् । इन्द्रियजज्ञाना-भावात् 'इव' इति । अर्थेषु = बाह्येषु । बौद्धमेवैकस्य शक्ति-नानात्वं बाह्येऽध्यस्यते, दृश्यज्ञानविषययोरभेदाध्यासात् । अत एव देशान्तरस्थं देवदत्तं काश्यां शृण्वतस्तं च तत्र पश्यतोऽपि 'देवदत्तोऽत्र नास्ति' इत्यतो धीः सामान्येन बौद्धाकारेण, अस्य विजातीयतया सम्मुग्धत्वेनाग्रहात् । 'अयं स देवदत्तः' इत्युपदे-शोत्तरं सामान्यरूपोऽपि बौद्ध आकारो विशेषरूपेण विवर्तते ।

(रत्न०)–*शब्दोपहितेति—कथकैः शब्देनोपहितं रूपं येषां तान्, अत एव बुद्धेर्विषयतां गतान् = बुद्धिविषयाकारान् कंसादीन् प्रत्यक्षमिव यथा स्यात्तथा साधनत्वेन हननादिक्रियाकारकत्वेन मन्यते इत्यर्थः । तदेवं बुद्ध्या व्यवहारमुपपाद्यैकस्यापि वस्तुनः शक्तिनानात्वं बौद्धमित्याह— *बुद्धिप्रवृत्तीति—बुद्धेः प्रवृत्तिः = परिच्छेदलक्षणो व्यापारः, तस्या (बुद्धेः) रूपम् = आकारः विषयेऽविद्यया आभासमानः, तमर्थेषु बाह्येष्व-ध्यस्य तेषां शक्तिनानात्वमभिधातृभिः परिकल्प्यते । तथा च बौद्धशक्तिभेद एव बाह्यशक्तिभेदः । एवं च क्रियाभेदाद् बाह्यं वस्त्वेव नानाशक्तिकमवधा-र्यते इति भावः । 'शक्तेर्भेदानाम्' इति पाठो वाक्यपदीयपुस्तके । *क्रियाविशे-

षणमिति – कंसादिविशेषणत्वे 'प्रत्यक्षान्' इति स्यादिति भावः । ॐइन्द्रियजेति — अस्य ज्ञानस्येन्द्रियजन्यत्वाभावात् 'प्रत्यक्षमिव' इति 'इव' शब्दप्रयोगः । ॐदृश्यज्ञानविषययोरिति – बाह्यबौद्धपदार्थयोरित्यर्थः । ॐ अत एवेति–बौद्धपदार्थविषयकशक्तिज्ञानादेवेत्यर्थः । ॐदेशान्तरस्थमिति — अपरिचितमित्यर्थः । तत्र = काश्याम् । ॐपश्यतोऽपीति — बाह्यविशेषरूपेणेति शेषः । इत्यतः = इति वाक्यात् । ॐबौद्धाकारेणेति— अस्य 'धीः' इत्यत्रान्वयः । अस्य = पुरोवर्तिनो देवदत्तस्य । विजातीयतया = विजातीयरूपेण ज्ञानविषयतया । ॐसम्मुग्धत्वेनेति—अभिन्नत्वेनेत्यर्थः । मोहश्च—अज्ञानम्, तथाच मोह एव द्वयोरैक्यज्ञानप्रतिबन्धक इत्यर्थः । तद्धर्मप्रकारकनिश्चयात्मकज्ञानस्य तद्धर्माभावप्रकारकज्ञानं प्रत्येव प्रतिबन्धकत्वेन चक्षुःसन्निकर्षेण बाह्यविशेषधर्मप्रकारकज्ञानसत्त्वेऽपि बाह्यसामान्यधर्मेण तदभावप्रकारकं ज्ञानम् 'देवदत्तोऽत्र नास्ति' इति वाक्याज्जायते, बुद्धिस्थस्य सामान्याकारस्य विशेषे बाह्याकारेऽध्यासाभावात् । सः = देशान्तरस्थः । ॐअयमिति—अयमेवेत्यर्थः । ॐबौद्ध इति— उपदेशमहिम्ना बौद्धः सामान्याकारो बाह्यविशेषाकाररूपो भवतीत्यर्थः ।

मू०—एतेनातीतनलादि-भाविचैत्रादि-वर्तमानप्रसिद्धासन्निकृष्टवस्तुगोचराः संस्कारा अनादयो धारारूपेण विशिष्य बोधान्यथाऽनुपपत्त्या कल्प्यन्ते, तैः स्मृतेष्वर्थेषु शक्तिग्रहो बोधश्चेति नैयायिकनव्योक्तमपास्तम्, विशिष्य बोधरूपहेत्वसिद्धेः, विशिष्य गृहीतसङ्गतिकानामिव तद्दर्शने पदस्मरणापत्तेश्च, पदप्रकारकबोधस्यैवानुभवाच्च।

अत एव अज्ञातार्थकेषु 'इदमेकं पदम्' इति ज्ञातेषु नलचैत्रगवयादिपदेषु श्रुतेषु 'क एतदर्थः ?' इति प्रश्ने उपमानतल्लक्षणकथनादिना प्रतिवचनञ्च दृश्यते। अत एव सादृश्याद्युपायेन शक्तिबोधकतया उपमानस्य, प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यात्तद्बोधकतया कोशस्य च प्रामाण्यं व्युत्पादयन्ति ।

नलत्वादिना बोधस्तु तेन रूपेण शक्तिग्रहासम्भवादसम्भवी ।

एतेन—'प्रमेयत्वादिरूपेण सर्वानुभवसत्त्वात् तत्र प्रमेयत्वांशस्य अनुद्बुद्धसंस्कारत्वेन मोपे प्रथमतः तत्तज्जात्यादिविषयं निर्विकल्पकं स्मरणम्, ततो ज्ञानलक्षणया विशिष्टतत्तत्पदार्थोपस्थितौ तत्र शक्तिग्रहो बोधश्च। ज्ञानलक्षणा च—मनःसंयुक्तात्मवृत्तिसंस्कारविषयत्वम्। फलबलकल्प्योद्बोधकवशात् स्मृतेः क्काचित्कत्वकादाचित्कत्वनियमेन न सार्वज्ञ्यापत्तिः' इत्यपास्तम्, अनुभवविरुद्धतादृशस्मरणकल्पने मानाभावाच्च, सर्वत्र स्मरणेऽनुभवसमानाकारत्वस्यैव दर्शनात्।

(रत्न०)—*अतीतनलादीति—अतीतनलादयश्च, भाविचैत्रादयश्च, वर्त्तमानं प्रसिद्धमसन्निकृष्टं च यद्वस्तु तच्चेति—अतीतनलादिभाविचैत्रादि-वर्त्तमानप्रसिद्धासन्निकृष्टवस्तूनि, तानि गोचरा येषां ते तथा। यत्तु—अतीतनलादिविषये नलत्वादिविशेषधर्माणां ज्ञानविषयत्वाभावात् तत्प्रकारकशक्तिग्रहस्यासम्भवेन प्रमेयप्रकारकः 'प्रमेयवान्' इत्येव शक्तिग्रहः। 'प्रमेयवान्' इत्यनुभवे प्रमेयत्वेन विशेषणीभूतस्य नलत्वविशिष्टस्यापि प्रागनुभवसत्त्वेन प्रमेयत्वविषयकस्मृतिजनकसंस्कारोद्बोधकत्वस्य प्रतीतिवशाददृष्टविशेषेऽकल्पनेन प्रमेयविषयकस्मृति जनकसंस्कारोद्बोधकत्वस्य च कल्पनेन केवलचैत्रत्वविशिष्टस्मरणमिति प्राञ्चः, तन्न, जातित्वेन घटत्वप्रकारकघटविशेष्यकानुभवोत्तरं स्वरूपतो घटत्वप्रकारकघटविशेष्यकस्मरणापत्तेः। न च तत्र जातित्वविषयकसंस्कारोद्बोधकत्वस्यापि सत्त्वात् स्वरूपतो घटत्वप्रकारकघटविशेष्यकस्मरणासम्भव इति वाच्यम्, संस्कारोद्बोधकनियमनस्य वक्तुमशक्यत्वात्। तस्मात्तत्रोक्तरीत्यैव बोध इत्यन्ये। तन्नियतकालाभावादाह—*अनादय इति। *धारारूपेणेति—विशेषरूपेण बोधदर्शनानुपपत्त्या प्रवाहरूपेण संस्काराः कल्प्यन्ते इति भावः। तैः = संस्कारैः। अर्थेषु = नलत्वादिविशिष्टादिषु। *हेत्वसिद्धेरिति—तादृशसंस्कारकल्पको यो विशेषनलत्वादिधर्मप्रकारको बोधः, स एव न प्रामाणिकत्वेन सिद्ध इति हेतोरभावात्तादृशसंस्कारासिद्धिरिति भावः। *विशिष्य गृहीतेति—विशेषरूपेण गृहीता सङ्गतिर्येषु तादृशानां घटा-

दीनामित्यर्थः । ❀तद्दर्शन इति—घटादिदर्शने घटादिपदस्मरणमिव तथाविधचैत्रादिदर्शने चैत्रादिपदविषयकस्मरणापत्तेरित्यर्थः । ❀पद-प्रकारकेति—'नल'पदवाच्यः कश्चन आसीत्' इति पदनिष्ठप्रकार-तानिरूपकबोधस्यैवानुभवविषयत्वादित्यर्थः । अनेन—'नलादिपदेभ्यः नलादिशब्दार्थत्वप्रकारक एव बोधो लक्षणया । न च नलत्वादिप्रकारक-शक्तिग्रहाभावात् शक्यसम्बन्धरूपलक्षणाया असम्भव इति वाच्यम्, विशेषरूपेण शक्तिग्रहाभावेऽपि सामान्यरूपेण शक्तिग्रहसत्त्वात् । सामान्यरूपेण शक्तिग्रहे विशेषरूपेण बोधे लक्षणाया ग्रन्थकृतैवोक्त-त्वात्' इति कस्यचिदुक्तिरपास्ता, उक्तरीत्या शक्त्यैव बोधसम्भवे लक्षणाया अनुपयोगात् । ❀अत एवेति—सामान्यरूपेण शक्तिग्रहे तथा बोधा-देवेत्यर्थः । ❀एकपदमितीति—अस्य 'व्यवहारः' इति शेषः । ❀ज्ञातेष्विति—सामान्यतो ज्ञातार्थकेष्वित्यर्थः । नैयायिकमते तु नलादि-शब्दज्ञाने विशेषार्थस्यापि ज्ञातत्वात् प्रश्नासङ्गतिरेव स्यादिति भावः । मम तु 'सामान्यज्ञानपूर्विका हि विशेषजिज्ञासा' इति न्यायात् सामान्यार्थ-ज्ञानसत्त्वेऽपि विशेषार्थविषयकजिज्ञासा उपपद्यत एव । ❀तल्लक्षणादि-नेति—साक्षादिमत्त्वादिनेत्यर्थः । ❀प्रतिवचनमिति—उत्तरमित्यर्थः । ❀अत एवेति—सामान्यतो बोधादेवेत्यर्थः । ❀सादृश्याद्युपायेनेति-'सादृश्यादि' इत्यत्रादिना वैधर्म्यपरिग्रहः । यथा अतिदीर्घग्रीवत्वादिरूप-पश्वन्तरवैधर्म्यज्ञानात् 'करभ'पदशक्तिग्रहः । अयम्भावः—नागरिकेणारण्यके 'गवय' पदार्थे पृष्टे 'गोसदृशो गवयः' इति तेनोक्ते पश्चान्नागरिकेण क्वचिदरण्यादौ गवयो दृष्टः, तत्र यद् गोसादृश्यदर्शनं तदेव 'उपमानम् = उपमितिकरणम्' इत्युच्यते । तदनन्तरम् 'गोसदृशो गवय-शब्दवाच्यः' इत्यतिदेशवाक्यार्थस्मरणं यज्जायते, तदेवोपमानस्य व्यापारः । तदनन्तरम् 'गवयो गवयपदजन्यबोधीयविषयतावान्, वाच्यवाचकभावसम्बन्धेन गवयपदविशिष्टो वा' इति यच्छक्तिज्ञानं तदेव 'उपमित्यात्मकं ज्ञानम्' इत्युच्यते । एवञ्च 'गवय' पदनिष्ठ-शक्तिज्ञानमेवोपमितिकरणस्य फलम्, न तु गवयज्ञानम्, तस्य चक्षुः-सन्निकृष्टत्वेन प्रत्यक्षत्वात् । ❀शक्तिबोधकतयेति—'गोसदृशो 'गवय'पद-वाच्यः' इत्यतिदेशवाक्यार्थस्मरणाद् 'गवयो 'गवय'पदवाच्यः' इत्येवं

रूपेण शक्तिबोधकतयेत्यर्थः । *उपमानस्येति — अस्य वक्ष्यमाणेन 'प्रामाण्यम्' इत्यनेनान्वयः । *प्रसिद्धपदेति — अयं भावः — 'इदं पदम्, यत्किञ्चिदर्थनिरूपितशक्तिमत्, साधुपदत्वात्' इति साधुपदत्वहेतुकानुमानेनार्थत्वावच्छिन्ननिरूपितशक्तिग्रहे जातेऽर्थत्वेनैव रूपेणार्थोपस्थितौ च सत्यां पशुपतिपदार्थाभिन्नः 'शिव'पदार्थ इति सामानाधिकरण्येन निर्देशात्समानार्थत्वज्ञाने निष्पन्ने पश्चाद् वृद्धव्यवहारतः क्वचित्प्रसिद्धपदे विशेषरूपेण गृहीतशक्तिकस्य पुंसः 'पशुपति'पदम्, शिवत्वावच्छिन्नेशक्तम्, वाच्यतासम्बन्धेनैकार्थवृत्तित्वात्' इत्यनुमानद्वारा बोधकतया कोशस्य प्रामाण्यम् । सामान्यतोऽर्थबोधकत्वाभावे पूर्वोक्तानुमानाप्रसक्त्या प्रमात्मकबोधजनकत्वं तस्य न स्यादिति । *नलत्वादिनेति — शक्तिग्रहोपस्थितिशाब्दबोधानां समानप्रकारताप्रयोजकत्वनियमात् सामान्यरूपेण शक्तिग्रहे तादृशबोधासम्भवादिति भावः । *एतेनेति — सामान्यज्ञानपूर्वकविशिष्यबोधोपपादनेनेत्यर्थः । *प्रमेयत्वादीति — आदिनाऽभिधेयत्वास्तित्वयोः संग्रहः । अस्तित्वञ्च — कालसम्बन्धित्वम् । तत्र = 'प्रमेयः'इत्याकारकानुभवविषये । मोषे = स्मृतिविषयत्वाकल्पने । न च तदंशेऽन्याप्रकारकस्मृतिं प्रति तदंशेऽन्याप्रकारकानुभवस्य हेतुत्वात् तत्तज्जात्यादिरूपनिर्विकल्पकस्मरणासम्भवः, तादृशकार्यकारणभावकल्पने मानाभावात् । न चैवम् 'जातिमान् घटः' इत्यनुभवेन जातित्वांशविषयकोद्बोधकासत्त्वे स्वरूपतो घटत्वप्रकारकघटविशेष्यकस्मरणापत्तिरिति वाच्यम्, उद्बोधकसत्त्वासत्त्वयोः फलबलकल्प्यत्वात् । *प्रथमत इति — विशिष्टबोधापेक्षया प्राथम्यं बोध्यम् । *तत्तज्जात्यादीति — नलत्वादीत्यर्थः । *निर्विकल्पकमिति–यथा बालानां स्तनपानादाविष्टसाधनतायाः स्मरणे पूर्वानुभूततया अदृष्टविशेषस्यैव नियामकत्वम्, तथा निर्विकल्पकस्मरणेऽपि तस्यैव नियामकतया तादृशस्मरणोपपत्तिरिति बोध्यम् । इदञ्च विशिष्टबोधे विशेषणज्ञानस्य कारणत्वानुरोधेनोक्तम् । *ज्ञानलक्षणयेति — प्रत्यासत्त्येत्यर्थः । *विशिष्टेति — नलत्वादिविशिष्टेत्यर्थः । तत्र = विशिष्टे । ननु जात्यादिज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वासम्भवः, अत आह — *ज्ञानलक्षणेति — चक्षुर्जन्यज्ञाने विषयतासम्पादकसंस्कारजनकज्ञानविषयत्वमित्यर्थः । *मनःसंयुक्तेति — आत्ममनःसंयोगस्य ज्ञानमात्रे हेतु-

त्वादिति भावः । ॐआत्मवृत्तीति—'सुरभि चन्दनं पश्यामि' इत्यादिस्थले सौरभाद्यंशे या स्मृतिविषयता सा तद्विषयकसंस्कारविषयतारूपज्ञानलक्षणसन्निकर्षजन्येति ज्ञानलक्षणसन्निकर्ष एव तत्र हेतुरिति भावः । नन्वेवं प्रमेयत्वेन सकलपदार्थानुभवाङ्गीकारे सर्वस्य सार्वज्ञ्यापत्तिः, अत आह—ॐफलबलेति । ॐन सार्वज्ञ्यापत्तिरिति — यत्किञ्चिद्विषयकस्य यत्किञ्चित्कालावच्छेदेन स्मृतित्वादिति भावः । यत्तु-प्रमेयत्वेन ज्ञानेऽपि विशिष्टज्ञानाभावान्न सार्वज्ञ्यापत्तिरिति कुञ्जिकाकाराः, तन्न, प्रमेयत्वेन ज्ञानेऽपि ज्ञानलक्षणसन्निकर्षेण विशेषरूपेणैव शक्तिग्रहस्य बोधस्य च तेन स्वीकारात् । ॐअनुभवविरुद्धेति—येन रूपेणानुभवस्तेनैव रूपेण स्मरणस्य नियतत्वादिति भावः । एतेन—'यावतामनुभवस्तावतां सर्वत्र स्मरणस्यादर्शनेन जातित्वेनानुभवे स्वरूपतः स्मरणे बाधकाभावः' इत्यपास्तम् । ॐतादृशेति — प्रमेयत्वेनानुभवेऽन्यरूपेण स्मरणेत्यर्थः । ॐअनुभवसमानाकारत्वस्यैवेति —समानाकारत्वञ्च —अधिकविषयताऽनवगाहित्वेन, न तु अन्यूनानतिरिक्तविषयताकत्वेन, अनुभवन्यूनविषयताकस्यापि स्मरणस्यानुभवसिद्धत्वात् । तदुक्तं भगवता पतञ्जलिना—"जाति-काल-देशव्यवहितानामप्यानन्तर्यं स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वात्" (यो० द० ४।९) इति । तथा च तत्रैव भाष्ये—"इह नानायोनिषु भ्रमतां संसारिणां काञ्चिद्योनिमनुभूय यदा योन्यन्तरसहस्रव्यवधानेन पुनस्तामेव योनिं प्रतिपद्यते, तदा तस्यां पूर्वानुभूतायां योनौ तथाविधशरीरादिव्यञ्जकापेक्षया वासना याः प्रकटीभूता आसंस्तास्तथाविधव्यञ्जकाभावात्तिरोहिताः पुनस्तथाविधव्यञ्जकशरीरादिलाभे प्रकटीभवन्ति । जाति-देश-काल-व्यवधानेऽपि तासां स्वानुरूपस्मृत्यादिफलसाधनानन्तर्यंनैरन्तर्यम्, कुतः ? स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वात् । तथाहि-अनुष्ठीयमानात्कर्मणः चित्तसत्त्वे वासनारूपः संस्कारः समुत्पद्यते । स च स्वर्गनरकादीनां फलानामङ्कुरीभावः, कर्मणां वा यागादीनां शक्तिरूपतयाऽवस्थानम्, कर्तुर्वा तथाविधभोग्यभोक्तृत्वरूपं सामर्थ्यम् । संस्कारात्स्मृतिः, स्मृतेश्च सुखदुःखोपभोगः, तदनुभवाच्च पुनरपि संस्कारस्मृत्यादयः । एवञ्च – यस्य स्मृतिसंस्कारादयो भिन्नाः, तया आनन्तर्याभावे दुर्लभः कार्यकारणभाव । अस्माकन्तु यदाऽनुभव एव संस्कारीभवति, संस्कारश्च स्मृतिरूपतया परिणमते,

तदैकस्यैव चित्तस्यानुसन्धातृत्वेन स्थितत्वात्कार्यकारणभावो न दुर्घटः" इत्युक्तम् । तत्र-जातिव्यवहितत्वम्, जन्मान्तरयोगेण । देशकालव्यवधानम्, दूरत्वादिना । ननु सुषुप्तिदशायामनुभवजनकसामग्र्यभावात् तदनुत्पत्त्या 'सुखमहमस्वाप्सम्, न किञ्चिदवेदिषम्' इति स्मरणानुपपत्तिरिति वाच्यम्; एतदर्थमेव निद्रारूपवृत्तिविशेषस्य स्वीकारात् । एतेन 'ज्ञानसामान्याभावरूपैव निद्रा' इति तार्किकमतं निरस्तम् ।

मू०—किञ्च, तदंशमोषेऽपि कदाचिद् विशिष्य जातानुभवानामेव तथा ज्ञानं भवति, न तु कदाचिदपि तथाऽननुभूतानां तथा ज्ञानं ज्ञानलक्षणासहकारेणापि, अनुभवविरोधात् । अन्यथा ब्रह्मणोऽपि तथा स्मरणे ज्ञानलक्षणया तथाऽनुभवे च कृतकृत्यताऽऽपत्तिरित्यलम् ।

(रत्न०)—ननु तत्प्रकारकतद्विशेष्यकस्मृतिं प्रति तत्प्रकारकतद्विशेष्यकानुभवस्य कारणत्वे उपेक्षात्मकज्ञानादपि व्यभिचारवारणायाव्यवहितोत्तरत्वं कार्य्यकारणभावे निवेश्यम् । न चोपेक्षाऽन्यज्ञानत्वेन हेतुत्वं कल्प्यम्, उपेक्षाऽन्यत्वस्य दुर्वचत्वात् । न चोपेक्षात्वं जातिरिति वाच्यम्, चाक्षुषत्वादिना साङ्कर्यात् । नापि संस्काराजनकत्वम्, उपेक्षाज्ञानव्यावृत्तसंस्कारजनकताऽवच्छेदकधर्माभावात्, तद्व्यक्तित्वस्य कारणताऽवच्छेदकत्वे गौरवात् । एवञ्चाव्यवहितोत्तरत्वस्य वैजात्यस्य वा निवेशेनोक्तदोषवारणसम्भवः, अत आह — *किञ्चेति । *विशिष्य जातेति—यस्य कस्यचिद् विशिष्यानुभवो जातस्तस्यैव तेन रूपेण ज्ञानलक्षणसन्निकर्षेणापि ज्ञानं जायते इत्यर्थः । तथा ज्ञानम् = विशेषरूपेण ज्ञानम् । *नत्विति — कदाचिदपि तथाऽननुभूतानां तथा ज्ञानं ज्ञानलक्षणासहकारेणापि नतु भवतीत्यन्वयः । अन्यथा = प्रमेयत्वेन बोधेऽपि ज्ञानलक्षणया विशिष्य बोधे । तथा स्मरणे = विशिष्य स्मरणे । कृतकृत्यताऽऽपत्तिः = मुक्तत्वापत्तिः । तथात्वे श्रवणमननादेः काशीमरणादेस्तद्बोधकश्रुतिस्मृतिपुराणशास्त्राणाञ्चानर्थक्यापत्तिः, वैषम्ये बीजाभावात् । ब्रह्मज्ञाने एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानविधया सार्वज्ञ्यापत्तिश्चेत्याह — *इत्यलमिति ।

मू०—यत्र तु न गुणसमृद्ध्यादिश्रवणं तत्र पदमात्रविषयकमेव

ज्ञानम् । अत एव 'पदं तु श्रुतमर्थं न जानामि' इति व्यवहारस्तत्र । गुणादिश्रवणोत्तरं तु 'श्रुतोऽस्ति स न दृष्टः' इति व्यवहारः । 'अस्य कश्चिदर्थो भविष्यति' इति पदत्वहेतुकमनुमानमेव । बौद्धार्थस्य बौद्धेन शब्देनाविभागात्तन्मूलाभेदाध्यवसायेन शब्दादर्थाकारवृत्तौ जायमानायां स्वाकारस्यापि समर्पणमिति शब्दस्यापि विषयता । अत एव शब्दे ग्राह्यत्वग्राहकत्वरूपशक्तिद्वयस्वीकारः । तत्र तात्पर्य्यवशाद्बहुधा शब्दप्रकारको बोधः । अर्थे बाधे तु 'गौरित्ययमाह' इत्यादौ अनुवादे शब्दविशेष्यकः । अनुकरणे तु शब्दमात्रविषयकः (विशेष्यकः) । एवमर्थेनापि स्वाकारसमर्पणे तत एव शब्दाकारस्यापि समर्पणमिति सर्वं ज्ञानं शब्दानुविद्धम् । तदुक्तम्—

शब्दस्यापि ज्ञानमात्रविषयत्ववर्णनम् ।

"न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते ।
अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते ॥" इति ।
(वाक्यप० का० १ कारि० १२४)

उत्तरार्धेनानुव्यवसायः प्रमाणं दर्शितम् । अत एव चक्षुषा दृश्यमानमप्यज्ञातबोधकं पदार्थम् 'किमिदम्' इति न जानामि' इति व्यवहरन्ति । तदुपदेशे च 'ज्ञातमिदम्' इति व्यवहरन्ति ।

(रत्न०)—*पदमात्रेति—'मात्र'शब्देनार्थविषयकत्वनिरासः । अत एव = पदमात्रविषयकत्वादेव । *श्रुत इति—सामान्यरूपेण शब्दजन्यज्ञानविषयीभूत इत्यर्थः । ननु गुणसमृद्ध्यादिश्रवणाभावेऽपि सामान्यतः शाब्दबोधः स्यात्, अत आह—*अस्य कश्चिदिति । *अनुमानमेवेति—'नलादिपदम्, क्वचित् शक्तम्, साधुपदत्वात्, घटादिपदवत्' इत्यनुमानमेवेत्यर्थः । न तु तत्र शाब्दबोध इति भावः । ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वप्रदर्शनावसरे 'एवं शब्दोऽपि' इति शब्दस्यापि स्वप्रकाशत्वमुक्तम् । प्रसङ्गात्तत्साधयति—*बौद्धार्थस्येति । *तन्मूलेति—बौद्धशब्दार्थयोरविभागमूलेत्यर्थः । *शाब्दादिति—शब्दज्ञानप्रयोज्यार्था-

कारान्तःकरणवृत्तौ जायमानायामित्यर्थः । *स्वाकारस्येति — शब्दाकारस्यापीत्यर्थः । समर्पणम् = शाब्दबोधविषयीकरणम् । विषयता = शाब्दबोधविषयता । अत एव = शाब्दबोधे शब्दस्यापि विषयत्वादेव । शाब्दबोधेऽनेकरूपेण भानदर्शनादाह — *तत्र तात्पर्य्यवशादिति । *शब्दप्रकारक इति — स्वजन्यबोधविषयत्वप्रकारकतात्पर्य्यविशेष्यत्वसम्बन्धावच्छिन्नशब्दनिष्ठप्रकारतानिरूपितार्थनिष्ठविशेष्यताक इत्यर्थः । यथा 'गां पश्य' इत्यादौ । *अर्थे बाधे त्विति–'गौरित्ययमाह' इत्यादावुच्चारणकर्मताया अर्थे बाधे त्वित्यर्थः । *गौरित्ययमिति – उपलक्षणमिदम् 'गामुच्चारय' इत्यस्य । अन्यथाऽनुवादानुकरणयोरैक्येन 'अनुकरणे तु शब्दमात्रविशेष्यक' इति वक्ष्यमाणग्रन्थासङ्गतिः स्यादिति भावः । *शब्दविशेष्यक इति — स्वजन्यबोधविषयत्वप्रकारकतात्पर्य्यविशेष्यत्वसम्बन्धावच्छिन्नार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितशब्दनिष्ठविशेष्यताक इत्यर्थः । *शब्दमात्रविशेष्यक इति — भेदानुकरणे आनुपूर्व्यवच्छिन्नमात्रनिरूपितशक्तेरेव सत्त्वादानुपूर्वीनिष्ठप्रकारतानिरूपितशब्दनिष्ठविशेष्यताक एव बोध इत्यर्थः । 'गामुच्चारय' इत्यादौ तु जातिरूपगोत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितार्थनिष्ठाऽपि विशेष्यतेति 'मात्र' शब्देन तस्य व्यवच्छेदः । शाब्दबोधे शब्दस्य भानमुपपाद्य प्रत्यक्षादिस्थलेऽपि शब्दस्य भानं निरूपयति — *एवमिति — शब्दार्थाविभागमूलकाभेदाध्यवसाये इत्यर्थः । *स्वाकारे इति — अर्थाकारस्य बोधविषयीकरण इत्यर्थः । *तत एवेति — शब्दार्थयोरभेदेनार्थाकारस्यापि बोधविषयीकरणादेवेत्यर्थः । *शब्दाकारस्यापि समर्पणमिति — उभयोरभेदादित्यर्थः । *न सोऽस्तीति–लोके स प्रत्ययः = ज्ञानं नास्ति, यः शब्दानुगमादृते = शब्दमविषयीकृत्य स्यात् । शब्दस्य ज्ञानविषयकत्वे प्रमाणमाह — *अनुविद्धमिवेति — सर्वं शाब्दमशाब्दं वा शब्देनानुविद्धमिव = अनुस्यूतमिव, भासते = ज्ञानविषयो भवति । एतेनानुव्यवसायात्मकज्ञाने शब्दविषयकज्ञानस्य विषयतया ज्ञानस्य शब्दविषयकत्वे प्रामाण्यं सूचितम् । तदाह — *उत्तरार्द्धेनेति — ज्ञानस्य शब्दविषयकत्वे तद्विषयकानुव्यवसायात्मकज्ञानमेव प्रमाणमिति भावः । ननु 'अनुविद्धमिव' इत्युक्त्या वस्तुतो नानुविद्धत्वमिति प्रतीयते, तथा च कथं ज्ञानमात्रस्य शब्दविषयकत्वम् ? इति चेत्, न,

स्वबोधजनक

"शब्दस्य परिणामोऽयमित्याम्नायविदो विदुः ।
छन्दोभ्य एव प्रथममेतद् विश्वं व्यवर्त्तत ॥"
(वाक्यप० १।१२१)

इत्यादिना शब्दपरिणामत्वमेव विश्वस्येति सिद्धान्ते वस्तुद्वयाभावात् 'अनुविद्धमिव' इत्युक्तेः । अत एव = ज्ञानमात्रस्य शब्दविषयकत्वादेव । *अज्ञातबोधकमिति — न ज्ञातो बोधकः शब्दो यस्य तमित्यर्थः । *न जानामीति — ज्ञानविषयत्वप्रकारकमिति निश्चयसत्त्वे ज्ञानविषयत्वाभावप्रकारकज्ञानासम्भवेन 'न जानामि' इत्युक्तिरसङ्गतैव स्यात् । ज्ञानस्य शब्दविषयकत्वे तु शब्दांशे ज्ञानविषयत्वाभावमादाय तदुक्तिः सङ्गच्छत इति भावः । तदुपदेशे = वाचकशब्दोपदेशे । *ज्ञातमिति — शब्दानुविद्धस्यैव भानात् शब्दज्ञाने 'ज्ञातम्' इति व्यवहार उचित एवेति भावः ।

मू०—एतेन मणिमन्त्रादिन्यायेन तत्तत्पदवाच्यत्वग्रहो विशेषधर्म्मप्रकारेण ज्ञाने तथाव्यवहारेऽनुव्यवसाये च हेतुरिति नैयायिकनव्योक्तमपास्तम्; मणिमन्त्रादिन्यायेन कारणत्वकल्पनाऽपेक्षयाऽस्मदुक्तस्यैवौचित्यात्, तद्ग्रहे सति स्मृतस्य तस्य भाने बाधकाभावात् । तदर्थं प्रतिबन्धककल्पने गौरवम्, अनुभवविरोधश्च ।

किञ्च 'पिक' पदशक्तिग्रहवतः 'अयं कोकिलः' इत्यनुव्यवसायापत्तिः, तव पिकत्वकोकिलत्वयोरभेदात् । मम तु तत्तत्पदभानान्न दोषः ।

अत एव कणादसूत्रवृत्तिकृद्भिः कीर्तिदिङ्नागादिभिः—'नामसंसर्गविषयकत्वम्' सविकल्पकलक्षणमुक्तम् । पातञ्जलानामपीत्थमेव सविकल्पकलक्षणं सम्मतम् ।

एतेन—'ज्ञानं शब्दाननुविद्धमेव, अर्थज्ञानस्य वाचकशब्दाभावात् । 'अर्थवाचकेन' इतिकरणयुक्तेन 'घटः' इति 'जानामि' इति तद्व्यवहारः' इत्यपास्तम् ।

"इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम्" (न्या० द० १।१।४) इति प्रत्यक्षलक्षणे

'अव्यपदेश्यत्वम्' विशेषणं वदता गौतमेन शाब्दज्ञाने शब्दभान-स्याङ्गीकाराच्च । अव्यपदिश्यमानत्वम्—व्यपदेशाविषयकत्वम् । 'व्यपदेशश्च–अर्थवाचकः शब्दः' इति तद्भाष्ये स्पष्टम् ।

एवञ्च–'अन्यत्र तदभानाग्रहो मुधा' इति पातञ्जलानामाशयः। 'शब्द-विषयकत्वेन प्रत्यक्षस्य शाब्दत्वापत्तिः' इति वदता वात्स्यायनेन शब्दजबोधस्य शब्दविषयकत्वमुक्तप्रायमेव। शब्दविषयकत्वमेव च शाब्दत्वम्, न तु शब्दजन्यत्वम्' इति तत्रैव वाचस्पतिमिश्रैरुक्तम् ।

(रत्न०)—*एतेनेति — नलादिपदैरुक्तरीत्या बौद्धाकारविषयकबो-धस्योपपादनेनेत्यर्थः । अस्य 'अपास्तम्' इत्यत्रान्वयः । *मणिमन्त्रादि-न्यायेनेति — अयम्भावः — बाधज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वाभावापत्ति-भिया कार्यानुकूलधर्मविघटकत्वरूपप्रतिबन्धकत्वस्य वक्तुमशक्यतया तादात्म्यातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नकारणताऽऽश्रयीभूतो यो भावभिन्नात्यन्ता-भावस्तत्प्रतियोगित्वरूपस्यैव प्रतिबन्धकत्वस्य स्वीकर्तव्यत्वेन यथा 'ह्रदो वह्निमान्' इति बुद्धिं प्रति 'ह्रदो वह्न्यभाववान्' इति निश्चयस्य ग्राह्या-भावावगाहित्वविषयकोक्तप्रतिबन्धकत्वलक्षणाक्रान्ततया प्रतिबन्धकत्वम्, न तथा दाहं प्रति मणिमन्त्रादीनां प्रतिबन्धकत्वं प्राप्नोति, उक्तप्रतिबन्ध-कत्वलक्षणानाक्रान्तत्वादिति उक्तप्रतिबन्धकत्वाभावेऽपि लोकानुभवसिद्ध-मेव प्रतिबन्धकत्वं तत्र स्वीक्रियते, अनुभवानुरोधात्। तथा नलादिपदजन्य-बोधस्थलेऽपि तत्तत्पदवाच्यत्वरूपेण शक्तिज्ञानस्य विशेषधर्मप्रकारके शाब्दबोधे, व्यवहारे, अनुव्यवसाये चानुभवानुरोधात् कारणत्वस्वीकारे-णोपपत्तिरिति । *अपास्तमिति — उक्तरीत्यैवोपपत्तौ मणिमन्त्रादि-न्यायेन कार्यकारणभावकल्पने गौरवादिति भावः । तदाह — *मणि-मन्त्रादिन्यायेन कारणत्वेति । नन्वेवमर्थविषयकशाब्दबोधे तस्य प्रति-बन्धकत्वात्तत्र शब्दभानं न स्यात्, अत आह — *तद्ग्रह इति — अर्थग्रह इत्यर्थः । तस्य = वाचकशब्दस्य । *तदर्थं प्रति प्रतिबन्धकेति– शब्दभानं प्रति अर्थभानस्य प्रतिबन्धकत्वकल्पन इत्यर्थः । *अनुभव-विरोध इति — शब्दभानस्याप्यनुभवसिद्धत्वेन तद्विरोध इति भावः । शब्दस्य शाब्दबोधाविषयत्वे दोषान्तरमाह – *किञ्चेति । *पिकपदेति –

'पिक'पदं कोकिलत्वावच्छिन्ने शक्तमिति शक्तिज्ञानवतः पुंसः 'अयं पिकः' इत्येवानुव्यवसायो जायते, शाब्दबोधे पिकपदस्यैव भानात् । शब्दाभानवादिनये तु 'अयं कोकिलः' इत्यप्यनुव्यवसायापत्तिः, पिकत्वकोकिलत्वयोरैक्यात् । शब्दभानवादिनये तु शाब्दबोधे 'कोकिल'पदस्याभानान्न तादृशानुव्यवसायापत्तिः, अनुव्यवसाये पूर्वबोधविषयस्यैव भाननियमात् । ❀अत एवेति–शब्दस्यापि सविकल्पकज्ञानविषयत्वादेवेत्यर्थः । ❀नामसंसर्गेति — नाम च संसर्गश्च तौ विषयौ यस्य तत्त्वमित्यर्थः । नामसंसर्गोभयविषयकत्वमिति यावत् । न च चाक्षुषेऽयोग्यत्वान्नामवैशिष्ट्यासम्भव इति वाच्यम्, 'सुरभि चन्दनम्' इतिवदुपनीतभानसम्भवात् । यद्वा, संज्ञावैशिष्ट्यं प्रत्यक्षज्ञाने स्मृतिप्रयोज्यमेव, अभावज्ञाने प्रतियोगिस्मरणवत् । एतेन = ज्ञाने शब्दभानस्य दिङ्नागपातज्जलसम्मतत्वेन । अस्यापि 'अपास्तम्' इत्यत्रान्वयः । अर्थज्ञानस्य = चक्षुरादिजन्यार्थज्ञानस्य । वाचकशब्दाभावात् = शब्दवाच्यत्वाभावात् । तथा च तादृशज्ञानशब्दयोः सम्बन्धाभावेन ज्ञानस्य शब्दानुविद्धत्वमिति तदाशयः । ❀अर्थवाचकेनेति — एतेन ज्ञानावाचकत्वं सूचितम् । ❀इति करणयुक्तेनेति — घटार्थवाचक इति करणयुक्तो यो घटादिशब्दस्तेन ज्ञानस्य व्यवहार इत्यर्थः । शब्दस्य ज्ञानसम्बन्धित्वे तु 'इति' शब्दस्य वैयर्थ्यं स्यात् । शाब्दबोधस्य शब्दविषयकत्वे गौतमसम्मतिमाह — ❀इन्द्रियार्थेति — इन्द्रियश्चार्थश्च तयोः सन्निकर्षेणोत्पन्नम्, अव्यपदेश्यम् = शब्दाविषयकम्, अव्यभिचारि = भ्रमभिन्नम्, व्यवसायात्मकम् = निश्चयात्मकम् ज्ञानं प्रत्यक्षमित्यर्थः । ❀अव्यपदेश्यत्वं विशेषणमिति — अस्य 'शाब्देऽतिव्याप्तिनिरासाय' इत्यादिः । एवञ्च शाब्दबोधस्य शब्दविषयकत्वं स्पष्टमेवोक्तम् । ननु व्यपदेशः = शब्दप्रयोगः, तदनर्हत्वमेव 'अव्यपदेश्यत्वम्' इति नेदं प्रत्यक्षलक्षणे निविष्टम्, किन्तु इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमव्यभिचारि ज्ञानं प्रमात्मकं प्रत्यक्षम् । तच्च द्विविधम्–अव्यपदेश्यं निर्विकल्पकम्, व्यवसायात्मकं सविकल्पकञ्चेति विभागपरमिदमिति चेत्, अत आह — ❀अव्यपदिश्यमानत्वं चेति । ❀व्यपदेशाविषयकत्वमिति– व्यपदिश्यतेऽनेनेति व्यपदेशः = वाचकः शब्दः, तदविषयकत्वमित्यर्थः । नन्वेवमपि 'शाब्देऽतिव्याप्तिनिरासाय व्यपदेश्यत्वं विशेषणम्' इत्युक्तिर-

सङ्गता, शाब्दज्ञानस्येन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यत्वाभावादिति चेत्, न, "यावदर्थं वै नामधेयशब्दाः, तैरर्थसंप्रत्ययः, अर्थसंप्रत्ययाच्च व्यवहारः। तत्रेदमिन्द्रियार्थसन्निकर्षादुत्पन्नमर्थज्ञानम् 'रूपम्' इति वा 'रसः' इत्येवं वा भवति, रूप-रस-शब्दाश्च विषयनामधेयम्, तेन व्यपदिश्यते ज्ञानम् 'रूपम्' इति जानीते 'रसः' इति जानीते। 'नामधेय' शब्देन व्यपदिश्यमानं सत् शाब्दं प्रसज्यते — अत आह — अव्यपदेश्यमिति" (न्या० भा० १।१।४) इति भाष्येणैव समाहितत्वात्। अयं भावः — यदा रूपादिरिन्द्रियेण गृह्यते तदा तद्रूपेन्द्रियसन्निकर्षोत्पन्नं प्रत्यक्षम्, तदपि रूपादिनामधेयशब्देन व्यपदिश्यते इति पूर्वस्मात् 'रूपम्' इति 'रसः' इति शाब्दज्ञानान्न विशिष्यत इत्युभयोरैक्याच्छाब्दज्ञानमपि प्रत्यक्षं प्रसज्येतेति तद्व्युदासार्थम् 'अव्यपदेश्यम्' इति। वस्तुतस्तु—प्रत्यक्षलक्षणे 'अव्यपदेश्यम्' इति विशेषणं व्यर्थमेव, शाब्दज्ञानादिष्विन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नत्वस्याभावात्। सादृश्यमात्रेण विशेषणापेक्षत्वेऽनुमित्यादिव्यावृत्त्यर्थमपि विशेषणापेक्षा प्रसज्येतेति प्रत्यक्षज्ञानविभागपरकोऽयं सूत्रांश इति। भाष्यानुसारेण च मूलोक्तिरत्र। ननु मनोरूपेन्द्रियजन्यं सर्वं ज्ञानमिति तत्रातिव्याप्तिरिति चेत्, न, इन्द्रियत्वावच्छिन्नजनकताया विवक्षितत्वात्। मानसप्रत्यक्षे तु मनस्त्वावच्छिन्नाया एव जनकतायाः सत्त्वात्। *अव्यभिचारीति — भ्रमभिन्नमित्यर्थः। अव्यपदेश्यम् = निर्विकल्पकम्। व्यपदेशः = शब्दप्रयोगः, तस्य च विशिष्टज्ञानेष्वेव सत्त्वाद् व्यपदेशानर्हत्वम्। *व्यवसायात्मकमिति — विशिष्टज्ञानात्मकमित्यर्थः। शाब्दप्रमाया अपि एकपदार्थेऽपरपदार्थसंसर्गरूपयोग्यताजन्यत्वादतिव्याप्तिवारणाय 'इन्द्रिय' इति। त्वङ्मनोयोगजन्यानुमितिनिरासाय 'अर्थ' इति। सर्वांशे 'कामिनी' इत्याद्यलौकिकप्रत्यक्षे इन्द्रियार्थजन्यत्वाभावादव्याप्तिवारणाय 'सन्निकर्ष' इति। एवञ्चालौकिकसन्निकर्षस्य तत्रापि सत्त्वान्नाव्याप्तिः। चक्षुःकपालसंयोगजन्ये घटचक्षुःसंयोगेऽतिव्याप्तिनिरासाय 'ज्ञानम्' इति। नन्वेवमप्यात्मनः सन्निकर्षजन्यानुमितावतिव्याप्तिवादवस्थ्यमिति चेत्, न, 'ज्ञान'पदमहिम्ना विषयतासम्बन्धावच्छिन्नेन्द्रियार्थसन्निकर्षनिष्ठजनकतानिरूपितजन्यत्वस्य विवक्षितत्वात्। आत्ममनःसंयोगनिष्ठजनकतायास्तु समवायसम्बन्धावच्छिन्नत्वान्नातिप्रसङ्गः। ननु 'गुडं भुङ्क्ते' इत्यत्र

'गुड' शब्देन मधुरत्वप्रकारकशाब्दबोधवारणाय 'तद्धर्मावच्छिन्नविषयक-शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति तद्धर्मावच्छिन्नप्रकारताशालिशक्तिज्ञानं कारणम्' इति नियमस्य वक्तव्यतया घटादिशब्दानां घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारताशालिशक्तिमत्त्वेन घटशब्दत्वादेः शक्तिज्ञानीयप्रकारताऽनवच्छेदकतया शाब्दबोधे शब्दभानासम्भव इति चेत्, न, शब्दानां शब्देऽर्थे च खण्डशः शक्तिस्वीकारात्, परमते शब्दांशे स्मरणात्मकबोधस्यैवोपगमात् तद्विषयकशाब्दबोधं प्रति स्वनिरूपकत्व-स्वाश्रयत्वान्यतरसम्बन्धेन शक्तिविशिष्टोपस्थितेरेव कारणत्वाच्च। यत्तु-सम्बन्धिज्ञानविधया सम्बन्धस्य भानमिति, तन्न, 'हस्तिपक'शब्दाद्धस्तिनोऽपि बोधापत्तेः । ॐतद्भाष्य इति — एतत्सूत्रपरकन्यायभाष्य इत्यर्थः। ॐएवञ्चेति — शाब्दज्ञाने शब्दभानस्वीकारे चेत्यर्थः । अन्यत्र = चाक्षुषादौ । ॐतदभानाग्रह इति — तस्य शब्दस्याभानम् = तदभानं तत्राऽऽग्रहः = अभिनिवेशो मुधा = व्यर्थ एवेत्यर्थः । पातञ्जलानाम् = वैयाकरणानाम् । ॐउक्तप्रायमिति — 'शब्दविषयकत्वं शाब्दत्वम्' इति लक्षणे प्रत्यक्षस्य शब्दविषयकत्वेन शाब्दत्वापत्तिं ब्रुवता वात्स्यायनेन शाब्दबोधस्य शब्दविषयकत्वमर्थादेवोक्तम्, अन्यथाऽव्याप्तिरेव तेनाभिहिता स्यात्। अत एव 'ज्ञानजन्यत्वे सति शब्दज्ञानाजन्यत्वम्' इत्यनुमितिलक्षणे मननजन्यतत्त्वज्ञानस्य "तत्त्वमसि" इत्यादिशब्दविषयकत्वान्नाव्याप्तिरिति तार्किका आहुः । ननु 'शब्दज्ञानजन्यज्ञानत्वम्' एव शाब्दलक्षणम्, न तु 'शब्दविषयकत्वम्' इति चेत्, आह — ॐशब्दविषयकत्वमेवेति — शब्दजन्यत्वलक्षणे शब्दप्रत्यक्षे विषयविधया शब्दस्यापि कारणत्वेन तस्यापि शब्दजन्यत्वादतिव्याप्तिः स्यादिति भावः। वस्तुतस्तु — 'शब्दविषयकज्ञानत्वं शाब्दत्वम्' इत्युक्तावपि तत्रातिव्याप्तिस्तदवस्थैवेति शब्दनिष्ठवृत्तिज्ञानजन्यज्ञानत्वमेव शाब्दत्वं वाच्यम्, तथा च लक्षणानुरोधेन शब्दविषयकत्वं दुर्घटमित्युपाध्यायाः ।

मू०—"स्वं रूपम्"—(पा० सू० १।१।६८) इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमेतत् । तत्र हि "न वा एतद्वक्तव्यम् । किं कारणम् ? शब्दपूर्वको ह्यर्थे सम्प्रत्ययः । आतश्च शब्दपूर्वः । योऽपि ह्यसौ नाम्ना-

ऽऽहूयते, नाम च यदाऽनेन नोपलब्धं भवति, तदा पृच्छति किं भवानाह ? इति । शब्दपूर्वकश्चार्थस्य सम्प्रत्ययः" इत्युक्तम् । 'शब्दपूर्वको हि' इत्यस्य श्रोतुः शब्दज्ञानपूर्वकोऽर्थप्रत्यय इति लोके प्रसिद्धमित्यर्थः । अन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकमाह —आतश्चेति । प्रकारान्तरमाह — शब्दपूर्वकश्चेति — शब्दविशेषणक इत्यर्थः । तेनार्थेऽसम्भवेन कारणत्वेन विशेषणत्वेन चोपस्थिते शब्दे कार्यमिति भावः । चकारेणास्य युक्त्यन्तरत्वमेवोचितम् । "मन्त्रे" "यजुषि" इति च यदुच्यते तत्र 'मन्त्र' शब्दादौ कार्यासम्भवेन मन्त्रादिसहचरितेऽर्थे भविष्यति" (महाभा० १।१।६८) इति भाष्यप्रतीके कैयटेन स्पष्टमेवोक्तम् -"साहचर्यं च शब्दानुविद्धस्यैवार्थस्यावगमाद्" इति । किञ्च, प्रत्यक्षादावपि विषयताभाननियमनिर्वाहाय पदभानमावश्यकम् , यज्ज्ञानं यत्पदादिविषयं तत् तज्जन्यबोधविषयतासमानविषयताकमिति नियमात् ॥

(रत्न०)— *एतदिति — "स्वं रूपम् —" (पा० सू० १।१।६८) इति सूत्रमित्यर्थः । *शब्दपूर्वक इति–'हि' शब्दः प्रसिद्धौ । उपलब्धः शब्दोऽर्थं प्रत्याययति, न तु सत्तामात्रेण । चक्षुरादीनि तु सत्तामात्रेणैवार्थानवगमयन्ति । अर्थस्य क्वचिदशास्त्रीये कार्येऽयोग्यत्वात् प्रत्यासत्त्या स एवोपात्तः शब्दो ग्रहीष्यते, न तु विप्रकृष्टं शब्दान्तरमिति नहि तदर्थकशब्दान्तरे कार्यमिति भाव । यत्रार्थे कार्यसम्भवस्तत्रार्थस्य विशेष्यता शब्दस्य विशेषणता। विशेष्यतया शब्दस्य भाने तु उपस्थितस्यार्थस्य त्यागे मानाभावेनार्थस्यापि विशेषणतया भानेनार्थवत्परिभाषाऽपि सूत्रं विनैव सिध्येदिति सूत्रं व्यर्थमिति भावः । नन्वर्थज्ञानोत्तरं परं प्रति बोधनाय शब्दप्रयोग इति कथं शब्दपूर्वकत्वमर्थप्रतीतेः, अत आह–*अस्य श्रोतुरिति– 'श्रोतुः शब्दज्ञानपूर्वकमर्थप्रत्ययः' इति लोके प्रसिद्धमित्यर्थः । 'यत्र यत्रार्थप्रत्ययस्तत्र तत्र शब्दज्ञानम्' इत्यन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकव्याप्तिमाह— *आतश्चेति । नामज्ञानाभावे बोधाभाव इत्याह —*योऽपीति । प्रकारान्तरमाह — *शब्दपूर्वक इति—पूर्वम् 'शब्दज्ञानपूर्वकमर्थप्रत्यय इत्यु-

पस्थितत्वात्तदुपात्तः शब्दो ग्रहीष्यते' इत्युक्तम् । अत्र पक्षे तत्तच्छब्द-प्रकारकार्थनिरूपिता खण्डशः शब्देऽर्थे च शक्तिः शब्दस्येत्युच्यते । तदाह—
*शब्दविशेषणक इति—अयं भावः—अन्तरङ्गत्वात्, अहेयत्वात्, असाधारणत्वाच्च स्वरूपमेव मुख्योऽर्थः शब्दस्य । शब्दार्थयोरभेदाच्छब्द-गताया जातेरर्थे आरोपः, अतएवोक्तं हरिणा—

"यथा रक्ते गुणे तत्त्वं कषाये व्यपदिश्यते ।
संयोगसन्निकर्षाच्च वस्त्रादिष्वपि गृह्यते ॥
तथा शब्दार्थसम्बन्धाच्छब्दे जातिरवस्थिता ।
व्यपदेशेऽर्थजातीनां जातिकार्य्याय कल्पते ॥" इति ।
(वाक्यप० का० ३ समुदे० १ कारि० ७–८)

तेन = प्रकारद्वयेन । *कारणत्वेनेति—'शब्दपूर्वको ह्यर्थ इति पक्षे' इत्यादिः । *विशेषणत्वेनेति—अस्य 'शब्दपूर्वकश्चार्थ इति पक्षे' इत्यादिः । ननु 'शब्दपूर्वकश्च' इत्यपि न हि पक्षान्तरं किन्तु पूर्वोपसंहार एव, अत आह—*चकारेणेति—'यतः शब्दपूर्वकः' इति पूर्वहेतुतया न व्याख्येय-मित्यर्थः । पूर्वोपदर्शितभाष्ये—*अर्थस्य निवृत्तिरिति—अर्थबोधक-शब्दान्तरनिवृत्तिरित्यर्थः । एवं हि तत्र भाष्यम्—"न वा, शब्दपूर्वको ह्यर्थे सम्प्रत्ययस्तस्मादर्थनिवृत्तिः । नवा एतत्प्रयोजनमस्ति, किं कारणम्? शब्दपूर्वको ह्यर्थे सम्प्रत्ययः । आतश्च शब्दपूर्वकः । योऽपि ह्यसावाहूयते नाम्ना, नाम च यदाऽनेन नोपलब्धं भवति, तदा पृच्छति किं भवानाह ? इति । शब्दपूर्वकश्चार्थस्य सम्प्रत्ययः । इह च व्याकरणे शब्दे कार्य्यस्य सम्भवः, अर्थेऽसम्भवस्तस्मादर्थनिवृत्तिर्भविष्यति" इति । मूले च कियदंशमादाय तदाशयवर्णनमात्रम् । *मन्त्र इति—अशब्दसंज्ञाया-मित्यस्य प्रयोजनमनुसन्धायोक्तम्—"मन्त्राद्यर्थं तर्हीदं वक्तव्यम् । मन्त्राद्यर्थमिति चेत्, न, मन्त्रे, ऋचि, यजुषि यदुच्यते मन्त्रशब्दे, ऋक्शब्दे, यजुःशब्दे च, तस्य कार्य्यस्य सम्भवो नास्ति, इति कृत्वा मन्त्रादिसहचरितो योऽर्थस्तस्य गतिर्भविष्यति, साहचर्यात्" (महाभा० १। १।६८) इति । 'मन्त्रादिसहचरित' इति प्रतीके कैयटोक्तिमाह—*साहचर्य्य-श्चेति । *प्रत्यक्षादावपीति—अयम्भावः—घटचक्षुःसन्निकर्षेण घटत्व-प्रकारकं घटविशेष्यकमेव प्रत्यक्षं जायते, तच्च प्रत्यक्षे पदभानं विना नोप-

पद्यते, तत्र घटप्रकारकघटत्वविशेष्यकस्याप्यापादयितुं शक्यत्वात् । पदभाने तु 'यत्पदविषयकं प्रत्यक्षं तत्पदजन्यशाब्दज्ञाने यत्र या विषयता भासते सैव विषयता प्रत्यक्षेऽपि भासते' इति नियमेन प्रत्यक्षे भासमान-'घट'पदजन्यघटत्वप्रकारकघटविशेष्यकमेव चाक्षुषं जायते नान्यथा, इत्याह—ॐ यज्ज्ञानमिति—'यद् घटादिज्ञानं यद् घटपदादिविषयकं तद् घटादिज्ञानं तद् घटपदादिजन्यज्ञानीयविषयतातुल्यविषयताकम्' इति व्याप्ते-रित्यर्थः । आदिना वाक्यस्य संग्रहः । तेन 'घटो रूपवान्' इति प्रत्यक्षे 'घटो रूपवान्' इति वाक्यस्यापि भानात् तद्वाक्यजन्यबोधीयविषयता-समानविषयताकत्वनियमेन रूपनिष्ठप्रकारतानिरूपितघटनिष्ठविशेष्यता-कमेव प्रत्यक्षं नान्यथेति नियम उपपद्यते । तथा च तत्तत्पदजन्य-बोधीयविषयताऽपि तत्तत्पदशक्यैवेति भावः ।

ज्ञानमात्रे विषयताभान-निरूपणम्

मू०—सन्निकर्षादिभिस्तु न व्यवस्था, 'घटो रूपवान्' इति ज्ञानवत्, 'घटस्य रूपम्' इति रूपविशेष्यकज्ञानस्यापि तेन सन्निकर्षेण जननात् । घटरूपोभयविषयक-ज्ञानस्य तत्संस्कारस्य वा पूर्वं सत्त्वेन यदा यज्ज्ञानं पूर्वं तदा तस्य विशेषणतेत्यप्ययुक्तम्; विशेषणज्ञानस्यैव विशेष्यताऽवच्छेदकरूपेण विशेष्याग्रहदशायां तदनुत्पत्त्या विशेष्यज्ञानस्यापि विशिष्टबुद्धिकारणत्वात्, अन्यथा 'किञ्चिद्रूपवत्' इत्येव स्यात्, न तु 'घटः' इत्यादि । किञ्च, यथा 'विशिष्टस्य वैशिष्ट्यम्' इति बुद्धौ विशेषणताऽवच्छेदकप्रकारक-निश्चयस्य कारणत्वेऽपि लाघवाद्विशिष्टज्ञानं प्रति विशेषणज्ञानं का-रणमिति कल्प्यते—अत एव निर्विकल्पकसिद्धिः—तथा 'विशिष्टे वैशिष्ट्यम्' इति विषयताऽवगाहिबुद्धौ विशेष्यताऽवच्छेदकप्रकार-कविशेष्यनिश्चयस्य कारणतायाः सर्वेषामावश्यकत्वेन विशिष्टबुद्धि-त्वमेव विशेष्यज्ञानस्य लाघवात् कार्यताऽवच्छेदकमुचितम् । 'घटः' इत्यादिविशिष्टबुद्धावपि विशेषणज्ञानवत् निर्विकल्पकं विशेष्यज्ञान-मपि सुलभम् । अत एव 'घटघटत्वे' इति निर्विकल्पकाकारमाहुः ।

(रत्न०)—ननु प्रत्यक्षस्थले यथा चक्षुषा संयोगसन्निकर्षेण घटस्य, संयुक्तसमवायसन्निकर्षेण रूपादेः, संयुक्तसमवेतसमवायेन रूपत्वादेर्भानं तथा तत्तन्निष्ठविषयताया अपि संयुक्तविशेषणताऽऽदिसन्निकर्षेण चक्षुरादिनैव भानं स्यात्, यथा संयुक्तविशेषणतया घटनिष्ठविषयतायाः संयुक्तसमवेतविशेषणतया घटत्वादिनिष्ठविषयताया इति चेत्, अत आह—
*सन्निकर्षादिभिस्तु इति। *तेन सन्निकर्षेणेति — एकेनैव सन्निकर्षेण प्रत्यक्षे कदाचिद् रूपस्य विशेष्यतया, कदाचित् विशेषणतया 'घटस्य रूपम्' 'रूपवान् घटः' इत्येवंक्रमेण बोधस्य दर्शनात् 'घटस्य रूपम्' इत्याकारकप्रत्यक्षे घटे प्रकारतैव, रूपे विशेष्यतैव' इति नियमस्य वक्तुमशक्यत्वादिति भावः। शब्दभानवादिमते तु 'घटस्य रूपम्' इति वाक्यस्यापि प्रत्यक्षे यदा भानं तदा तादृशवाक्यजन्यबोधीयविषयतासमानविषयताकत्वस्य प्रत्यक्षे नियततया 'घटस्य प्रकारत्वं रूपस्य विशेष्यत्वम्' इति नियमेन नियतैव विषयता भासते। पदानां वृत्त्यैव भानस्वीकारेण—'पदानां स्वपरत्वे लक्षणैव, न शक्तिः, अन्यलभ्यत्वात्। प्रत्यक्षोपस्थितत्वात् शब्दस्यापि भानमिति तु न युक्तम्, वृत्त्याऽनुपस्थितत्वेन 'प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वम्' इति व्युत्पत्त्या पदविशिष्टप्रकृत्यर्थे प्रत्ययार्थान्वयानापत्तेः। अत एव = प्रत्ययार्थान्वयादेव। वृत्तिं विनाऽपि पदस्य भानम्, स्वभावात्। अन्यभानेऽतिप्रसङ्गवारणाय वृत्तिरपेक्षिता न तु स्वभानेऽपीत्यपि न वक्तव्यम् इति परास्तम्। ननु विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य कारणतया कारणस्य कार्य्याव्यवहितप्राक्क्षणवृत्तित्वनियमाद् विशेषणीभूतरूपघटत्वोभयविषयकज्ञानस्य तत्संस्कारस्य वा विशिष्टबुद्धेः पूर्वं सत्त्वेन यदा यज्ज्ञानं पूर्वं तदा तत्र विशेषणता, यज्ज्ञानमुत्तरकालिकं तत्र विशेष्यतेति नियमेन निर्वाहः, अत आह — *घटत्वरूपोभयेति। *विशेष्यज्ञानस्यापीति — तुल्ययुक्त्या विशिष्टबुद्धौ निर्विकल्पात्मकविशेषणज्ञानस्येव निर्विकल्पात्मकविशेष्यज्ञानस्यापि कारणत्वाद् विशेष्यस्यापि पूर्वं ज्ञानसत्त्वे विशेषणत्वापत्तिः स्यादिति भावः। क्वचिद् विशिष्टबुद्धौ सविकल्पकज्ञानस्यापि कारणत्वमादायाह — *अन्यथा किञ्चिद्रूपवदिति — विशेष्यज्ञानस्याकारणत्वेऽपि विशिष्टबुद्धौ 'किञ्चिद्रूपवत्' इत्येव बोधः स्यान्न तु विशेषधर्मावच्छिन्नविशेष्यताकत्वेन। तत्र

हेतुमाह — ॐविशेष्याग्रहदशायामिति । ॐतदनुत्पत्त्येति — तद्दशायां रूपप्रकारकघटविशेष्यकज्ञानानुपपत्तेरनुभवसिद्धत्वेनेति भावः । ननु यत्र विशिष्टे वैशिष्ट्यं यथा 'रूपवान् घटः' इत्यत्र, विशिष्टे = घटत्वावच्छिन्ने, रूपस्य वैशिष्ट्यम् = संसर्गस्तत्रैव विशेष्यज्ञानस्य कारणत्वेन 'घटः' इति ज्ञाने विशेष्यज्ञानस्य कारणत्वे मानाभावोऽत आह — ॐकिञ्च यथा विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति — 'रक्तदण्डवद्भूतलम्' इत्यत्र रक्तत्वविशिष्टदण्डस्य वैशिष्ट्यं भूतले भासते । तत्र रक्तत्वप्रकारकनिश्चयस्यैव हेतुत्वम् , 'रक्तो दण्डो न वा' इति संशयानन्तरम् 'रक्तदण्डवद् भूतलम्' इति विशिष्टबुद्ध्यनुदयात् । ननु तादृशबुद्धौ रक्तत्वप्रकारकनिश्चयस्यैव हेतुत्वे 'रक्तदण्डो न वा' इति संशयानन्तरम् 'रक्तदण्डं संदेह्मि' इति विशिष्टविषयकानुव्यवसायानापत्तिरिति चेत्, न, तादृशानुव्यवसायस्य 'दण्डो रक्तो न वा' इति दण्डे रक्तत्वतदभावावगाहिपरकत्वेनादोषात् । 'घटवद्भूतलम्' इति विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धौ तु विशेषणत्वावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वेनैव कारणत्वम्, न तु निश्चयत्वेन, 'अयं घटो न वा' इति संशयानन्तरमपि 'घटवद्भूतलम्' इति विशिष्टबुद्ध्युदयात् । तथा च—विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धित्वापेक्षया विशिष्टबुद्धित्वस्य विशेषणताऽवच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वापेक्षया विशेषणज्ञानत्वस्य लघुभूतस्य यथा कार्य्यत्वकारणत्वावच्छेदकत्वम् , तथा 'विशिष्टे वैशिष्ट्यम्' इति बुद्धावपि विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धित्वापेक्षया लघुभूतस्य विशिष्टबुद्धित्वस्यैव कार्य्यताऽवच्छेदकताया औचित्यम् । ननु 'घटत्वप्रकारकघटविशेष्यकज्ञानवानहम्' इत्यनुव्यवसायानुरोधेन सविकल्पकज्ञानस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वमस्तु, निर्विकल्पकज्ञानस्य स्वीकारे तु मानाभावः, अत आह — ॐअत एवेति — विशिष्टबुद्धिं प्रति विशेषणज्ञानस्य कारणत्वादेवेत्यर्थः । घटघटत्वज्ञानमन्तरा घटत्वप्रकारकघटविशेष्यकज्ञानासम्भव इति भावः । ननु तादृशबुद्धावन्यथासिद्धत्वाद् विशेषणज्ञानस्य न कारणत्वमिति चेत्, न, स्वरूपतो घटत्वप्रकारकबुद्धिं प्रति स्वरूपतो घटत्वज्ञानस्य 'जातिमान् घटः' इति जातित्वेन घटत्वप्रकारकबुद्धिं प्रति जातित्वेन घटत्वज्ञानस्य च हेतुतया विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वावश्यकत्वात् । 'विशिष्टे वैशिष्ट्यम्' इति 'रक्तदण्डः प्रमेयः' इत्यत्र रक्तत्वविशिष्टे दण्डे प्रमेयत्ववैशिष्ट्यज्ञानम् । एवम्

'घटवद्भूतलम्' इत्यादौ भूतलत्वविशिष्टे भूतले घटस्य वैशिष्ट्यम् । नन्वेवमपि चक्षुः संयुक्तस्वरूपसम्बन्धकारणबलात् समवायरूपसम्बन्धभानं दुर्वारमिति चेत्, तर्हि प्रकारताविशेष्यताशून्यत्वादेव निर्विकल्पकत्वं बोध्यम् । ननु 'संसर्गता-प्रकारता-विशेष्यताः' इति विषयतात्रयशून्यस्य भानासम्भव इति चेत्, न, निर्विकल्पके तुरीयाया विषयतायाः स्वीकारात् ।

मू०—ये तु निर्विकल्पकं नेच्छन्ति, विशेषणज्ञानादिकारणत्वं च नेच्छन्ति, सन्निकर्षेणैव विशिष्टज्ञानमिच्छन्ति तेषां त्वनुपपत्तिरेव ।

घटादिपदजबोधविषयताभाने तु घटादिपदानां घटत्वविशिष्टे शक्तिरिति शक्तिग्रहो नियामकः । घटत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वावच्छिन्ने शक्तिरिति तदर्थः । अत एव विषयताविषयकोऽनुव्यवसायः । स्वरूपतो विषये विद्यमानपदार्थस्यानुव्यवसाये भाने तु आम्रफलादिविषयकज्ञानानुव्यवसाये माधुर्यादीनामपि विषयताऽऽपत्तिः । 'कुब्जखञ्जः' 'खञ्जकुब्जः' इत्यादौ विषयताभानं विना बोधे (ध) विशेषस्योपपादयितुमशक्यत्वाच्च । सम्बन्धस्य स्वरूपसम्बन्धेनैव भानवद् विषयतानां स्वरूपत एव भानं न कयाऽपि विषयतयेति नानवस्था । न च विषयतानां कार्य्यकारणभावबलादेव बोधः, तद्बोधकारणतानियामकत्वेन शक्तिकल्पनाऽऽवश्यकत्वात् ।

(रत्न०)—परमतं खण्डयति—*येत्विति । *विशेषणज्ञानेति—युगपद्विशेष्यविशेषणयोरिन्द्रियसन्निकर्षेणैव विशिष्टबुद्ध्युपपत्तौ विशेषणज्ञानकारणत्वे मानाभावः । तथा च विशेषणज्ञानसम्पादकतया निर्विकल्पकस्याप्यसिद्धिः । कारणाभावेन कार्य्याभावस्य न्यायसिद्धत्वात् । ननु विशेषणज्ञानस्य कारणत्ववादिनयेऽपि स्मरणात्मकविशिष्टबुद्धौ तस्य कारणत्ववैफल्यम्, विशेषणज्ञानदशायां तत्संस्काराभावदशायां वा कारणाभावादेव स्मरणासम्भवात्, तथा च विशिष्टस्मरणस्यैव कारणत्वमस्तु, कृतं निर्विकल्पकज्ञानकल्पनयेति चेत्, न, अपूर्वचैत्रत्वादेः स्मरणासम्भवेन विशिष्टबुद्धिसिद्ध्यनापत्तेः । *सन्निकर्षेणैवेति —क्लृप्तकारण-

भावेन सन्निकर्षेणैव विशिष्टबुद्धिसिद्धिरिति भावः । *अनुपपत्तिरेवेति — 'रूपवान् घटः' इत्यादि प्रत्यक्षकाले घटस्य विशेष्यत्वमेव रूपस्य विशेषण-मेवेति नियमस्यानुपपत्तिरेवेत्यर्थः । विशेषणताऽवच्छेदकप्रकारकनिश्चयादेः कारणत्वं प्रत्यक्ष एव । शाब्दबोधस्थले तु 'खलकपोत' न्यायेन पदार्थोपस्थि-त्या शाब्दबोधसिद्धिः । ननु विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वमात्रेण विशिष्टस्य वैशिष्ट्यबुद्ध्युपपत्तौ विशेषणताऽवच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वे माना-भाव इति चेत्, न, घटत्वादिनिर्विकल्पकानन्तरम् 'घटो नास्ति' इति प्रत्यक्षापत्तेः । न चाभावप्रत्यक्षे प्रतियोगिताऽवच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वम्, तत्कल्पने गौरवापत्तेः । ननु प्रत्यक्षादौ पदभानस्वीकारेऽपि विषयताभानस्याननुगमतादवस्थ्यम्, शाब्दबोधे विषयताभानस्यानुगतत्वे एव प्रत्यक्षादावपि तत्सिद्धेरिति चेत्, अत आह — *घटादिपदजबोध इति । *शक्तिग्रह इति — विषयतानिरूपितशक्तेरपि तत्र स्वीकार इति भावः । ननु शक्तिग्रहस्य घटत्वादिविषयकबोधनियामकत्वेऽपि शब्द-मर्यादया विषयतानिरूपितशक्तेरलाभेन तद्भानानियमः, अत आह — *घटत्वनिष्ठेति — एवं च घटादिवत्तन्निष्ठविषयताऽपि तत्र भासत इति भावः । *अत एवेति — विषयतानिरूपितशक्तेरपि स्वीकारेण शाब्दबोधे तद्भानादेवेत्यर्थः । *अनुव्यवसाय इति — 'घटत्वनिष्ठप्रकारताविष-यकज्ञानवानहम्' इत्यादिरूपोऽनुव्यवसाय इत्यर्थः । विषये = आम्र-फलादौ । स्वरूपतः = स्थितिमात्रेण, पदार्थस्य भानस्वीकारे त्वाम्रफल-पदीयशक्त्यविषयमाधुर्य्यादीनामप्यनुव्यवसाये भानापत्तिरिति भावः । ननु विषयतायाः शाब्दबोधे भानाभाव एवास्तु, अत आह — *कुब्ज खञ्ज इति — उभयत्र पदार्थानां साम्येऽपि 'कुब्जखञ्जः' इत्यत्र कुब्ज-निष्ठप्रकारतानिरूपितखञ्जनिष्ठविशेष्यताया भानम्, 'खञ्जकुब्जः' इत्यत्र खञ्जनिष्ठप्रकारतानिरूपितकुब्जनिष्ठविशेष्यताया भानमिति विषयताभेदा-देव भेदः । ननु प्रकारत्वादेरपि यत्किञ्चिद्विषयतयैव भानं वक्तव्यम्; यद्विषयतया भानं स्यात्तस्या अपि विषयतारूपत्वेन विषयतान्तरेण भान-मित्यनवस्था स्यात्, अत आह — *सम्बन्धस्य स्वरूपेति । *बलादे-वेति — 'घटत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति घटत्वनिष्ठ-प्रकारतानिरूपकशक्तिज्ञानस्य कारणत्वम्' इत्येवंरूपेण कार्य्यकारणभाव-

बलादेवेत्यर्थः । *तद्बोधकारणतेति — तद्विषयकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति तन्निरूपितशक्तिज्ञानस्य कारणतया प्रकारत्वाद्यंशविषयकशाब्द-बुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति प्रकारत्वाद्यंशनिरूपितशक्तिमन्तरा प्रकारत्वादीनां शाब्दबोधासम्भवेन तन्निरूपितशक्तिकल्पनाया आवश्यकत्वादिति भावः ।

मू० — समर्थसूत्रे (पा० सू० २।१।१) भाष्ये च 'जह-त्स्वार्थवृत्तिव्युत्पादनावसरे 'राजपुरुषः' इत्यादौ वाक्ये 'राज' पदार्थे विद्यमानविशेष्यत्वरूपस्वार्थस्य त्याग इत्युक्तम् । एवञ्च ऋष्यनुभवसिद्धं विषयताभानं तच्छक्यत्वञ्च ।

(रत्न०)—*भाष्ये इति—तत्र हि—"अथ ये वृत्तिं वर्तयन्ति किं ते आहुः ?" ये कार्य्यशब्दिका वाक्यादेव वृत्तिं निष्पाद्यां मन्यन्ते तेषां मते किं वृत्तिलक्षणमाहुः ? इत्यर्थ इति वृत्तिलक्षणप्रश्नेऽन्यस्यार्थे यत्रान्य-शब्दोऽभिधत्ते सा वृत्तिर्यथा राजपुरुष इत्यत्र वाक्यावस्थायामनुक्तः पुरुषरूपार्थो वृत्तौ 'राज' शब्देनाभिधीयते इत्यर्थकम् "परार्थाभिधानं वृत्तिः" इत्युक्त्वा—ननु न हि स्वार्थमजहतः स्वेनार्थेन वशीकृतस्यार्थान्त-रोपादानं घटत इत्याशङ्क्य "का तर्हि वृत्तिर्न्याय्या ? जहत्स्वार्था" इत्य-भिधाय 'राजपुरुषमानय' इत्युक्ते पुरुषमात्रस्यानयनं प्राप्नोति ? इत्याशङ्क्य सिद्धान्तिनोक्तम्—"नैष दोषः, जहदप्यसौ स्वार्थं नात्यन्ताय जहाति, यः परार्थविरोधी स्वार्थस्तं जहाति । तद्यथा तक्षा राजकर्मणि प्रवर्तमानः स्वं तक्षकर्म जहाति, न तु हिक्कित-हसित-कण्डूयितानि । न चायमर्थः परार्थ-विरोधी विशेषणं नाम, तस्मान्न हास्यति" इति । *नात्यन्तायेति—त्यागमात्रमभिसन्धाय जहत्स्वार्थेत्युच्यते, न तु सर्वात्मना त्यागः । *न चायमर्थ इति—वाक्येऽपि राजार्थस्य विशेषणत्वात् कस्तस्य वृत्तौ विशेष्य इति चेत्, वाक्ये स्वविशेषणसम्बन्धप्रतिपत्तौ सामर्थ्याविघातः । वृत्ता-वुपसर्जनीभूतेन स्वार्थेन प्रधानार्थस्योपकारात् स्वविशेषणप्रतिपत्तौ सामर्थ्यहानिः, पदार्थैकदेशत्वात् । एवञ्च वाक्ये विद्यमानस्य पदार्थान्तर-निष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वरूपस्वार्थस्य वृत्तौ त्याग इति भावः । विषयतायाः पदाशक्यत्वे तु तस्याः स्वार्थत्वाभावात्तत्त्यागेऽपि जहत्स्वार्थ-त्वोक्तिरसम्भूतैव स्यात्, "यः परार्थविरोधी स्वार्थस्तं जहाति" इति

भाष्याक्षरास्वारस्यञ्च। 'परार्थविरोधी' इत्यस्य हि 'राज'पदेन परार्थस्य पुरुषरूपार्थस्यास्कन्दने तद्विशेषणत्वेन राजपदार्थोपस्थितौ राजरूपोऽर्थः स्वतो न विरोधी किन्तु तद्गतविशेष्यत्वादिकमेव विरोधिभूतम्, अतो राजरूपार्थं न हास्यति किन्तु तद्गतविशेष्यतारूपमेव स्वार्थं तदास्कन्दन-विरोधिभूतं त्यजति इत्यर्थं इति। एवञ्चैतद् भाष्यात् 'विषयता पदशक्या' इति स्पष्टमेव प्रतीयते। तदाह—*एवञ्च ऋष्यनुभवेति—विषयताया ज्ञाने भानं पदशक्यत्वञ्चानुभवसिद्धमिति भावः।

सू०—अत एव "व्यक्त्याकृतिजातयस्तु पदार्थः" (न्या० द० २।२।६७) इति सूत्रे न्यायवार्तिककृतोक्तम्—"तु शब्दो विशेषणार्थः। किं विशेष्यते? प्रधानोपसर्जनभावस्यानियमेन पदार्थत्वम्" इति। "प्रज्ञापनीयधर्मविशिष्टो धर्मी साध्यः" (न्या० भा० १।१।३३) इति प्रस्तावेऽपि न्यायवार्तिककृतोक्तम्—अनित्यः शब्दः, कृतकत्वात्, इत्यनुमाने शब्दस्य सिद्धत्वेन साध्यत्वं न भवतीति 'प्रज्ञापनीय' इत्यादि। नापि शब्देऽनित्यत्वं साध्यम्, कृतकत्वेन हेतुना साध्यस्य योगाभावात्। अनेन परम्परासम्बन्धानामसम्बन्धत्वं दर्शयति। किञ्चानित्यत्वमपि घटादौ सिद्धम्। तस्मादन्यधर्मत्वेन प्रज्ञातस्यानित्यत्वस्य धर्मिणा शब्देन यो विशेष्यविशेषणभावः स साध्यः। स चोभयाश्रयः। 'धर्मी विशेष्यः धर्मो विशेषणम्' इति। अनेन ज्ञाने विषयताभानं स्पष्टमेवोक्तमित्यन्यत्र विस्तरेण निरूपितम्।

(रत्न०)—व्यक्त्याकृतिजातीनां मिलितानामेव पदार्थत्वमस्ति, न तु केवलानाम्; तत्र दोषाणां पूर्वमुक्तत्वात्। यद्वा, जात्याकृतिविशिष्टायाः व्यक्तेर्वाच्यत्वमिति सूत्रार्थः। *विशेषणार्थ इति—विशेषबोधनार्थ इत्यर्थः। अभिप्रेतविशेषं जिज्ञासते—*किमिति। उत्तरमाह—*प्रधानेति—जात्याकृतिव्यक्तिषु शब्दवाच्यत्वे प्रधानाङ्गभावस्य विशेष्यविशेषणभावस्य नियमो नास्तीति 'तु' शब्देन सूत्रघटकेन बोध्यत इत्यर्थः। तथा च क्वचिद्व्यक्तेः, क्वचिज्जातेः क्वचिदाकृतेः प्राधान्यं

भवति । जात्यादीनां गौणप्रधानभावस्य नियतत्वाभावात्तिसृणामपि पदार्थत्वमित्यर्थः । 'तु' शब्द एकैकमात्रस्य पदार्थत्वव्यवच्छेदाय । अन्यथा कदाचित् कस्याश्चित् उपस्थितिः स्यात्" इत्यन्यैर्व्याख्यातम्, तन्निरासाय मूले उक्तम्—*वार्तिककृतेति—यदा भेदविवक्षा विशेषगतिश्च 'गौस्तिष्ठति' 'गौर्निषण्णा' इति, तदा व्यक्तिः पदार्थोऽङ्गं जात्याकृती । जातावाकृतौ च स्थानगमनादीनामभावाद्यत्र सम्भवः स पदार्थ इति । यदा पुनर्भेदो न विवक्षितः; समान्यावगतिश्च, तदा जातिः पदार्थः, यथा—'गौर्न पदा स्प्रष्टव्या' इति । आकृतेश्च प्रधानभाव उत्प्रेक्षितव्य इति स्वयमुत्प्रेक्ष्य इत्यर्थः । क पुनराकृतेः प्राधान्यं दृष्टम् ? यथा—'पिष्टकमय्यो गावः क्रियन्ताम्' इति । तदेसद् बहुलं प्रयोगेषु प्रधानोपसर्जनभावः । स्वयमुत्प्रेक्ष्य इति" (न्या० वा० २।२।६७) इति न्यायवार्तिककृतोक्तम् । विशेष्यविशेषणभावरूपस्य प्रधानोपसर्जनभावस्य पदार्थत्वं वदता न्यायवार्तिककृता स्पष्टमेव विषयतायाः पदार्थत्वं शाब्दे भानञ्चोक्तम् । ज्ञाने विषयताया भाने वार्तिककृदुक्त्यन्तरमपि प्रमाणयति—*प्रज्ञापनीयेति—"साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा" (न्या० द० १ । १ । ३३) इति सूत्रेण प्रतिज्ञालक्षणमुक्तम् । तत्र "तत्र प्रतिज्ञापनीयधर्मविशिष्टो धर्मी साध्यस्तस्य निर्देशः प्रतिज्ञापरिग्रहवचनम् । उदाहरणम्—'अनित्यः शब्द.' इति" (न्या० वा० १।१।३३) इति न्यायवार्तिककृता व्याख्यातम् । प्रज्ञापनीयेन = साध्येन, धर्मेण = पदार्थेन वह्न्यादिना, विशिष्टस्य = धर्मिणः, पक्षस्य = पर्वतादेः, यत्परिग्राहकं वचनं सा प्रतिज्ञा' यथा—पर्वतो वह्निमान् । अत्र धर्मी†

---

† न च पर्वते वह्निनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यता, पर्वतत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यता चेति विशेष्यतयोर्विरोधाद् भानं न स्यादिति वाच्यम्, अन्यनिरूपितविशेषणताया अन्यनिरूपितविशेष्यतयाऽविरोधात् । अतो 'नित्यत्वविशिष्टघटत्ववान्' इत्यर्थे 'नित्यो घटः' इत्यस्य साधुत्वाभावः, घटत्वे नित्यत्वनिरूपितविशेष्यताया घटनिरूपितप्रकारतायाश्च भानाभावस्यानुभवसिद्धत्वात् । एवञ्च 'राजपुरुषः' इत्यादौ राज्ञि प्रकारतैव, न तु विशेष्यता । राजत्वे प्रकारत्वावच्छेदकताख्यविषयतैव, न तु राजनिरूपिता प्रकारता । पुरुषे च राज-पुरुषत्वोभयनिरूपितं विशेष्यताद्वयम्, अविरोधात् । न चैवं घटप्रकारकभूतलविशेष्यकप्रत्यक्षस्य 'घटवद्भूतलम्' इति शब्देनाभिलापानापत्तिः, तस्य प्रत्यक्षस्य वाक्यजन्यबोधीय-

विशेष्यः, धर्मो विशेषणम् । अत्र — "परिगृह्यतेऽनेनेति परिग्रहः, स च वचनञ्चेति परिग्रहवचनम्" इति तात्पर्य्यटीका । बोधनीयो धर्मो वह्निस्तद्विशिष्टो धर्मी पर्वतः, स साध्यः, । 'अनित्यः शब्दः' इत्यत्रानित्यत्वविशिष्टः शब्दो बोध्यते, ततश्चानित्यत्वविशिष्टः शब्दः साध्य इति भावः । अत एव "जिज्ञासितधर्मविशिष्टो धर्म्यनुमेयः" इति भगवान् पतञ्जलिः । "प्रज्ञापनीयेन धर्मेण धर्मिणो विशिष्टस्य परिग्रहवचनं प्रतिज्ञा" (न्या० भा० १।१।३३) इति तत्र भाष्यकारः । यदि प्रज्ञापनीयः न विशेषणम्' । अथ विशेषणम्, न प्रज्ञापनीयः । नासिद्धं विशेषणं भवतीति सिद्धेनायं विशेष्यते न साध्येनेति" (न्या० वा० १।१।३३) अत्र शब्दस्यसिद्धत्वात्साध्यत्वं न सम्भवति, नाप्यनित्यत्वं साध्यम्, घटादौ सिद्धत्वात् । नापि शब्दनिष्ठमनित्यत्वं साध्यमित्याह— ※नापीति— अयम्भावः —यद्यपि घटादावनित्यत्वं सिद्धं तथापि शब्देऽनित्यत्वमसिद्धमेवेति तदेव साध्यम् । तथाहि — 'अनित्यत्वम्' शब्दवृत्ति, कृतकत्वात्' इत्यनुमाने हि अनित्यत्वं पक्षः शब्दवृत्तित्वं साध्यम् । तथा च साध्यवति पक्षे हेतोर्वृत्तित्वमपेक्षितम्, हेतुश्च कृतकत्वरूपो न हि अनि-

---

विषयतासमानविषयताकत्वाभावात्, शब्दजबोधे घटवतो भूतले विशेषणत्वादिति वाच्यम्, 'घटवत्' इत्यंशे घटनिष्ठप्रकारतानिरूपितभूतलनिष्ठविशेष्यत्वांशमादायादोषात् । न च 'घटवत्' इत्यंशीया विशेष्यता सम्बन्धित्वावच्छिन्ना, प्रत्यक्षीया तु भूतलत्वावच्छिन्नेति विशेष इति वाच्यम्, 'भूतल' पदेनापि सम्बन्धिरूपतद्व्यक्तेरेवोपस्थित्या सम्बन्धिनिष्ठविशेष्यताया अपि भूतलत्वावच्छिन्नत्वबोधनात् । समानाधिकरणधर्मस्यैवावच्छेदकत्वाद् भूतलत्वस्यापि तत्समानाधिकरणत्वात् । नन्वेवम् 'नीलो घटः' इत्यादौ नीलनिष्ठप्रकारताया अपि घटत्वसामानाधिकरण्याद् घटत्वावच्छिन्नत्वापत्तिः, न चेष्टापत्तिः, अनुभवविरोधादिति चेत्, न; एकरूपेणैकत्र विशेष्यताऽवच्छेदकत्व — प्रकारताऽवच्छेदकत्वयोर्विरोधात् । भिन्नपदोपस्थितैकवृत्तिविशेष्यताद्वयस्य तु शब्दान्तरोपस्थितसमानाधिकरणधर्मान्तरावच्छेद्यत्वे न कश्चिद्विरोधः । अत एव घटविधेयकानुमितेरपि 'घटवद्भूतलम्' इत्यभिलापः । तत्र 'भूतल'पदात् पृथगुपस्थितेरपि सत्त्वेन ततो घटविधेयकबोधस्य सम्भवात् । यत्तु— घटवतो भेदसम्बन्धेन भूतलेऽन्वयः, तन्न, पदद्वयोपस्थाप्ययोस्तत्रैक्येन सम्बन्धाकाङ्क्षायास्तत्राभावात् । अभेदस्य तु न सम्बन्धत्वमिति वक्ष्यते, इति केचित् ।

त्यत्वरूपपक्षवृत्तिः किन्तु शब्दवृत्तिरेवेति हेतुसाध्ययोः सामानाधिकरण्याभावादनुमित्यसिद्धिरित्याह — *कृतकत्वेन हेतुनेति । अनेन = हेतोः पक्षवृत्तित्वाभावबोधनेन । *परम्परासम्बन्धानामिति — "कृतकत्वरूपहेतोः स्वाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धेनानित्यत्ववृत्तित्वेऽपि कृतकत्वेन हेतुना साध्यस्य योगाभावात्" (न्या० वा० १।१।३२) इति वदता वार्तिककृता परम्परासम्बन्धानामसम्बन्धमुक्तप्रायम् , परम्परासम्बन्धस्याप्यनुमितिप्रयोजकत्वेऽतिप्रसङ्गाच्च । तस्मात् 'प्रज्ञापनीयधर्मविशिष्टो धर्मी साध्यः' इत्येव वरम् । ननु परम्पराघटितस्यासम्बन्धत्वे 'एकं रूपम्' । इत्यादिप्रतीत्यनुपपत्तिः, समवायेन गुणे गुणानङ्गीकारात् , परम्परायाश्च सम्बन्धत्वाभावादिति चेत् , न, तत्र सङ्ख्याऽभावरूपस्यैकत्वस्य स्वरूपसम्बन्धेन वृत्तित्वमादाय तथा प्रतीत्युपपत्तेः । 'चतुर्विंशतिर्गुणाः' इत्यादीनामुपपत्तयेऽपेक्षाबुद्धिविषयत्वरूपं चतुर्विंशतित्वादिकं बोध्यम् । घटादौ सिद्धमनित्यत्वमपि न साध्यम् , सिद्धत्वादेव हेतोरित्याह — *किञ्चेति । ननु यदि अनित्यत्वरूपो धर्मः प्रज्ञापनीयस्तदाऽज्ञातधर्मस्य कथं विशेषणत्वम् , ज्ञातस्यैवेतरव्यावर्त्तकत्वादत आह — *तस्मादिति—अन्यधर्मत्वेन = घटादिधर्मत्वेन । धर्मधर्मिणोः सामान्यतो ज्ञातत्वेऽपि तयोर्विशेष्यविशेषणभावस्य बोधनार्थमेवानुमानमिति भावः । *स चेति — विशेष्यविशेषणभावश्चेत्यर्थः । उभयाश्रयः = शब्दानित्यत्वोभयसम्बन्ध्याश्रितः । तथा च स्वरूपसम्बन्धेन विशेष्यविशेषणभावः साध्यः । पक्षत्वञ्चात्र सम्बन्धिद्वयस्य, विषयतासम्बन्धरूपसाध्यस्योभयवृत्तित्वात् । पूर्वं शाब्दज्ञाने विषयताभानमुक्तम् , अत्र तु अनुमाने; इति ज्ञानमात्रे विषयताभानं प्रदर्शितं भवति ।

मू०—सर्वत्र शब्दभानमित्ययमर्थः 'अथ 'गौः' इत्यत्र कः शब्दः ?' (महाभा० पस्पशाह्नि०) इत्यनेनापि सूचित इत्यग्रे निरूपयिष्यते ।

ज्ञाने शब्दभानस्यावयविनोऽवयवानतिरिक्तत्वस्य च वर्णनम् ।

शब्दार्थयोरविभागादेव पस्पशायाम्—'अथ गौरित्यत्र कः शब्दः ?' इति प्रश्नः । किञ्च, तत्र प्रघट्टके जात्यादीनां शब्दत्वमाशङ्कितम् , तद्विविक्तशब्दतत्त्वाज्ञानात् । न चैवमपि गुणादीनां 'गो'

शब्दत्वाशङ्का कथम् ? तेन शब्देन तेषां तादात्म्याभावादिति वाच्यम्, निरन्तरत्वरूपायुतसिद्धत्ववदवयवविशेषानुगतसामान्यविशेषरूपगुणसमूहस्यैव द्रव्यत्वात् । "स्त्रियाम्" (पा० सू०४।१।३) इति सूत्रे—"द्रव्ये च भवतः कः संप्रत्ययः ? गुणसमुदायो द्रव्यम्" इति भाष्यात् । "कं च प्रति अवयवो गुणः? समुदायं प्रति" इति "संख्याया अवयवे" (पा० सू०५।२।४२) इति सूत्रभाष्याच्च । †"अयुतसिद्धावयवविशेषानुगतः समूहो द्रव्यम् इति पतञ्जलिः" (यो० द० भा० ३।४४) इति पातञ्जलभाष्याच्च । गुणपदेनावयवा धर्माश्च । अत एव व्रीहिषु प्रोक्षणजन्यसंस्कारस्यांशत्वावयवत्वादिना व्यवहारः समन्वयसूत्रे (वे० सू० १।१।४) भामत्याम् । समुदायसमुदायिनोश्च परस्परं भेदाभेदाभ्युपगमः । अत एव 'मृद् घटो मृदि घटः' इत्याद्युपपद्यते गुणगुण्याद्योरिव । अत एव 'घटः' शुक्लः 'घटे रूपम्, गन्धः, स्पर्शः' इत्याद्युपपद्यते । अत एव 'गुणाश्रयो द्रव्यम्' इति परे वदन्ति । 'अयुतसिद्धावयवविशेषानुगतः' इत्युक्तेर्वनादीनां नातिरिक्तद्रव्यत्वम्, निरन्तरावयवत्व (निरन्तरत्व) रूपायुतसिद्धत्वाभावात् । विजातीयावयवविभाग एव तन्नाशकः, भूयोऽवयवावच्छेदेन चक्षुस्संयोगश्च तत्प्रत्यक्षे कारणम् ।

(रत्न०)—प्रतिज्ञातेऽर्थे महाभाष्यं प्रमाणयति—*सर्वत्र शब्दभानमिति । *शब्दार्थयोरिति—'अयं गौः' 'अयं शुक्लः' इति शब्दार्थयोरभेदेन लोके व्यवहारदर्शनात् शब्दस्वरूपनिर्धारणाय प्रश्नः । *अथ गौरिति—'गौः' इति विज्ञाने प्रतिभासमानेषु शब्दजातिव्यक्त्यादिरूपवस्तुषु 'शब्दपदवाच्यः कः' ? इति प्रश्नः । नन्वेवं गुणक्रिययोः शब्दत्वाशङ्काऽसङ्गता, तयोः 'गौः' इति शब्दजन्यबोधाविषयत्वादिति चेत्, न, गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोः शब्दार्थयोश्चाभेदात् 'तदभिन्नाऽभिन्नस्य' इति न्यायेन तच्छ-

---

† "अयुतसिद्धावयवभेदानुगतः समूहो द्रव्यमिति पतञ्जलिः" इति तत्रत्यः पाठः ।

ङ्कोपपत्तेः । यद्वा, 'गुणसमूहो द्रव्यम्' इति पक्षे समूहस्य वाच्यत्वेऽवयवभूतगुणादीनामपि वाच्यत्वमादाय शङ्का बोध्या । प्रघट्टके = प्रकरणे । ❀विविक्तेति—जात्यादिव्यतिरेकेण द्रव्यस्यानुपलम्भात् शब्दार्थयोरभेदाध्यासेऽर्थगतजातेरपि शब्दत्वसम्भवादिति भावः । ❀एवमपीति—प्रश्नस्य शक्यार्थे शब्दत्वाशङ्कायाश्चोक्तरीत्योपपत्तावपीत्यर्थः । ❀कथमिति—एकस्मिन्नेव फले पूर्वरूपनाशानन्तरं रूपान्तरोत्पत्तौ 'तदेवेदम्' इति प्रत्यभिज्ञाया दर्शनाद्गुणसमूहातिरिक्तस्यैव द्रव्यस्य न्याय्यत्वादिति भावः । तेन शब्देन = गोशब्देन । तेषाम् = गुणादीनाम् । ❀तादात्म्याभावादिति—यदर्थनिरूपिता शक्तिर्यत्र शब्दे तदर्थेनैव तस्य तादात्म्यम्, न हि गोगतगुणाः गोशब्दवाच्याः, गुणैः सह गोशब्दस्य तादात्म्याभावादित्यर्थः । ❀निरन्तरत्वरूपेति—द्वयोः परस्परसम्बन्धमन्तराऽविद्यमानत्वरूपायुतसिद्धत्वविशिष्टा येऽवयवास्तदनुगता ये सामान्यविशेषगुणास्तत्समूहस्यैव द्रव्यत्वात्, द्रव्यात्मकव्यक्तेश्च शब्दशक्यत्वात् शङ्का युज्यत इति भावः । उक्तविशेषणविशिष्टगुणसमूहस्यैव द्रव्यत्वे भाष्यं प्रमाणयति—❀स्त्रियामिति—तत्र हि "कस्य भवानेकं गुणं न्याय्यं मन्यते स्त्रीत्वं नाम ? द्रव्यस्य । द्रव्ये च भवतः कः सम्प्रत्ययः ? यदि तावद् गुणसमुदायो द्रव्यम्" इत्युक्तम् । ❀भाष्यादिति—तत्र हि—"अवयवप्रत्ययविधानेऽवयविनि प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम् ।...... अथावयविनीत्युच्यमानेऽवयवस्वामिनि कस्मान्न भवति ? पञ्चपञ्चवयवा देवदत्तस्येति । अवयवशब्दोऽयं गुणशब्दः । अस्येति च वर्त्तते । तेन यम्प्रत्यवयवो गुणस्तस्मिन्नवयविनि प्रत्ययेन भवितव्यम् । कञ्च प्रत्यवयवो गुणः ? समुदायम्" इत्युक्तम् । इदञ्च भाष्यम् 'गुणसमुदायो द्रव्यम्' इति स्वीकारे एव संगच्छेत, तत्पक्षे एव समुदायम्प्रति गुणस्यावयवत्वात् । एवञ्च स्वामिनि प्रत्ययाभावः । अवयवारब्धे एवावयविशब्दप्रयोग इति तदाशयः । तेन तदनुगतस्तत्समूह एवावयवीति ध्वनितम् । ❀अयुतसिद्धेति—अयुतसिद्धा येऽवयवविशेषास्तदनुगतो यः सामान्यविशेषरूपगुणसमुदायस्तदेव द्रव्यमित्यर्थः । अयुतसिद्धत्वञ्च—अपृथग्भावेनानुभूयमानत्वम् । ननु स्त्रियामिति सूत्रे—'गुणसमुदायो द्रव्यम्' इत्युक्तम्, "संख्यायाः"—(पा० सू० ५।२।४२) इति सूत्रे च "समु-

दायं प्रत्यवयवो गुणः" इत्युक्त्याऽवयवसमुदायो द्रव्यमिति प्रतीयते इति विरोधोऽत आह — ॐगुणपदेनेति — 'गुणसमूहः' इत्यत्र 'गुण' पदेने· त्यर्थः । अत एव = गुणपदेन धर्माणां ग्रहणादेव । ॐसमन्वयसूत्रे भाम· त्यामिति—तत्र हि – 'निरवयवम्' इति भाष्यप्रतीकमादाय—"निरव· यवमिति संस्कार्य्यकर्मताम्" अत्र 'अपाकरोति' इति पूर्वतनं सम्बध्यते "व्रीहीणां खलु प्रोक्षणेन संस्काराख्योंऽशो यथा जायते, नैवं ब्रह्मणि कश्चिदंशः क्रियाधेयोऽस्ति; अनवयवत्वात् = अनंशत्वात् ।" इत्युक्तम् । अत्र ब्रह्मणोऽनवयवत्वप्रदर्शने वैधर्म्येण व्रीहिदृष्टान्ते 'यथा संस्कारा- ख्योंऽशः' इत्यनेन संस्कारस्यावयवत्वं स्पष्टमेवोक्तम् । अत्र कुञ्जिका- काराः — "पृथिव्याः सामान्यं कठोरत्वम्, जलस्य स्नेहः, वह्नेरुष्णता, वायोर्वहनशीलता, आकाशस्य सर्वतो गतिः । शब्द-स्पर्श-रूप-रस-गन्धाश्च पृथिव्यादीनां विशेषाः; तत्समूहो द्रव्यम्" । अत्र कुञ्जिकाकारमते एतेषां सामान्यविशेषत्वं चिन्त्यम् । तत्र 'समूहमात्रं न द्रव्यम्' इति बोधयितु- मुक्तम्—ॐअयुतसिद्धेति । एतस्यैव विवरणम्—ॐनिरन्तरत्वरूपेति— यथा हि शरीरादीनामवयवा अयुतसिद्धाः, न तथा वनादीनामवयवा इति न तेषां द्रव्यत्वम् । गुणानामपि रूपादिसामान्यम्, शुक्लादिविशेष इति" अन्ये तु—तत्र सामान्यं नाम घटे घटव्यक्तिरूपघटपरमाणुमत्त्वम् । रूपक्रियादीनामप्येतन्मते द्रव्यत्वात् तत्तद्व्यक्त्यनुगमोऽस्त्येव । रूप-रस- गन्ध-स्पर्श-शब्दानां तत्तन्मात्ररूपतया द्रव्यत्वं स्पष्टमेव । गुरुत्वाद्यपि प्रकृतिपरिणामित्वात् तथा । तेषां गुणत्वव्यवहारस्तु 'घटे रूपम्' इत्यादि- व्यवहारकल्पिताश्रितत्वेन रूढः, परोपकारत्वाच्च तेषाम् । व्यक्तित्वञ्च— व्यज्यतेऽनयेति व्युत्पत्तेः । सैव चानुगताकारप्रतीतिजनिका । इदमेवाभि- सन्धाय त्यक्तभेदा व्यक्तय एव जातिरिति मतमाहुः । शब्दादितन्मात्रैः प्रथमं परमाणूनामेवोत्पत्तिः । पश्चात्परमाणुक्रमेण महापृथिव्याद्युत्पत्तिः, परमाणुद्वारैव तन्मात्राणां कार्य्योपादानत्वमिति तेषां सिद्धान्तात् । तत्र पार्थिवपरमाणुस्तन्मात्रपञ्चावयवकः । जलपरमाणुः गन्धतन्मात्रं विहाय चतुरवयवकः । एवं तेजः परमाणुः गन्ध-रसतन्मात्रं त्यक्त्वा त्र्यवयवकः । वायुपरमाणुः गन्ध-रस-रूपतन्मात्रमन्तरा द्व्यवयवकः । आकाशपरमाणुः शब्दतन्मात्रैकावयवकः । विशेषास्तु शब्द-स्पर्श-रूप-रस-गन्ध-परमाणवः ।

घटादिजनकानां विभिन्नपरमाणूनां भेदत्यागश्च, घटजनकशक्तिमत्त्वेनैक्यारोपात् । न च परमाणूनां सावयवत्वेऽनन्तावयवत्वेन मेरुसर्षपयोः परिमाणसाम्यापत्तिः, अनन्तक्षणघटितयोरवान्तरकल्पयोरिवानन्तपरमाण्वारब्धमेरुभूगोलयोरिव विशेषेष्वपि विलक्षणानन्तविशेषत्वाद्विशेषोपपत्तेः, प्रकृतौ विश्रमाच्च । एवञ्चावयवसङ्घाते एव घटादिकम्, न तु तदतिरिक्तमवयवविरूपमस्तीति सांख्यसिद्धान्तः । शतशश्छिन्नस्यापि पशो रूपरस-गन्धादिव्यतिरिक्तस्य कस्यचिद्वस्तुनोऽनुपलम्भेन गुणसमुदाय एव द्रव्यमिति पातञ्जलाः । तत्र प्रत्येकबोधनाभिप्रायेण गुणव्यवहारः, समुदायबोधनाभिप्रायेण द्रव्यव्यवहार इति भेदः । ननु गुणसमुदायस्यैव द्रव्यत्वे "तस्य भावस्त्वतलौ" (पा०सू० ५।१।११९) इति सूत्रस्थभाष्यविरोधः—तत्र "किं पुनर्द्रव्यम् ? के पुनर्गुणाः ? शब्द-स्पर्श-रूपरस-गन्धा गुणास्ततोऽन्यद्द्रव्यम्" इत्युक्तत्वादिति चेत्, न, समूहसमूहिकृतभेदमादायैव द्रव्यगुणयोर्भेदव्यवहार इत्याशयपरत्वात् । व्याकरणे तु 'गुण'शब्देन धर्ममात्रमुच्यते । तदुक्तं हरिणा—

संसर्गिभेदकं यद्यत्स व्यापारं प्रतीयते ।
गुणत्वं परतन्त्रत्वात्तस्य शास्त्रे उदाहृतम् ॥ इति ।
(वाक्यप० का० ३ समु० ५ का० १)

अस्यार्थः—संसर्गिण आधारस्य यद्यत् स व्यापारमवच्छेदकरूपेण भेदकं प्रतीयते तस्य तस्य गुणत्वम् । लोके हि परतन्त्रः 'गुणः' इत्युच्यते । 'गुणाश्रयो द्रव्यम्' इति वैशेषिकादिपरिभाषा । व्याकरणे तु सर्वनामपरामर्शयोग्यत्वम्, भेद्यत्वं वा द्रव्यलक्षणम् । अत एव "तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः" (पा०सू० १।२।४२) इत्यत्र 'समानाधिकरण'शब्दस्य समानद्रव्यवाचकत्वेन 'सर्वरसः' इत्यत्र समासः सिद्ध्यति, अन्यथाऽत्र रसपदस्य गुणवाचकतया समासानापत्तिः । नन्वेवम्—"विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि" (पा०सू०२।४।१३) इत्यत्रापि 'अधिकरण'शब्देन तादृशानामेव ग्रहणात्, 'शीतोष्णम्, सुखदुःखम्' इत्यादिष्वेकवद्भावानापत्तिरिति चेत्, न, 'वाचि'ग्रहणसामर्थ्येन 'गुणाश्रयो द्रव्यम्' इति लोकप्रसिद्धस्यैव ग्रहणात् । "वोतो गुणवचनात्" (पा०सू०४।१।४४) इत्यत्र विशेषणस्यापि "तस्य भावस्त्वतलौ"

(पा० सू० ५।१।११९) इत्यत्र यस्य गुणस्य भावात्" इत्युक्त्या गुणत्वेन ग्रहणं स्यादित्याशयेन—

"सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते ।
आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः ॥"

इति गुणलक्षणं भाष्ये उक्तम् । 'सत्त्वम् = द्रव्यं तत्रैव निविशते' इति सावधारणं व्याख्येयम् । तेन सत्ता व्यावर्तते, तस्या गुणादिष्वपि सत्त्वात् । ॐअपैतीति—अनेन द्रव्यत्वं निरस्यते, द्रव्यात्तस्यापगमाभावात् । नीलत्वादिकं तु फलस्य पीतत्वेऽपैति । ॐपृथग्जातिषु दृश्यत इति—एतेन गोत्वं व्यावर्त्यते, अश्वादेरपायदर्शनात् । ॐआधेयश्चाक्रियाजश्चेति—उत्पाद्यानुत्पाद्योभयवृत्तिजात्याश्रयः । अनेन क्रियाया गुणत्वनिरासः, उत्पाद्याया एव क्रियायाः सत्त्वात् । गुणत्वस्य तु पाकजरूपादि — व्योमगतपरममहत्त्ववृत्तित्वादुत्पाद्यानुत्पाद्यवृत्तित्वमक्षतम् । "गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः" (पा० सू० ५।१।१२४) इत्यादिषु आकडारसूत्र (पा० सू० १।४।१) भाष्यपर्यालोचनया समस्तकृदन्त-तद्धितान्त-सर्वनाम-जाति-संख्या-संज्ञाशब्दातिरिक्तत्वं गुणवचनत्वं लभ्यते। "तृतीया तत्कृतार्थ—" (पा० सू० २।१।३०) इत्यत्र खण्डादिरेव गुणः "तस्य भावः" इति सूत्रे भाष्ये "गुणशब्दोऽयं बह्वर्थः" इत्युक्त्वा अवयवद्रव्या-प्रधाना-चार-संस्कारार्थेषूदाहरणान्यप्युक्तानि । ननु अवयवसमुदायस्यैव द्रव्यत्वे 'मृदि घटः' इत्याधाराधेयभावो नोपपद्येतात आह—ॐसमुदायसमुदायिनोरिति । अत एव = समूहसमूहिनोर्भेदाभेदस्वीकारादेव । अभेद आह—ॐघटः शुक्ल इति—न चात्र मतुबन्तः 'शुक्ल'शब्दः, नैयायिकादिमते तदभावात् । भेदे आह—ॐघटे रूपमित्यादि । अत एव = समूहसमूहिनोर्भेदस्यापि स्वीकारादेव । ननु समूहमात्रस्य द्रव्यत्वे वृक्षसमुदायरूपस्य वनस्याप्यतिरिक्तद्रव्यत्वापत्तिरत आह—ॐअयुतसिद्धावयवेति । ॐनातिरिक्तेति—वृक्षसमूह एव वनम्, नातिरिक्तं द्रव्यमित्यर्थः । ॐनिरान्तरावयत्वेति—अस्य 'वनाद्यवयवानाम्' इत्यादिः, वनादीनां युतसिद्धावयवकत्वात् । नन्वेवं यत्किञ्चिदवयवनाशादपि तन्नाशापत्तिः, अत आह—ॐविजातीयेति—अत एव 'असमवायिकार्य्यानाशात् कार्यनाशः' इति तार्किकाः । न च

समवायिकारणनाशात् कार्यनाशः, परमाणूनां नित्यत्वेन द्व्यणुकनाशानुपपत्तेः । न च यावदवयवस्याप्रत्यक्षे घटादेः प्रत्यक्षत्वं न स्यात्, अत आह †*भूयोऽवयेवति ।

मू०—तदतिरिक्तोऽवयवी तु नोपलभ्यते, ग्रावसमुदायस्थल इव । किञ्च, तस्यातिरिक्तत्वे रूपगुरुत्वादेर्द्वैगुण्यस्योपलम्भापत्तिः । अवयविनो रूपराहित्येऽप्रत्यक्षत्वापत्तिः । न च अन्त्यावयवपरमाणूनामतीन्द्रियत्वेन तदाश्रितगुणाप्रत्यक्षत्वापत्तिरिति

---

† अत्रेदमवधार्य्यम्—कार्य्यमात्रं हि स्वकारणेन सूक्ष्मरूपेण सहानुगतमेवेति नासदुत्पादः । अभिव्यक्तिरूपं कार्य्यमेव च तत्तत्कारणसत्ताऽनुमापकम्, असदुत्पत्तौ सर्वत्र सर्वोत्पत्त्यापत्तेः । न चाभिव्यक्तिवादेऽपि सर्वदाऽभिव्यक्त्यापत्तिः, निमित्तकारणसहकारेणैव वर्तमानावस्थारूपप्रादुर्भावाङ्गीकारात् । मुद्गरपातादिना च कारणरूपधर्मान्तरोदयेऽतीतावस्थारूपतिरोभावः । 'ध्वंस' 'प्रागभाव' शब्दाभ्यामतीतानागतावस्थे एवोच्येते । अतीतानागतावस्थे चाभिव्यक्तेरेव बोध्ये । अभिव्यक्तिश्च—प्रत्यक्षविषयत्वरूपा । अनागतावस्थारूपप्रागभावस्य चाभिव्यक्तिहेतुत्वेन नातीताभिव्यक्तिकस्य वस्तुनः पुनरभिव्यक्तिः । 'घटो नष्टः' 'घटो वर्तमानः' 'घटो भविष्यति' इति कालत्रये घटानुवृत्तिदर्शनादपि तत्सत्ताऽनुमानं कारणव्यापारात्प्राक् । यद्यपि सत्कार्य्यवादिनये कारणव्यापारस्यापि सत्त्वेन तन्निरूपितप्राक्क्षणासम्भवः, तथापि 'कारणव्यापारात्प्राग्' इत्यस्य तदभिव्यक्त्यधिकरणक्षणात्प्रागित्यर्थो बोध्यः । क्षणस्यापि तत्त्वे तु पूर्ववदनुपपत्तिः परिहरणीया । अविद्यमाने विषयताऽऽदीनामनुपपत्तिश्च । अभिव्यक्तेरभिव्यक्तिस्तूत्पत्तेरुत्पत्तिवत्, अभावेऽभाववत्तत्स्वरूपैवेति नानवस्था । अभिव्यक्तेः सूक्ष्मावस्थाऽपि वस्तुसूक्ष्मावस्थारूपैव । "क्षिप्रवचने लृट्" (पा० सू० ३।३।१३३) इति सूत्रभाष्ये तु अङ्कुरादिरूपाभिव्यक्तेरेव शालिनिष्पत्तिरुक्ता । तत्र हि—"कश्चिदाह-देवश्चेद्वृष्टः, संपत्स्यन्ते शालयः इति ।...मैवं वोचः, 'निष्पन्नाः शालयः' इत्येवं ब्रूहि । किं निष्पन्नकार्य्याणि न क्रियन्ते ? कानि ? भोजनादीनि । यथा कोष्ठगतेष्वपि शालिषु अवहननादीनि प्रतीक्ष्याणि । एवमिहापि निष्पन्नोऽर्थोऽवश्यन्तु जननादीनि प्रतीक्ष्याणि ।" (महाभा० ३।३।१३३) इति । कार्य्यस्यानागतावस्थैव कारणस्य शक्तिरित्युच्यते । शक्तेश्च यावत्सहकारेण कार्य्यजनकता । तत्र सर्वत्र तच्छक्तिमत्त्वोपचारः । "तस्य भावः" इति सूत्रे च भाष्ये ध्वनितमेतत् । अतिरिक्तावयविवादिनयेऽप्यवयवानपलाप एव । अन्यथा तदाधारताऽनुपपत्तिरिति ।

वाच्यम्, रथाङ्गानां प्रत्येकं कार्यासामर्थ्येऽपि विलक्षणसमुदाय-भावे कार्य्यकरत्ववदुपपत्तेः । एवं च गोशब्दे तत्समूहाभेदे तत्समूह्यभेदोऽपि सिद्ध एवेति भावेन गुणादीनां गोशब्दत्वा-शङ्का । 'लिङ्गसङ्ख्याद्यन्वयि द्रव्यम्' 'सर्वनामपरामर्शयोग्यं द्रव्यम्' इति तु स्वशास्त्रव्यवहारोपयोगीति बोध्यम् । "गुणो नाम सः" इत्युत्तराशयस्तु गोशब्देनानुद्धतभेदावयवानुगतसमूहे-नैव तादात्म्यं न तु तदवयवैरपीति । तत्र "भेदः प्रतिभासमात्र-कल्पितत्वेनाध्यस्तः 'राहोः शिरः' इतिवत्, अभेदस्तु व्याव-हारिकः" इति वाचस्पतिमिश्राः । अन्ये तु-उभावपि व्याव-हारिकौ, 'स्वर्णं कुण्डलम्' 'स्वर्णस्य कुण्डलम्' इति च व्यव-हारात्, एतद्व्यवहारान्यथाऽनुपपत्त्यैव तयोः क्वचिद्विरोधस्या-ङ्गीकारात्—

"अन्यथाऽनुपपत्तिश्चेदस्ति वस्तुप्रसाधिका ।
पिनष्टि दृष्टवैमत्यं सैव सर्वबलाधिका ।।"

इति श्रीहर्षोक्तेः। किञ्च,स्वर्णत्वरूपेणाभेदस्य कुण्डलत्वरूपेण भेदस्य स्थितिरित्यविरोधः । सामानाधिकरण्यं च-एकार्थबोधकत्वमेव । (सुवर्णत्वादि)प्रकारविशेषानपेक्षोऽभेदस्तु भेदेन विरुद्धः, प्रति-भासकल्पितत्वेऽपि यावद्व्यवहारदर्शनं ब्रह्मज्ञानतः प्राक् शुक्ति-रजतवत्तद्व्यवहारानपगमेन व्यर्थपरिश्रमत्वात् । 'राहोः शिरः' इत्यत्रानेकावस्थायुक्तराहोरेकावस्थायुक्तशिरसोऽवयवत्वेन तत्रापि व्यावहारिकभेद एव ।

(रत्न०)—सामान्यविशेषरूपगुणसमुदायातिरिक्तं द्रव्यमिति मतं खण्डयति — *तदतिरिक्त इति — गुणसमूहातिरिक्त इत्यर्थः । *ग्राव-समुदायेति — ग्रावा = पाषाणः, यथा—पाषाणसमुदायाश्रयीभूते पाषाणातिरिक्तत्वं नोपलभ्यते, तद्वदित्यर्थः । दोषान्तरमाह – *किञ्चेति– अवयविनः समुदायातिरिक्तत्वे चेत्यर्थः । तत्समूहघटकरूपाद्यपेक्षया अव-

यव्यन्तरघटकरूपादेर्भिन्नत्वादिति भावः । ꙮद्वैगुण्यस्येति—अवयवावयविगुरुत्वद्वयेनेत्यर्थः । नन्ववयवी रूपगुरुत्वादिरहित एव, अत आह – ꙮअवयविन इति — चाक्षुषप्रत्यक्षे उद्भूतरूपवत्त्वस्य कारणत्वात् । अवयविनोऽवयवसमुदायरूपत्वे अप्रत्यक्षत्वापत्तिमाशङ्कते — ꙮन चेति — परमाणूनाममहत्त्वेनातीन्द्रियतया तदाश्रितगुणानामप्यतीन्द्रियत्वापत्तिः, अतिरिक्तत्वे तु तस्योद्भूतरूपवत्त्वेन प्रत्यक्षत्वं सिध्यतीति भावः । अनवस्थाभयात्परमाणूनां निरवयवत्वस्वीकारादाह — ꙮअन्त्यावयवेति । अवयवापेक्षया समुदायस्य भेदाभेदस्वीकारेणातीन्द्रियावयवकसमुदायस्यैन्द्रियकत्वेऽपि बाधकाभावः । किञ्च, एकस्य तण्डुलस्य क्षुत्प्रतिघातासमर्थत्वेऽपि तत्समुदायस्य समर्थत्वदर्शनवत्समुदायप्रत्यक्षं स्यात्, अत आह — ꙮरथाङ्गानामिति—तस्मात्तादृशगुणसमूह एव द्रव्यम् । भेदाभेदस्वीकारादेवावयवविलक्षणजलाहरणादिकार्य्यकारित्वं तस्य । समुदायो द्विविधः — कश्चिच्छब्दोपस्थितभेदावयवाननुगतः कर्मधारयेण, यथा – 'वृक्षवनम्' इति, कश्चित्तु शब्दोपस्थितभेदावयवानुगतः, यथा 'उभये देवमनुष्याः' इति 'सहस्रतन्तुकः पटः' इति चेति । ननु अवयवस्यातीन्द्रियत्वेऽपि समुदायस्य प्रत्यक्षत्वे पिशाचसमूहस्यापि प्रत्यक्षत्वापत्तिरिति चेत्, न, तत्रानुभवबलादवयवापेक्षया विलक्षणसंयोगाभावात् । ननु समूहसमूहिनोरभिन्नत्वे रूपरसादिपरावृत्तौ समुदायस्यान्यत्वात् 'सोऽयं घटः' इति प्रत्यभिज्ञाऽनुपपत्तिरिति चेत्, न, अनुगतस्यापि कस्यचिदवयवस्य सत्त्वेन तदुपपत्तेः, प्रत्यभिज्ञाया आकृतिनिबन्धनत्वाद्वा, बाल्ययौवनादिभिन्नेषु तत्तच्छरीरेषु तत्प्रत्यभिज्ञानवत् । गुरुत्वप्रतीतिरप्यवयवानुगतगुरुत्वसमुदायविषया, दशपाषाणगतगुरुत्वप्रतीतिवत् । ननु गुणसमुदायस्य द्रव्यत्वेऽपि समूहसमूहिनोरभिन्नत्वेऽपि भाष्ये गुणादीनां शब्दत्वाशङ्का न समाहिता, तथा च 'अन्यद् भुक्तमन्यद् वान्तम्' इति न्यायविषयताऽऽपत्तिरत आह — ꙮएवञ्चेति —तत्समूहस्य द्रव्यत्वेन समूहसमूहिनोरभेदाङ्गीकारे चेत्यर्थः । ꙮसिद्ध इति —तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वमिति, भावेन = आशयेन । तदभिन्नः = शब्दाभिन्नः, समूहस्तदभिन्नः समूहीति शब्दस्य समूह्यभिन्नत्वेन शब्दत्वाशङ्का भाष्य इति भावः । ननु गुणसमुदायस्यैव द्रव्यत्वे 'एकरसः' इत्यत्र कर्मधारयो न

स्यात्, 'अधिकरण'शब्दस्य गुणसमुदायरूपद्रव्यवाचित्वेनैकत्वविशिष्ट-रसस्य द्रव्यत्वाभावेन समानाधिकरणत्वाभावात्, अत आह—*लिङ्ग-सङ्ख्येति, *सर्वनामेति च—तथा च गुणस्य क्रियायाश्च द्रव्यत्वसिद्धिः। एवं स्त्रीत्वस्यापि द्रव्यत्वेन स्त्रीत्वरूपलिङ्गयोगात् 'स्त्रीता'इत्यत्र टाप् सिध्यति, स्त्रीत्वस्येदमा तदा च परामर्शयोग्यत्वसत्त्वादिति भावः। तथा च 'गुणस-मुदायो द्रव्यम्' इति लौकिकं लक्षणम्, प्रायः शास्त्रप्रक्रियोपयोगि तु इद-मेवेति भावः। *गुणो नामेति—भाष्ये गुणस्य शब्दत्वमाशङ्क्य 'गुणो नाम सः' इत्युत्तरं यद्दत्तं तदाशयस्त्वित्यर्थः। *गोशब्देनेति—'गोशब्द स्य' इति षष्ठ्यन्त एव पाठः उचितः, तृतीयान्तस्यानन्वयात्। *अनु-द्भूतेति—अनुद्भूतावयवभेदविशिष्टेनैव तादात्म्यमित्यर्थः। *न तु तदव-यवैरिति—समूहावयवै रूपादिभिर्न तु तादात्म्यमित्यर्थः। ननु 'गो'शब्दस्य समूहावयवभूतै रूपादिभिः सहाभेदाभावेऽपि समूहेन सहाभेदे समूहस्य च रूपादिभिः सहाभेदः स्वीकृत एवेति तदभिन्नेति न्यायेन शब्देनाप्यभेदः स्यादिति चेत्, न, यस्य येन सहाभेदो विवक्षितस्तद्द्वारैव तस्य तत्स्वरूपा-नुगमश्चेत्तदा तदभिन्नेति न्यायः प्रवर्तते, इति नियमात् यथा—'प्रकृते-र्महान्, महतोऽहङ्कारः' इत्यत्र परमकारणेन प्रकृत्या सहाहङ्कारस्याभेदो विवक्षितस्तत्र प्रकृत्यनुगतत्वमहङ्कारस्य प्रकृतिकार्य्यभूतमहत्तत्त्वद्वारैवेति अहङ्कारे महतोऽभेदे प्रकृत्यभेदोऽपि सिध्यति। एवं मृदो विकारः कपालः, तद्विकारो घटस्तत्र मृदभिन्नत्वं घटस्य कपालद्वारैव, घटे मृत्स्वरूपानुग-मात्। तदुक्तम्—"यत्र स्वाभिन्नद्वारकः स्वस्वरूपानुगमस्तत्रैव तदभिन्नेति न्यायः" इति। अत एव स्वर्णजन्ययोः कटककुण्डलयोः आत्मजन्ययोः सुखदुःखयोश्च नाभेदः। प्रकृते तु शब्दाभिन्नः समूहस्तदभिन्नो रूपादि-स्तथा च समूहद्वारा रूपादौ नहि शब्दरूपमनुगम्यते इति न तत्र तेन सहाभेदः। एवञ्च, यत्र परम्परयोपादानोपादेयभावस्तत्रैवायं न्याय इति लब्धम्। तथा चावयवगुणादेः शब्देन सह तादात्म्याभावान्न गवादि-शब्दवाच्यत्वम्। अनुद्भूतावयवभेदेन गुणसमूहेनाभेदसत्त्वात्तद्वाच्यत्वं तत्र। भेदाभेदयोर्वैयधिकरण्यस्य नियतत्वात् सामानाधिकरण्यासम्भवः, अत आह—*तत्रेति—समूहसमूहिनोरित्यर्थः। *प्रतिभासमात्रेति—प्रातिभासिक इत्यर्थः। परमार्थदशायां व्यवहारदशायाञ्च यदसत्यं तत्प्राति-

भासिकमित्युच्यते, यथा—शुक्तौ रजतत्वम्। ॐप्रतिभासमात्रेति—यत्पुनः परमार्थदशायां बाधितमपि व्यवहारदशायां न बाध्यते तद्व्यावहारिकमित्युच्यते, यथा—रजते रजतत्वम्। अत्राभेदे 'मात्र'पदेन व्यावहारिकत्वं व्यावर्त्यते। ॐव्यावहारिक इति—"सत्यञ्चानृतञ्च सत्यमभवत्" (तैत्ति० उप० २।६।१) इति तैत्तरीयकश्रुतौ ब्रह्मणः सत्यानृतोभयरूपविवर्तोपादानत्वमुक्तम्। तत्र सृष्टेः सत्यत्वं व्यावहारिकसत्यतया। व्यवहारसत्यविलक्षणं प्रातिभासिकं रजतं भ्रमस्थले। उभौ = भेदौ। ननु विरोधात् कथमुभयोः सामानाधिकरण्यम्, अत आह—ॐएतद्व्यवहारेति—उक्तद्विविधव्यवहारेत्यर्थः। अतिप्रसङ्गवारणायाह—ॐक्वचिदिति—व्यवहारानुसारेणैव तथा कल्पनेत्यर्थः। नन्वनुपपत्त्याऽपि कथमदृष्टचरं साध्येत, अत आह—ॐअन्यथाऽनुपपत्तिश्चेदिति—भेदाभेदयोर्दृष्टविरुद्धत्वमन्यथाऽनुपपत्तिः पिनष्टीत्यर्थः। ननु दृष्टवैमत्यमेवान्यथाऽनुपपत्तिं कुतो न बाधते, अत आह—ॐसैवेति—सर्वतो बलवत्यन्यथाऽनुपपत्तिरेव दृष्टविरोधं निराकरोतीत्यर्थः। ॐश्रीहर्षोक्तेरिति—'खण्डने' इत्यादिः। विज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वमुपक्रम्योक्तम्—"तदेवं यद्यदन्यत्र दृष्टवैधर्म्यं स्वप्रकाशे पर्यवसास्यति, तत्सर्वमन्यथाऽनुपपत्तिरेव स्वप्रकाशसाधकतया प्रदर्शिता स्वीकारयिष्यति। तद्यथा—अन्यो ज्ञाताऽन्यश्च ज्ञेय इत्यन्यत्र दृष्टम् 'अहम्' इति व्यवहारान्यथाऽनुपपत्त्या त्याज्यम्, तथाऽन्यज्ज्ञानमन्यज्ज्ञेयम् 'जानामि' इति व्यवहारान्यथाऽनुपपत्त्या त्याज्यम्। सर्वबलवती ह्यन्यथाऽनुपपत्तिः तथा दृष्टतामात्रमवलम्ब्य प्रवृत्तं तर्कशतमपि बाधते" इति। वस्तुतो विरोध एव न, इत्याह—ॐकिञ्चेति। ननु 'स्वर्णं कुण्डलम्' इत्यत्रात्यन्ताभेदेऽन्यतरस्य द्विरवभासापत्तिः, भेदे चात्यन्तिके गवाश्वादिवत् सामानाधिकरण्यानुपपत्तिः, अत आह—ॐस्वर्णत्वरूपेणेति—विशेष्यविशेषणोभयवृत्तिसामान्यधर्मेण विवक्षायामभेदः। विशेषणमात्रवृत्तिधर्मेण विवक्षायाम् 'सुवर्णस्य कुण्डलम्' इति भेदः। प्रकृतिविकृतिभावोऽत्र षष्ठ्यर्थः। तदुक्तं भामत्याम्—"कार्य्यरूपेण नानात्वम्, अभेदः कारणात्मना" इति। युक्तञ्चैतत्, सर्वथाऽभेदे हि कार्य्यकारणभावासम्भव एव स्यात्। न च भेदे "तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः"

(वे० सू० २।१।१४) इत्यभेदबोधकाधिकरणविरोधः, उपादानव्यतिरेकेणोपादेयं नास्तीत्यत्रैव तत्तात्पर्य्यात् । *अविरोध इति — भेदाभेदयोरविरोध इत्यर्थः । ननु उभयत्रोभयसत्त्वात्कथं 'स्वर्णं कुण्डलम्' इति सामानाधिकरण्यम्, विशेषणभेदात्, अत आह — *सामानाधिकरण्यमिति — एतेन विशेषणैक्यनिरासः । 'नीलो घटः' इत्यादौ तथैव सत्त्वादिति भावः । "ननु 'एतौ विरुद्धौ' इति प्रवादोच्छेदापत्तिः, अत आह — *प्रकारेति — अभेदस्त्विति च्छेदः । अयमेवात्यन्तिकाभेद इत्युच्यते । विरुद्धः = विरुद्ध एव ब्रह्मणीति भावः । न च गन्धपृथिवीत्ववत्प्रकारविशेषानपेक्षावपीमावेकत्रास्तामिति वाच्यम्, एकत्रैव घटे 'घटः' 'न घटः' इति बुद्ध्योः समावेशापत्तेः" इति कलाकारः । कुञ्जिकाकारास्तु — "ननु विभिन्नरूपेणोपस्थित्यभावेऽपि भेदस्यैवासम्भव इत्यत आह — *सामानाधिकरण्यश्चेति ।" तेन = अभेदेन, एतन्मते — "सामानाधिकरण्यञ्च तेनैकार्थबोधकत्वमेव" इति पाठः प्रतीयते, तेनेत्यस्य विवरणादर्शनात्, तदग्रे 'एकार्थ' इति प्रतीकदर्शनाच्च । "*एकार्थेति – भिन्नप्रवृत्तिनिमित्ताश्रयैकार्थेत्यर्थः । *प्रकारेति — 'नीलो घटः' इत्यत्र नीलत्वघटत्वरूपप्रकारविशेषापेक्षो भेदः, न तु विशेष्यस्यापि भेदः, अभेदेन विरोधादित्यर्थः" इत्याहुः । वस्तुतस्त्वेवं व्याख्येयम् — ननु भेदाभेदयोरेकत्र स्वीकारे विभिन्नार्थावोधकत्वरूपसामानाधिकरण्यानुपपत्तिरत आह — *सामानाधिकरण्यश्चेति । *एकार्थबोधकत्वमिति — न तु विभिन्नार्थाबोधकत्वमिति भावः । नन्वेवमपि भेदाभेदयोर्विरोधात्तयोः सामानाधिकरण्यासङ्गतिरेवात आह — *प्रकारविशेषेति — प्रकारीभूतधर्मविशेषानपेक्षो विशेष्यांशयोरभेदः सर्वत्र भेदेन विरुद्ध एव, तत्राभेद एव न तु भेद इति भावः । तत्र भेदस्तु प्रकारीभूतधर्मांशमादायैवेत्युपाध्यायाः । *तद् द्रव्यव्यवहारेति — भेदव्यवहारेत्यर्थः । *प्रतिभासेति — कल्पितस्यापि भेदस्य व्यवहारदशायामनवगमात्सत्त्वमस्त्येवेत्यर्थः । *व्यर्थपरिश्रमत्वादिति — व्यावहारिकत्वस्य सम्भवेनाध्यस्तत्वकल्पनाया अन्याय्यत्वादित्यर्थः । बाधज्ञानात्पूर्वं सर्वत्रैव सत्त्वेन व्यवहारदर्शनाद् व्यावहारिकत्वमेवेत्यध्यस्तत्वकल्पनं व्यर्थमेवेति भावः ।

मू०—वस्तुतस्तत्र विकल्पात्मकमेव ज्ञानम् । "शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः" (यो० द० १।९) इति तल्लक्षणं पतञ्जल्युक्तम् । शब्दज्ञानजन्यो बाह्यवस्तुशून्यो विकल्प इति तदर्थः । किञ्च, शब्दप्रयोगं तज्जन्यज्ञानं चानुपतति, तज्जनको बाह्यवस्तुशून्यो वृत्तिविशेषो बाधाबाधकालाविशेषेण सदैव जायमानो विकल्प इत्यर्थः । अनेन वक्तुः शब्दप्रयोगजनकमानसज्ञानस्यापि विकल्पत्वमुक्तम्। विपर्यये तु बाधोत्तरं शब्दप्रत्यययोरभावान्न तेन गतार्थता ।

अवयविनो विकल्पात्मकज्ञानादिविषयत्वोपपादनम् ।

हरिणाऽप्युक्तम्—

"अत्यन्तासत्यपि स्वार्थे ज्ञानं शब्दः करोति हि ।"

इति । 'अत्यन्त' इत्यस्य बहिरित्यादिः । ज्ञानमवष्टभ्य शब्दः स्वप्रयोगं करोतीत्यपि तदर्थः । अत एव "पुरुषस्य चैतन्यम्" इति तदुदाहरणं पातञ्जलभाष्ये दत्तम् । न हि तस्मादस्य कश्चिद्विशेषः ।

"व्यपदेशिवद्" इत्यस्यायमर्थः — मुख्यव्यवहारविषये यथा शास्त्रीयं कार्यम्, तद्वद् मुख्यसम्बन्धाद्यभावेऽपि कार्यमिति । स्वर्णकुण्डलस्थले देशकालैक्येऽपि न्यूनाधिकमूल्यदर्शनेन व्यावहारिकभेदोऽप्यवश्यं स्वीकार्यः । न हि प्रातिभासिकेन तदुपपत्तिः, शुक्तौ प्रातिभासिकरजते सर्वथा मूल्याभावादित्यपि कश्चित् ।

'राहोः शिरः' इत्यादाववस्थाकल्पितोऽवयवावयविभाव इति तु न युक्तम्, बोद्धृणामनेकावस्थाविशिष्टस्य तत्त्वेन राहुपदादबोधात् ।

अत एव 'इयाय' इत्यादौ 'इकारस्य प्रथमावयत्वं कथम् ?' इत्याशङ्क्य 'लोकविज्ञानात्सिद्धम्' (महाभा० ६।१।१) इत्युक्तं भाष्ये । लोकवदेव शास्त्रेऽविचारितरमणीयो व्यवहारः ।

किञ्च, अस्य विकल्पात्मकज्ञानजनकत्वे वस्तुसिद्ध्यनापत्तिः । विषयभेदेन विषयताऽङ्गीकारे तु अन्त्यः ।

केचित्तु — शब्दाभेदेऽपि विकल्पेन व्यवहारः शास्त्रीयकार्यनिर्वाहश्च । यथा — 'अद्यतनेऽप्यद्यतनोऽस्ति' इति लङ्विधायके भाष्ये प्रयुक्तमिति तदाशय इत्याहुः ।

(रत्न०)—'राहोः शिरः' इत्यादौ भेदस्य व्यावहारिकत्वं कैयटादिमतेनोक्तम्, भाष्यमतेनाह — *वस्तुतस्त्विति । तत्र = 'राहोः शिरः' इत्यत्र । *शब्दज्ञानानुपातीति–शब्दजन्यज्ञानानन्तरं वस्तुतत्त्वमनपेक्ष्यैव बुद्धावनुपतनशीलोऽध्यवसायो विकल्प इत्यर्थः । आगमप्रमाणान्तर्गतत्वनिरासायाह — *वस्तुशून्य इति । अत्रैव सूत्रे भाष्यव्याख्यायाम् — "एतदुक्तं भवति – क्वचिदभेदे भेदमारोपयति, क्वचित्पुनर्भिन्नानामभेदम् । ततो भेदस्याभेदस्य च वस्तुतोऽभावात्तदाभासो विकल्पो न प्रमाणम्, नापि विपर्य्ययः, व्यवहाराविसम्वादादिति" इति वाचस्पतिमिश्राः । अभेदे भेदारोपो यथा – 'पुरुषस्य चैतन्यम्' इति । भेदेऽभेदारोपः– 'अयो दहति' इति । व्यासभाष्यसम्मतं मिश्रमतानुसारिणञ्चार्थमाह — *शब्दज्ञानजन्य इति । स्वाभिप्रेतार्थमाह — *किञ्चेति — पूर्वव्याख्याऽनुसारेण श्रोतुरेव तादृशं ज्ञानं विकल्पात्मकम् । किञ्चेति व्याख्यानरीत्या तु वक्तुरपि तादृशं ज्ञानं विकल्पात्मकम्, इत्याह — *अनेन वक्तुरिति — वक्त्राऽर्थज्ञानानन्तरमेव शब्दप्रयोगात् तज्ज्ञानं शब्दप्रयोगजनकमिति भावः । विपर्य्ययस्तु नेदम्, बाधदर्शनानन्तरम् 'इदं रजतम्' इति व्यवहारस्य प्रतीतेश्चाभावात् । तथा च – "विपर्य्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम्" (यो०द० १।८) इति भगवत्पतञ्जल्युक्तविपर्य्ययलक्षणे शब्दज्ञानाननुपातित्वं विशेषणं देयम्, तदाह — *विपर्य्ययेत्विति । तेन = विपर्य्ययेण । बौद्धसत्तायाः सत्त्वादाह — *अत्यन्तेति—बहिरत्यन्तासत्यपि स्वार्थे शब्दः ज्ञानमवष्टभ्य करोति । कर्माकाङ्क्षायाम् 'स्वप्रयोगम्' इत्यध्याहार्य्यम्, तदाह — *स्वप्रयोगं करोतीत्यपि तदर्थ इति । अपिना 'शब्दज्ञानजन्यः' इत्याद्युक्तरूपोऽपि विकल्पो ग्राह्यः । 'करोति' इति पाठे हिः—अप्यर्थे । प्रथमो हिः—एवार्थे । एतेन–वक्ष्यमाणं नव्यनैयायिकोक्तमपास्तम्,

"अत्यन्तासत्यपि ह्यर्थे ज्ञानं शब्दः करोति हि ।
प्रमाबाध्याऽप्रमा तत्र ह्यतः प्रामाण्यनिर्णयः ॥"

इति † खण्डनकारोक्तेः । अत्यन्तासत्यपि = बाधितत्वेन निर्धारितेऽप्यर्थे = विषये, हि = निश्चयेन, शब्दः ज्ञानं करोत्येव । द्वितीय'हि'शब्द एवकारार्थकः । नन्वेवं तत्र प्रवृत्त्यापत्तिः, तज्जनकस्य विशिष्टज्ञानस्य सत्त्वात्, अत आह— ❀अप्रमेति–तत्र = बाधितार्थे । प्रमाबाध्या = प्रमया योग्यताप्रमया बाध्या = अप्रमात्वेन ज्ञाप्या सती, अप्रमा = अप्रमात्मकशाब्दबुद्धिरेव, भवतीति शेषः । तथाच प्रवृत्तिप्रयोजकप्रामाण्यनिर्णयाभावान्न प्रवृत्तिरित्यर्थ इति । अन्यथा चितेरेव पुरुषत्वाद् भेदनियतसम्बन्धरूपषष्ठ्यर्थस्याप्रतीत्यापत्तिः । भवति हि 'चैत्रस्य गौः' इति यथार्थशब्दवदत्रापि षष्ठ्यर्थे वृत्तिः, ततो विवेकिनामपि बोधश्च, तदाह — ❀नहीति । तस्मात् = 'राहोः शिरः' इत्यतः । अस्य = 'पुरुषस्य चैतन्यम्' इत्युक्तस्य । ननु 'राहोः शिरः' इत्यत्रावयवावयविभावं व्यपदेशिवद्भावेन प्रकल्प्य षष्ठ्यत्रेति प्रवादासङ्गतिः, अत आह — ❀व्यपदेशिवदिति — विशिष्टोऽपदेशो व्यपदेशः, व्यवहारः = मुख्यव्यवहार इति यावत् । सोऽस्त्यस्येति व्यपदेशी = मुख्यव्यवहारी । तेन तुल्यम् एकस्मिन् असहायेऽपि कार्य्यं कर्तव्यमिति शाब्दोऽर्थः । तात्पर्य्यार्थमाह — ❀अस्यार्थ इति — मुख्यव्यवहारविषये 'चैत्रस्य गौः' इत्यादौ । कार्य्यम् = षष्ठ्यादि । एवञ्चैतल्लभ्य एवार्थः 'व्यपदेशिवत्–' इत्यनेनोच्यत इति भावः । ❀मुख्यसम्बन्धेति— भेदनिबन्धनो यः सम्बन्धः स मुख्य इत्युच्यते । तदभावे भेदव्य-

---

† खण्डने तु–अद्वैतविचारावसरे–'अङ्गुल्यग्रे करिशतं विहरति' 'मम कर्णकुहरं प्रविश्य सिंहः क्रीडति' इत्यादिशब्दादुत्पद्यमानस्य ज्ञानस्यानुभवसिद्धतया शाब्दज्ञाने योग्यताज्ञानस्यायोग्यताज्ञानविरहस्य वा न जनकत्वम्, किन्तु ज्ञानमुत्पद्यमानं विषयबाधादप्रमाणतया व्यवहर्तुमुचितम् । प्रकृते च विषयबाधो नास्त्येवेत्याशयेन—

"अत्यन्तासत्यपि ज्ञानमर्थे शब्दः करोति हि ।
अबाधात्तु प्रमामत्र स्वतः प्रामाण्यनिश्चलाम् ॥"

इत्येवंरूपेणोक्तम् । आनुपूर्वीमात्रे भेदः, तात्पर्यन्तु एकमेव ।

वहारो विधेय इति फलितोऽर्थः । *शुक्ताविति — भ्रमस्थले तु रजतादि अविद्यापरिणाम एव, प्रातिभासिकत्वस्य प्रतिभाससत्तासमनियतसत्ताकत्वात् । नन्वेवम् 'स्वर्णस्य कुण्डलम्' इत्यादावप्युक्तरीत्यैवोपपत्तौ तद्व्यवहाराद् भेदस्य व्यावहारिकत्वासिद्धिरतः प्रागुक्तमेव मतान्तरमाह — *स्वर्णेति । तदुपपत्तिः = न्यूनाधिकमूल्योपपत्तिः । *कश्चिदिति—अत्रारुचिवीजन्तु तत्र बाधज्ञानोत्तरं रजतमूल्याभावेऽपि प्रवृत्त्यन्यथाऽनुपपत्त्या प्राक् सत्त्वेन बाधोत्तरमपि शुक्तिमूल्यस्य सत्त्वात्सर्वथा मूल्याभावोक्तिश्चिन्त्या । तत्रापि = भेदस्य तत्त्वेऽपि । अवयवसंस्थानकृतभेदेन तदुपपत्तिरिति न तत्रापि तदावश्यकत्वम् । कैयटाद्युक्तिं खण्डयति – *राहोः शिर इति । तत्त्वेन = राहुत्वेन । केचित्तु – 'राहोः शिरः' इत्यत्र व्यावहारिक एव भेदः, अत एव प्रकृतिविकृत्योरपि भेदात् 'भक्तिर्ज्ञानाय कल्पते' इत्येतदर्थम् "क्लृपि सम्पद्यमाने च" (पा० सू० वा० २।३।१३) इति वार्त्तिकं संगच्छते । 'स्वर्ण' शब्दस्य विकाररहिते एव प्रसिद्धत्वात् 'स्वर्णस्य कुण्डलम्' इत्यादौ षष्ठी । स्वर्णविकारस्य स्वर्णत्वजात्यवच्छिन्नत्वाच्चाभेदोऽपि । सर्वथाऽभेदे तु दधिदुग्धयो रसभेदकार्य्यभेदौ न स्याताम् अत एव दुग्धे लवणादियोगनिषेधकम्—"वर्ज्यं सलवणं क्षीरम्" (सुश्रु० सं० सूत्रस्था० ४५।६४) इत्यादिस्मृतिवचनं न स्वविषयत्वेन दधि गोचरयति । अत एव "व्रीहिभिर्यजेत" इत्यत्र पुरोडाशसाधनत्वस्य व्रीह्यन्तर्वर्तितण्डुलादौ सत्त्वेऽपि प्रोक्षणावघातादीनां व्रीहिसंस्कारतया व्रीहीणामपि करणत्वोपपत्तिः । स्वोक्तौ भाष्यमपि प्रमाणयति — *अत एवेति—स्वस्मिन् स्वनिरूपितव्यावहारिकभेदसत्त्वादेवेत्यर्थः । *इयायेति — अत्र हि भाष्ये — "एकाचो द्वे प्रथमस्य" (पा० सू० ६ । १ । १) इति बहुव्रीहिनिर्देशोऽयम् । एकवर्णेषु कथम् ? एकवर्णेषु व्यपदेशिवद्वचनात्" इत्युक्त्वा "अवचनाल्लोकविज्ञानात्सिद्धम्" इत्युक्तम् । वचनं विनैव यल्लोकविज्ञानं लोकव्यवहारात्मकं तस्मात्सिद्धमित्यर्थः । *लोकवदेवेति—यथा प्रमेयत्वरूपसम्बन्धिनि प्रमेयत्वप्रतियोगिकभेदाभावेऽपि 'प्रमेयत्वे प्रमेयत्वम्' यथा वा 'घटाभाववद् भूतलम्' इत्यादौ भूतलरूपसम्बन्धिभेदाभावेऽपि स्वरूपसम्बन्धे सम्बन्धत्वम् । तथाऽभेदे सत्यपि

भेदसम्बन्धव्यवहार इत्यर्थः । अविचारितरमणीयः = मुख्यामुख्यसाधारणः। ननु 'राहोः शिरः' इतिवद् विकल्पात्मकज्ञानजनकत्वमेव "एकाचो द्वे प्रथमस्य" (पा० सू० ६।१।१) इत्यस्यास्तु, अत आह — *किञ्चास्येति — "एकाचो द्वे प्रथमस्य" इत्यस्येत्यर्थः । *वस्तुसिद्ध्यनापत्तिरिति — वस्तुसत्त्वे 'जजागार' इत्यादौ विकल्पविषयत्वाभावाच्छास्त्राप्रवृत्तिरित्यर्थः । ननु प्रतिलक्ष्यं लक्षणोपप्लवे अदोषः, अत आह — *विषयभेदेनेति–विषयताप्रयोजकलक्षणभेदाङ्गीकारे त्वित्यर्थः। अन्त्यः = विकल्पात्मकज्ञानजनकत्वपक्षः । *शब्दाभेदेऽपीति — आरोप्यमाणारोपाधिकरणबोधकशब्दाभेदेऽपीत्यर्थ इति केचित् । वस्तुतस्तु — 'शब्दाभेदेऽपि' इत्यस्य बोधकशब्दोपप्लवाभावेऽपीत्यर्थः । विकल्पेन = विकल्पात्मकज्ञानेन । निर्वाहप्रकारमाह — *यथा अद्यतन इति — अयं भावः — यथा अद्यतने अद्यतननिरूपितभेदाभावेऽपि विकल्पात्मकज्ञानेन भेदमाश्रित्याप्यद्यतनाधिकरणत्वं भाष्यकृता उक्तम्, तथा एकेनैव रूपेणैकशब्दादपि सर्वेषां ज्ञानं स्यादित्यावृत्त्यादिना बोधोऽनावश्यक इति ।

मू०—केचित्तु – 'तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वम्' इत्याशयेन शङ्का । अयञ्च न्यायो मूलकारणोपादानककार्योपादानके कार्य्ये मूलकारणोपादानकत्वस्यापि † व्यवहारेण सिद्धः । यथा तन्मात्राद्युपादानकेऽपि प्रकृत्याद्युपादानकत्वम् ।

'तदभिन्नाभिन्न'-इति न्यायस्य निरूपणम् ।

"गुणो नाम सः" (महाभा० पस्पशाह्नि०) इत्युक्तराशयस्तु— यत्र स्वाभिन्नवस्तुद्वारकः स्वस्वरूपानुगमस्तद्विषय एवोक्तन्यायः।

स्वर्गनरकयोस्तु नैक्यम्, यदन्तःकरणावयवपरिणामः सुखम्, तदतिरिक्तावयवपरिणाम एव दुःखमित्यङ्गीकारात् ।

"येनोच्चारितेन सास्नालाङ्गूलककुदखुरविषाणिनां संप्रत्ययो भवति, स शब्दः" (महाभा० पस्पाह्नि०) इति भाष्याशयस्तु – यथा चिज्जडयोस्तादात्म्यावभासेऽपि चित एव भास-

† 'मूलकारणाभेदस्यापि' इति पाठान्तरम् ।

कत्वम्, जडस्यावभास्यत्वमेव, स्वभावात्, तथा स्वभावादेव शब्दस्य भासकत्वम्, अर्थस्यावभास्यतेति वदन्ति। तस्माद् बुद्ध्यवच्छिन्नाकाशधर्मोऽयमान्तरः स्फोटः ।

(रत्न०)—भाष्ये गुणादीनां शब्दत्वाशङ्कादौ कौस्तुभाद्युक्तमाह—*केचित्त्विति—अन्यथैवोपपादनसम्भवे एवमभिधानमसङ्गतमित्यरुचेरुक्तम्—*केचित्त्विति। *तदभिन्नेति—यथा 'कपालस्य कारणं कपालिका कपालजन्यश्च घटः' इति कार्य्यकारणयोरभेदात् कपालिकाभिन्नः कपालस्तदभिन्नो घट इति 'तदभिन्नाभिन्नस्य'—इति न्यायेन कपालिकाघटयोरभेदस्तथा शब्दार्थयोस्तादात्म्यात् शब्दाभिन्नो गुणसमुदायरूपोऽर्थस्तस्य च समुदायसमुदायिनोरभेदाद् गुणरूपसमुदायिना समुदायरूपद्रव्येण सहाभेद इति शब्दादप्यभेदं मत्वा गुणत्वाशङ्का। तदभिन्नेति न्याये बीजमाह—*अयञ्च न्याय इति—यथा—प्रकृतेः कार्य्यं महत्तत्त्वमिति तयोरभेदः, अहङ्कारस्य च कार्याणि तन्मात्रादय इति तेषामप्यभेदः, महत्तत्त्वस्याहङ्कार इति तयोरप्यभेदः, एवमन्त्यावयविपर्यन्तं परस्परमभेदे प्राकृतत्वव्यवहारदर्शनेन 'तदभिन्नाभिन्न'—इति न्यायः सिध्यति। *यत्र स्वाभिन्नेति—स्वम् = प्रकृतिः, तदभिन्नं वस्तु = महत्तत्त्वम्, तद्द्वाराऽहङ्कारेऽपि प्रकृतिस्वरूपानुगमसत्त्वात्प्रकृत्यभिन्नत्वं तस्य। यथा वा स्वम् = कपालिका, तदभिन्नः = कपालः, तद्द्वारा घटे कपालिकाऽनुगमसत्त्वात्तयोरभेदः। यथा वा स्वम् = तूलम्, तदभिन्नम् = सूत्रम्, तस्य कार्य्यं पटः, इति पटे सूत्रद्वारा तूलस्वरूपानुगमस्य दर्शनेन तूलपटयोरभिन्नत्वम्, एवमेव सर्वत्र बोध्यम्। शब्दविषये तु शब्दार्थयोस्तादात्म्येन शब्दस्य गुणसमुदायरूपार्थेन सहाभेदो नहि कार्य्यकारणभावद्वारा, न्यायश्च—स्वमूलभूतव्यवहारसाजात्येन यत्र कार्य्यकारणभावद्वाराऽभेदस्तत्र, इति न्यायविषयाभावात् शब्दस्य गुणत्वाभाव इति। ननूत्तरपक्षस्यैवमभिप्रायकत्वे स्वर्णस्य स्वकार्य्यकुण्डलद्वारा कटके कटकद्वारा वा कुण्डलेऽनुगमाभावेनैक्याभावेऽपि अन्तःकरणपरिणामयोः सुखदुःखयोरैक्यं स्यात्, अत आह—*स्वर्गेति—स्वर्गः = सुखम्। नरकः = दुःखम्, स्वातन्त्र्येणान्तःकरणावयवविशेषपरिणामः—सुखम्, विभिन्नान्तःकरणावयव-

परिणामः—दुःखमित्यत्रापि स्वकार्य्यान्तःकरणस्वरूपानुगमो नास्तीति तत्राप्यैक्याभावः । 'अन्तःकरणावयव' इत्युक्त्याऽन्तःकरणस्य सावयवत्वं दर्शितम् । सादिद्रव्यत्वेन तस्यापि सावयवत्वात् । ननु 'येनोच्चारितेन सास्नालाङ्गूलककुदखुरविषाणिनां सम्प्रत्ययः' इत्युक्त्या शब्दार्थयोर्भेदः प्रतीयते, अत आह—*भाष्याशय इति । *चिज्जडयोरिति—चित् = चैतन्यम् । जडः = चैतन्यभिन्नः । *तादात्म्येति—विवेकाख्यातिमूलकस्तादात्म्याध्यासः, विवेकाख्यातिप्रयोज्य एव पुरुषस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वादिव्यवहारः । *अवभास्यत्वमिति—ननु अवभास्यत्वस्य वृत्तिव्याप्यत्वरूपत्वात् तद्रूपमेव जडत्वं फलितम्, तथा च ब्रह्मणोऽपि वेदान्तादिवाक्यजन्यवृत्तिविषयत्वाज्जडत्वापत्तिरिति चेत्, न, वृत्त्युपहितस्यैव ब्रह्मणो वृत्तिविषयत्वेन जडत्वस्येष्टत्वात् । शुद्धन्तु स्वप्रकाशमेव । न च शुद्धस्यापि 'स्वप्रकाशम्' इत्यादिवाक्यजन्यज्ञानविषयताऽस्त्येवेति वाच्यम्, तस्य वाक्यस्य लक्षणया 'अशुद्धत्वमप्रकाशत्वं न' इत्यर्थात्, फलव्याप्यत्वरूपजडत्वस्य स्वीकारेणादोषाच्च । अशुद्धत्वव्यावृत्त्या शुद्धस्वप्रकाशता पर्य्यवस्यति । आन्तरस्फोटाख्यशब्दस्यापि आकाशदेशताया न्याय्यत्वादाह—*बुद्ध्यवच्छिन्नेति—आभ्यन्तरेत्यर्थः । वेदान्तसिद्धान्तेऽन्तःकरणविशेषरूपाया बुद्धेः घटादिवद् द्रव्यतया आकाशावच्छेदकत्वं बोध्यम् ।

मू०—अर्थश्च बौद्ध एव ज्ञानविषयः शक्तिग्रहविषयश्च । ज्ञानञ्च वृत्तिरूपं बुद्धिधर्म एवेति एकदेशस्थत्वात्तेषामितरेतराध्यासः "शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात्सङ्करस्तत्प्रविभागसंयमात्सर्वभूतरुतज्ञानम्" (यो० द० ३।१७) इति योगसूत्रोक्त उपपन्नः । स चानादिवासनावशादनादिरेव । एवं शब्दार्थधर्मयोरिति न कुतर्कावसरः ।

शब्दादीनामध्यासस्य वाच्यवाचकयोर्बौद्धत्वस्य च निरूपणम् ।

(रत्न०)—बौद्ध एव = बुद्धिदेशस्थ एव । *शक्तिग्रहेति—शक्तिज्ञानीयविषयताऽऽश्रय इत्यर्थः । *वृत्तिरूपमिति—अन्तःकरणस्य इन्द्रियद्वारा विषयदेशगमने यो विषयाकारेण परिणामः स एव वृत्तिरित्युच्यते । *बुद्धीति—अन्तःकरणमेव नैर्मल्यान्निश्चये जाते बुद्ध्या-

त्वयया व्यपदिश्यते । ब्रह्मात्मकज्ञानस्य बुद्धिविषयत्वाभावादुक्तम् — ॐवृत्तिरूपेति । एकदेशस्थत्वात् = बुद्धिरूपैकदेशस्थत्वात् । तेषाम् = शब्दार्थज्ञानानाम् । इतरेतराध्यासः = परस्परतादात्म्यम् । ॐशब्दार्थप्रत्ययानामिति—तत्र हि — "पदपदार्थयोरितरेतराध्यासरूपः स्मृत्यात्मको योऽयं शब्दः सोऽयमर्थो योऽयमर्थः सोऽयं शब्द इति । एवमितरेतराध्यासरूपः संकेतो भवतीति । एवमेते शब्दार्थसम्प्रत्यया इतरेतराध्यासात् संकीर्णाः 'गौः' इति शब्दः 'गौः' इत्यर्थः 'गौः' इति ज्ञानम् । य एषां प्रविभागज्ञः, एवं शब्दः, एवं प्रत्ययः, नेतरेतरसहगत इति; अन्यथा शब्दोऽन्यथाऽर्थोऽन्यथा प्रत्यय इति प्रविभागज्ञः तस्यैवं तत्प्रविभागसंयमाद् योगिनः सर्वभूतरुतज्ञानं संपद्यते ।" इति योगभाष्ये उक्तम् । अयमाशयः — शब्दार्थप्रत्ययानां शास्त्रयुक्तिभ्यां प्रविभागः सिद्धः । तत्र वर्णव्यङ्ग्यं पदम्, पदव्यङ्ग्यं वाक्यम्, इत्येवमादिरूपं शब्दतत्त्वम् । अर्थो द्रव्यादिः — वाच्यो लक्ष्यो व्यङ्ग्यश्चेत्येवमाद्यर्थतत्त्वम् । शब्दजन्यार्थविषया बुद्धिः प्रत्यय इत्येवमादि ज्ञानतत्त्वम् । तत्तद्विभागे संयमात् साक्षात्कारपर्यन्तात् सर्वशब्दाद् वशीकारसूचकं सर्वेषां भूतानां पश्वादीनां रुतस्य = शब्दस्य ज्ञानं भवति । यद्यपि शब्दज्ञानं श्रवणेन्द्रियेणैव सिद्धम्, तथापि संयमात् 'अनेनैतदभिप्रायेणेदं सर्वमुच्चारितम्' इति ज्ञानं जायते । ॐउपपन्न इति — अस्य पूर्वोक्तेन 'इतरेतराध्यासः' इत्यनेनान्वयः । ननु 'शुक्लः पटः' 'पटः शुक्लः' इति प्रमात्मकज्ञानस्याप्यध्यासरूपत्वेन भ्रमत्वापत्तिरिति चेत्, न, स्वरूपविवेकतिरस्कारेणाभेदधिय एवाध्यासरूपत्वात् । स च = अध्यासश्च । ॐशब्दार्थेति—शब्देऽर्थधर्मस्यार्थे शब्दधर्मस्येत्यर्थः । यथा—'अर्थं शृणोति' 'रामेति द्व्यक्षरं नाम मानभङ्गः पिनाकिनः' इति । ॐकुतर्क इति — अग्न्यादिशब्दोच्चारणे मुखे दाहाद्यापत्तिरूपेत्यर्थः ।

मू०—अत एव —

"निकारोऽग्रे पश्चाद्धनमहह भोस्तद्धि निधनम् ।"

"रामेति द्व्यक्षरं नाम मानभङ्गः पिनाकिनः ।
गर्वभङ्गो भार्गवस्य शौर्यभङ्गश्च वालिनः ॥"

"हिरण्यपूर्वं कशिपुं प्रचक्षते" (शिशु० व० १।४२) इत्यादि सङ्गच्छते । अन्त्ये 'हिरण्यकशिपु' नामानमिति प्रतीतेरनुभवसिद्ध-त्वात् । अत एव कथितपदत्वं दोषोऽपि क्वचिन्न दोषः ।

"उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च ।
संपत्तौ च विपत्तौ च महतामेकरूपता ॥"
(काव्यप्र० उल्ला० ७ उदा० कारि० २४५)

इत्यत्र 'ताम्र'पदं विना न तादृशो बोधः, पदप्रकारकबोधात्' इति प्रकाशकृतः । तदुक्तं हरिणा—

"यदन्तः शब्दतत्त्वं तु नादैरेकं प्रकाशितम् ।
तदाहुरपरे शब्दं तस्य वाक्ये तथैकता ॥ इति ।
अर्थभागैस्तथा तेषामान्तरोऽर्थः प्रकाशते ।
एकस्यैवात्मनो भेदौ शब्दार्थावपृथक् स्थितौ ॥"
(वाक्यप० का० २ कारि० ३०-३१)

इति च । अन्तस्तथा स्थितावपि बहिर्भेदेन भासेते, तस्यैव शक्ति-भेदात् । अक्रमे तस्मिन् क्रमभासोऽपि तच्छक्तिवशादेवेत्यपि तत्रैव स्पष्टम् ।

किञ्च बौद्धपदार्थानङ्गीकारे—

"सर्वेषां तु स नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक् ।
वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्ममे ॥"
(मनुस्मृ० १।२१)

इति स्मृतेः "स भूरिति व्याहरत्, स भूमिमसृजत" इति श्रुतेश्च सृष्टेः प्राग् भूशब्दादिभ्यस्तदर्थज्ञानपूर्वकं सृष्टिरिति लाभेन तदा बाह्याया भुवोऽभावात् 'भूः' शब्दस्य शक्तिग्रहपूर्वकं कस्या-र्थस्य बोधः स्यात् ? । न च जातेर्नित्यत्वात्तत्र शक्तिग्रह इति वाच्यम्, अद्वैतिनां जातेरप्यनित्यत्वेन तस्या अपि केनचिद्वैदिक-शब्देनैव ज्ञानपूर्वं ब्रह्मणा निर्माणे तत्राप्यस्या एव दुरवस्थायाः

सत्त्वात्, निराश्रयजातिसत्त्वे मानाभावाच्च । तत्तद्व्यक्त्यवच्छिन्न-† ब्रह्मसत्ताया जातित्वेऽप्यवच्छेदकाभावात्तस्यास्तदा जातित्वा-भावात् । किञ्च, 'तत्तद्व्यक्त्यवच्छिन्ना ब्रह्मसत्ता जातिः' इति गौरवान्न युक्तमित्यग्रे वक्ष्यते । "अपागादग्नेरग्नित्वम्" (छान्दो० उप० ६।४।१) इति श्रुत्या तन्नाशस्यैव कथनाच्च । तस्मात्सर्व-ज्ञत्वाद्भगवदनुग्रहाच्च वेदलाभवत्तदैव स्वबुद्धिवर्तिपदार्थस्य स्थूल-रूपेण ज्ञानम्, तत्र (तत्तत्) सम्बन्धग्रहो बोधश्च हिरण्यगर्भ-स्येति बोध्यम् ।

(रत्न०)–अत एव = शब्दार्थयोस्तादात्म्यादेव । ※निकार इति—सुभाषितरत्ने याचकनिन्दायाम्—

"क गन्तासि भ्रातः ! कृतवसतयो यत्र धनिनः
किमर्थं प्राणानां स्थितिमनुविधातुं कथमपि ।
धनैर्याच्ञालब्धैर्ननु परिभवोऽभ्यर्थनफलम्
निकारोऽग्रे पश्चाद्धनमहह ! भोस्तद्धि निधनम् ॥"

इति पद्यम् । निकारः = निःशब्दोऽग्रे, पश्चाद्धनशब्द इति यत् तदेव निधनम् = मरणं भोः ! इत्यर्थः । अहह इति खेदे । वस्तुतस्तु–नेदं शब्दार्थयोस्तादात्म्यस्योदाहरणं भवितुमर्हति । तथा हि—अग्रे = पूर्वम् निकारः = तिरस्कारः, पश्चाद् धनम् = धनलाभ इति यत्तदेव निधनं मरणम् । तिरस्कारपूर्वकधनलाभ एव मरणमिति भावः । एवञ्च तिर-स्कारमुद्दिश्य मरणस्य विधेयताऽत्रेति शब्दपरकत्वेनानिर्देशात् तयोस्तादा-त्म्यस्योदाहरणं चिन्त्यमित्युपाध्यायाः । अत एवारुचेराह—※रामेति व्यवहरमिति । ※प्रतीतेरिति—शब्दार्थयोरभेदमन्तरेयं प्रतीतिरसङ्गता स्यादिति भावः । अत एव = शब्दार्थयोस्तादात्म्यात् शाब्दबोधे शब्दस्य प्रकारतया भानादेव । ※कथितपदत्वमिति—तच्च-प्रयोजनशून्यत्ववि-शिष्टसमानार्थकसमानानुपूर्वीकोक्तपदवत्त्वम् । "उदेति सविता ताम्र." इत्यत्र हि तेनैव शब्देन पुनरुपादानेऽनुवादत्वेन झटिति प्रयोजनजिज्ञा-सायां व्यञ्जनयाऽस्तमयोदयादावेकरूपतयाऽवगमः प्रयोजनम् । विभि-

† 'तत्तद्व्यक्तिसमवेत' इति पाठान्तरम् ।

न्नानुपूर्वीकपदोपादाने पुनरुक्तत्वम् । *दोष इति — दोषत्वञ्च – मुख्यार्थापकर्षकत्वम् । अर्थे मुख्यत्वञ्च — इतरेच्छानधीनेच्छाविषयत्वम् । तच्च स्वतः पुरुषार्थो यः सुखरूपो रसस्तन्निष्ठमिति मुख्यार्थत्वं रसस्य। कथितं पदं यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या कथितपदम् काव्यम्, तत्त्वञ्च दोषः। *न दोष इति —कथितपदत्वरूपदोषलक्षणघटकप्रयोजनशून्यत्वरूपविशेषणाभावात्। *उदेतीति — अत्र हि — एकार्थे एकपदस्य प्रयोगे उदयास्तमयादावेकरूपतयाऽवगमरूपं प्रयोजनम्, 'रक्त एवास्तमेति च' इति पदान्तरेण प्रतिपादने स एवार्थोऽर्थान्तरमिव प्रतिभासमानः प्रयोजनप्रतीतिं स्थगयेत्, तदाह — *ताम्रपदं विनेति । *प्रकाशकृत इति — यद्यपि तत्र–"अत्र 'रक्त एवास्तमेति' इति यदि क्रियेत तदा पदान्तरप्रतिपादितः स एवार्थोऽर्थान्तरमिव भासमानः प्रतीतिं स्थगयति" इत्युक्तम्, तथापि तत्पदाप्रयोगेऽर्थान्तरतयैवेत्युक्त्या शाब्दबोधे पदप्रतीतिः स्पष्टमेवोक्ता। तद्भावमादाय तु मूलम् । पूर्वं बाह्यस्फोटस्य वाचकत्वाभिप्रायेण व्याख्यातम्, साम्प्रतमान्तरमेवाह — *यदन्तरिति —यदेकं निरवयवमन्तःस्थितं शब्दतत्त्वं नादैर्बहिः प्रकाशितम्, अपरे तं शब्दमाहुः । वाक्ये = वाक्यविषये, तस्यैकता = अवयवराहित्यम् । 'वाक्य' इत्युपलक्षणम् । न केवलं वाक्यस्यैवाखण्डत्वं किन्त्वर्थस्यापीत्याह — *अर्थभागैरिति — तेषां मतेऽर्थभागैः (अर्थभागैरित्युक्त्या शाब्दे शब्दस्य भानं सूचितम् ।) तथा = अखण्ड एवान्तरोऽर्थः प्रकाशते = व्यज्यते । शब्दार्थावेकस्यैवात्मतत्त्वस्य = अन्तःकरणस्य, सम्बन्धिनावपृथक् स्थितौ = अभिन्नावेव स्थितौ नहि भिन्नाविवावभासेते । तथा = अभेदेन । तस्यैव = अन्तःकरणस्यैव । शक्तिभेदात् = शक्तिवैलक्षण्यात् । अक्रमे = वर्णक्रमरहिते । तस्मिन् = वाक्ये । तच्छक्तिवशात् = अन्तःकरणशक्तिवशात् । तत्रैव = वाक्यपदीय एव । सः = परमात्मा हिरण्यगर्भरूपेणावस्थितः । *नामानीति—गवादिजातेः 'गौः' इत्यादीनि। कर्माणि = अध्ययनादीनि। पृथक् पृथक् = भिन्नरूपतया, यस्य पूर्वकल्पे यान्यभूवन्। *वेदशब्देभ्य एवेति—वैदिकशब्देभ्य एवावगम्य इत्यर्थः। संस्थाः = लौकिकीर्व्यवस्थाः, कुलालस्य घटनिर्माणम्, कुविन्दस्य पटनिर्माणमित्यादीः। यद्वा, भिन्नाकृतीन् = पृथिव्यादीन्। *तदर्थज्ञानेति–

तत्तच्छब्दैस्तं तं पदार्थं स्मृत्वेत्यर्थः। तदा = सृष्टेः प्राक् । तदानीं बाह्यपदार्थपृथिव्यादेरभावेन बौद्धपदार्थमन्तरा कस्य स्मरणं स्यात्। यत्तु—"शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्" (वे० सू० १।३।२८) इति सूत्रव्याख्याऽवसरे-'देवतानां विग्रहवत्त्वेऽनित्यताऽऽपत्त्याऽनित्यस्येन्द्रादिरूपार्थस्येन्द्रादिशब्देनानित्यः सम्बन्धः स्यात्, तथा च वैदिकशब्देषु स्वतः प्रामाण्यं भज्येत, अनित्यानां परतः प्रामाण्यादिति प्रामाण्यरक्षार्थं यथा जातेर्नित्यतया जातिवाचकत्वमेव शब्दानाम्, जातीनां च नित्यतया शब्दार्थसम्बन्धस्यापि नित्यत्वेन नाप्रामाण्यम्, तथेन्द्रादिशब्दानामपि इन्द्रत्वादिजातिष्वेव शक्तिरिति इन्द्रादिव्यक्तेरनित्यत्वेऽप्याकृतिनित्यतया विग्रहवत्त्वेऽपीन्द्रादीनां नास्ति दोषः' इत्युक्तम्, तत्खण्डयति — *न चेत्यादिना । *अस्या एव व्यवस्थाया इति — जातेरप्यनित्यतया तदानीमभावात्तन्निरूपितशक्तिग्रहाभावेन तज्ज्ञानपूर्वकसृष्टिकरणासम्भवरूपदुरवस्थाया इत्यर्थः। *अवच्छेदकाभावादिति – सावच्छिन्नायां एव ब्रह्मसत्ताया जातित्वेन तस्यास्तदानीमवच्छेदकाभावाज्जातित्वासम्भव इति भावः । अग्रे = जातिस्फोटनिरूपणानन्तरम्। तन्नाशस्य = जातिनाशस्य । *वेदलाभवदिति —

"यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै ॥"

(श्वेता० उप० ६।१८)

इति श्रुत्युक्तवेदलाभवदित्यर्थः। हिरण्यगर्भस्यापि स्वमानेन वर्षशतान्ते नाशात्कल्पान्तरानुभूतबौद्धपदार्थज्ञानपूर्वकमेव स्रष्टृत्वमिति बौद्धपदार्थ आवश्यकः ।

स्फोटात्मकप्रणवस्य सर्वकारणत्व-तत्त्वरूपत्वादिवर्णनम्।

मू०—स चायं स्फोट आन्तरप्रणवरूप एव। "ओङ्कार एव सर्वा वाक् सैषा स्पर्शोष्मभिर्व्यज्यमाना बह्वी नानारूपा भवति" इति श्रुतेः। बह्वी = वाक्यपदादिरूपा, नानारूपा= घटपटादिरूपा च। 'अकार एव' इति श्रुत्यन्तरे पाठः। तत्राप्यवयवद्वारा प्रणवोपलक्षणत्वम्। द्वादशस्कन्धे भागवते प्रणवस्य स्फोटत्वं स्फुटमेवोक्तम्।

तत्र हि—

"समाहितात्मनो ब्रह्मन् ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।
हृद्याकाशादभून्नादो वृत्तिरोधाद्विभाव्यते ॥"

(श्रीमद्भा० स्कं० १२ अ० ६ श्लो० ३७)

हृद्गताकाशादित्यर्थः । यः कर्णपुटपिधानेन श्रोत्रवृत्तिनिरोधादस्माभिरपि विभाव्यते = श्रूयते ।

"ततोऽभूत्त्रिवृदोङ्कारो योऽव्यक्तप्रभवः स्वराट् ।
यत्तल्लिङ्गं भगवतो ब्रह्मणः परमात्मनः ॥"

(श्रीमद्भा० स्कं० १२ अ० ६ श्लो० ३९)

त्रिवृत् = त्रिमात्रः । अव्यक्तः = ईश्वरः प्रभवो यस्य सः । अत एवाह—भगवतो लिङ्गम् = गमकः ॥

(रत्न०)—स्फोटस्वरूपमाह —*स चेति । प्रणवद्वैविध्यस्य वक्ष्यमाणत्वादाह —*आन्तरेति । *प्रणवरूप इति — प्रणवो द्विविधः — परोऽपरश्च । परः = ब्रह्मात्मकः, अपरः = शब्दात्मकः । निरूपितश्चैतत्सूतसंहितायाम् —

"परः परतरं ब्रह्म ज्ञानानन्दादिलक्षणम् ।
प्रकर्षेण नवं यस्मात् परं ब्रह्म स्वभावतः ॥
अपरः प्रणवः साक्षाच्छब्दरूपः सुनिर्मलः ।
प्रकर्षेण नवत्वस्य हेतुत्वात्प्रणवः स्मृतः ॥" इति ।

"सत्यं ज्ञानम्" (तैति० उप० २।१।४१) "आनन्दं ब्रह्म" (बृ० उप० ३।९।२८) इत्यादिश्रुत्युक्तं ब्रह्म ज्ञानानन्दादिरूपं यथा प्रकर्षेण नवम् = निखिलविकाररहिततया कूटस्थं तथा प्रकर्षेण नवस्तत्प्राप्तिरूपो यस्मादिति विग्रहबलेन शब्दोऽपि 'प्रणवः' इत्युच्यते । *स्पर्शोष्मभिरिति — स्पर्शः = ताल्वादेः स्पर्शः, उष्मा = वायुः, उपलक्षणमिदं व्यञ्जकान्तरस्य । श्रुतौ पौनरुक्त्यं वारयति — *नानारूपेति । *अकार एवेतीति — योगदर्शने हि — "विषयवती वा प्रवृत्तिरुत्पन्ना मनसः स्थितिनिबन्धनी" (योग० द० १।३५) इति सूत्रेण नासिकाऽग्रे

धारयतोऽस्य या दिव्यगन्धसंवित् सा गन्धप्रवृत्तिः, जिह्वाऽग्रे रससंवित्, तालुनि रूपसंवित्, जिह्वामध्ये स्पर्शसंवित्, जिह्वामूले च शब्दसंवित्, इत्येताः प्रवृत्तय उत्पन्नाश्चित्तं स्थितौ निबध्नन्ति । एताः 'विषयवत्यः' इत्युच्यन्ते । यावदेकदेशोऽपि कश्चिन्न स्वकरणसंवेद्यो भवति तत्सर्वं परोक्षमिवापवर्गादिषु सूक्ष्मेष्वर्थेषु न दृढां बुद्धिमुत्पादयति । तत्र तदुपदिष्टार्थैकदेशप्रत्यक्षे जाते सर्वं सूक्ष्मविषयमपि आपवर्गाच्छ्रद्धीयते । ततः "विशोका वा ज्योतिष्मती" (योग० द० १।३६) इत्यनेन विगतशोका ज्योतिष्मती प्रकाशरूपा प्रवृत्तिरुक्ता । सा च– उदरोरसोर्मध्ये यत्पद्ममधोमुखं तिष्ठति अष्टदलं रेचकप्राणायामेन तदूर्ध्वमुखं कृत्वा तत्रालम्बने चित्तं धारयेत् । तन्मध्ये हि सूर्य्यमण्डलमकारो जागरितस्थानम्, तदूर्ध्वं चन्द्रमण्डलमुकारः स्वप्नस्थानम्, तदूर्ध्वं वह्निमण्डलं मकारः सुषुप्तस्थानम्, तदूर्ध्वं ब्रह्म व्योमात्मकम्, नादस्तुरीयः स्थानं याऽर्धमात्रेति । योगिनां तत्कर्णिकायां विष्वग्व्यापिशाखासहस्रवत्या मनोवहाऽऽख्यनाड्या मूलं तिष्ठति । तस्या ऊर्ध्वमुखी एका शाखा सुषुम्नाऽऽख्याऽन्तरसूर्य्यादिमध्यगा । तया च बाह्यान्यपि सूर्य्यमण्डलानि प्रोतानि । सैव मनोवहा नाडी चित्तस्थानम् । तस्यां ध्यानधारणा-समाधिभिश्चित्तसाक्षात्कारो भवति । सोऽयं प्राणिमात्रस्य हृद्देशस्थोऽर्धमात्रारूपस्तुरीयोंऽशोऽर्धमात्रारूपो नादः, स्फोटो वेत्युच्यते । एतदभिप्रायेणैव सप्तशत्याम्— "अर्धमात्रास्थिता नित्या याऽनुच्चार्या विशेषतः ।" (अ० १ श्लो० ७४) इत्युक्तम् । तस्यैव प्रणवस्य श्रुत्या सर्वनादत्वमुक्तमिति बोद्धव्यम् । *आत्मन इति— ब्रह्मणो हृदि य आकाशस्तस्मान्नादोऽभूदिति भावः । स नादः कः ? इत्याकाङ्क्षायामाह— * यः कर्णपुटेति— अनेन सूक्ष्मत्वं दर्शितम् । अत आह— *स्वराडिति— स्वत एव हृदि प्रकाशमान इत्यर्थः । *त्रिमात्र इति— अकारोकारमकाररूपमात्रात्रयात्मक इत्यर्थः । *ईश्वरः प्रभवो यस्येति— ननु "यः छन्दसामृषभः"–(तैति० उप० ४।१) इति श्रुतौ ॐकारं प्रकृत्य "ब्रह्मणः कोशोऽसि" (तैति० उप० ४।१) इत्युक्तमिति कथं प्रणवस्य ब्रह्मप्रभवत्वमिति चेत्सत्यम्, खड्गस्येवोपलम्भस्थानत्वात्कोशत्वम् । *गमक इति— कार्येण लक्ष्यते इति तत्त्वम् ।

मू०—कोऽसौ परमात्मा तत्राह—

"शृणोति य इमं स्फोटं सुप्ते श्रोत्रे च शून्यदृक् ।
येन वाग् व्यज्यते यस्य व्यक्तिराकाश आत्मनः ॥"
(श्रीमद्भा० स्कं० १२ अ० ६ श्लो० ४०)

सुप्ते श्रोत्रे=कर्णपिधानादिना अवृत्तिके । इमम्=प्रणवरूपम् । स्फोटं स्थूलरूपेण परिणतमपि यः शृणोति स परमात्मा । जीवस्य तु करणाधीनज्ञानत्वात् करणस्य चावृत्तिकत्वात् न तदा श्रोतृत्वम् । ईश्वरस्तु यतः शून्येऽपि इन्द्रियवर्गे दृक्=ज्ञानं यस्य तादृश इति श्रोतैव । जीवस्य तदुपलब्धिस्तु ईश्वरद्वारिकैव । यथा—निद्राकाले लीनेन्द्रियमपि जीवं परमात्मैव शब्दं श्रुत्वा प्रबोधयति तद्वत् । येन प्रणवेन वाग् बृहती व्यज्यते यस्य च हृदयाकाशे आत्मनः सकाशाद्व्यक्तिः ।

"स्वधाम्नः ब्रह्मणः साक्षाद्वाचकः परमात्मनः ।
स सर्वमन्त्रोपनिषद्वेदबीजं सनातनम् ॥"
(श्रीमद्भा० स्कं० १२ अ० ६ श्लो० ४१)

स्वधाम्नः=स्वकारणस्य । किञ्च, स तदंशभूतसमस्तदेवतावाचकोऽपीत्याह—सः = प्रणवः । सर्वमन्त्राणामुपनिषद्=रहस्यम्=सूक्ष्मरूपम्, यतो वेदकारणम् । तत्कारणत्वेऽपि न विकारित्वम्, यतः सनातनम्=सदैकरूपम् ।

"तस्य ह्यासँस्त्रयो वर्णा अकाराद्या भृगूद्वह ! ।
धार्यन्ते यैस्त्रयो भावा गुणनामार्थवृत्तयः ॥"
(श्रीमद्भा० स्कं० १२ अ० ६ श्लो० ४२)

अकाराद्याः=अकारोकारमकाराः । तस्येत्यवयवावयविभावे षष्ठी । यैः=अकाराद्यैः । त्रयः=त्रित्वसंख्यायुक्ताः । भावाः=(धर्माः) धार्यन्ते तत्कारणत्वात् । गुणाः=सत्त्वरजस्तमांसि । नामानि=

ऋग्यजुःसामलक्षणानि। अर्थाः = भूर्भुवःस्वर्लोकाः, वृत्तयः = जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तयः । अनेन तस्यैव सर्वप्रपञ्चकारणतोक्ता ।

"ततोऽक्षरसमाम्नायमसृजद्भगवानजः ।
अन्तःस्थोष्मस्वरस्पर्शदीर्घह्रस्वादिलक्षणम् ॥" इति ।
(श्रीमद्भा० स्कं० १२ अ० ६ श्लो० ४३)

ततः=अकारादिभ्यः । अन्तःस्थादयो लक्षणं यस्य तम् ।

"तेनासौ चतुरो वेदाँश्चतुर्भिर्वदनैर्विभुः ।
सव्याहृतिकान्सोङ्कारान् चातुर्होत्रविवक्षया ॥"
(श्रीमद्भा० स्कं० १२ अ० ६ श्लो० ४४)

'असृजत्' इत्यनुषज्यते । चत्वारो होत्रुपलक्षिता ऋत्विजश्चतुर्होतारस्तैरनुष्ठेयं हौत्राध्वर्यवादिकं कर्म चातुर्होत्रं तद्विवक्षया इत्यर्थकमुक्तमिति ।

(रत्न०)—'कोऽसौ' इत्यस्य 'ननु' इत्यादिः । ननु जीव एव श्रोताऽस्त्वित्यत आह—*सुप्त इति—श्रोत्रपिधाने सत्यपीत्यर्थः । *प्रणवरूपमिति — अव्यक्तमित्यर्थः । *शून्येऽपीति — अवृत्तिकेऽपीत्यर्थः । *श्रोतैवेति – इन्द्रियवृत्त्यभावेऽपि ज्ञातृत्वात्परमात्मैव श्रोतेत्यर्थः । *निद्रेति — "अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रा" (योग० द० १।६) इति योगसूत्रम् । जाग्रत्स्वप्नप्रवृत्तीनामभावस्य प्रत्ययः कारणं बुद्धिसत्त्वाच्छादकं तमस्तदेवालम्बनं विषयो यस्याः सा तथोक्ता वृत्तिर्निद्रा । त्रिगुणे बुद्धिसत्त्वे हि यदा सत्त्वरजसी अभिभूय सकलेन्द्रियावरकं तम आविर्भवति तदा बुद्धेर्विषयाकारपरिणामाभावादुद्भूततमोमयीं बुद्धिमवबुध्यमानः पुरुषः सुप्तोऽन्तःसंज्ञ इत्युच्यते । तदानीन्तनी जीवस्य वृत्तिर्निद्रेत्युच्यते । ननु जीवस्याज्ञायमानोपलब्धिः कथम् ? अत आह — *जीवस्येति । उत्तरार्धं विवृणोति — *येनेति । यस्य = प्रणवस्य । *वाचक इति — तथा च योगसूत्रम् — "तस्य वाचकः प्रणवः" (योग० द० १।२७) इति । *न विकारित्वमिति — नित्यमित्यर्थः । तस्य = प्रणवस्य ।

त्रीन् भावान् प्रत्येकं दर्शयति — *गुणेति। *अकारोकारेति — ननु समाहारेऽव्ययत्वानापत्तिभिया "अवतेष्टिलोपश्च" (उणादिसू० १।१४७) इत्युणादिनिष्पन्नस्य मान्तत्वादव्ययसंज्ञकस्य ग्रहणे उक्तार्थासङ्गतिरिति चेत्, न, औणादिकस्य "कृन्मेजन्तः" (पा० सू० १।१।३९) इत्येवाव्ययत्वे सिद्धे स्वरादिपाठसामर्थ्यात् समाहारद्वन्द्वनिष्पन्नस्याप्यव्ययत्वात्। तत्र समुदायशक्त्यैव ब्रह्मप्रतिपादकत्वम्—यदुक्तम्—

"अकारादयस्त्रयो वर्णा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः।
अन्त्ये प्रतीयमानो यो ध्वनिर्ब्रह्मेति कीर्त्यते॥" इति।

*त्रय इति—त्रित्वं प्रत्येकान्वयि, तत्रैव त्रित्वस्य विवक्षितत्वात्, समुदाये बाधाच्च। तद्यथा — त्रयो गुणाः, त्रीणि नामानि, त्रयोऽर्थाः, तिस्रो वृत्तय इति। ननु गुणादीनां वृत्तिघटकत्वात् त्रित्वस्य भावत्वस्य च प्रत्येकमन्वयो न स्यादिति चेत्, न, 'गुणनामार्थवृत्तयः त्रयः भावाः' इत्येवं गुणादीनुद्दिश्य त्रित्वविशिष्टभावत्वविधानेनोक्तार्थस्य लाभात्। तथा च 'ते' इत्यध्याहृत्य 'धार्यन्ते' इत्यत्रान्वयः कार्यः। ननु समुद्रादावपि वाय्वाद्यभिघातं विना तरङ्गो नोत्पद्यते तथा च चिन्मात्रेऽद्वितीये द्वितीयमज्ञानं कथं सम्बद्ध्येत, यतोऽहङ्काराद्युत्पत्तिः स्यादिति चेदत्रोच्यते—कार्यमात्रं प्रत्यविद्यायाः कारणतयाऽहङ्कारादिकार्यदर्शनादेव चिदात्मनि सा कल्प्यते न तु तत्त्वतश्चिदात्मनि तत्सम्बन्धोऽस्तीति। अनेन = 'गुणनामार्थवृत्तयो धार्य्यन्ते' इति कथनेन। *तस्यैवेति — आन्तरप्रणवात्मकस्फोटस्यैवेत्यर्थः। *स्वरेति — उदात्तत्वादीत्यर्थस्तेन दीर्घेत्याद्युक्त्या न पौनरुक्त्यम्। *तेनेति—अक्षरसमाम्नायेनेत्यर्थः। *लक्षणमिति — स्वरूपमित्यर्थः। विभुः = चतुर्मुखरूपः परमात्मा। *होत्रुपलक्षिता इति — 'होतृ' पदं होत्रुपलक्षितऋत्विक्परं लक्षणया। विग्रहस्तु—चत्वारश्च ते होतारश्चेति चतुर्होतारस्तेषां कर्म चातुर्होत्रम्। कर्म च—हौत्राध्वर्य्यवब्रह्मकमौद्गात्रात्मकम्। *ऋत्विज इति — होता, अध्वर्युः, ब्रह्मा, उद्गाता चेति चत्वार ऋत्विजः। तत्र ऋग्वेदेन हौत्रम्, यजुषाऽऽध्वर्यवम्, औद्गात्रं साम्ना, अथर्वणा ब्रह्मकर्म सम्पद्यते।

मू०—निरुक्तभाष्येऽपि — उक्तरीत्या पदसत्ताऽभावाशङ्का-

तरभूतम् "व्याप्तिमत्त्वात्तु शब्दस्य" (निरुक्त० नैघ० १।१।२)

बौद्धशब्दार्थयोर्बोध्य-बोधकभावक्रमप्रदर्शनम्

इति प्रतीकमुपादायोक्तम् — 'अभिधानाभिधेयरूपा बुद्धिर्हृदयाकाशप्रतिष्ठिता परबोधनेच्छया पुरुषेणोदीर्यमाणा कण्ठादिषु वर्णभावमापद्य(माना) बाह्याकाशस्थं शब्दं स्वस्वरूपं कृत्वा श्रोत्रद्वारेण तत्र स्थितां श्रोतुर्बुद्धिमनुप्रविश्य सर्वार्थसर्वाभिधानरूपां तद्बुद्धिं व्याप्नोति । पुरुषयत्नजा वक्त्रोद्घाताः परं नश्यन्ति, न शब्दः । स च तदनुरक्तोऽर्थप्रत्ययं जनयति इति तत्रत्यपदत्वादिकं वक्त्रोद्घातेष्वारोपयन्ति, तद्गतनाशादि च तस्मिन् । पुरुषबुद्ध्यवस्थस्यैव चार्थस्य प्रत्ययमादधाति शब्दः, तेनैव तस्य सम्बन्धात्' इति ।

(रत्न०)—आन्तरस्फोटस्यैव वाचकत्वमिति निरुक्ततद्भाष्यसम्मतमित्येतद्दर्शयति — *निरुक्तभाष्येऽपीति । *उक्तरीत्येति — वर्णानामुत्पत्तेरभिव्यक्तेर्वा क्षणिकत्वमितिरीत्येत्यर्थः । अस्य 'पदसत्ताऽभावे' अन्वयः । *अभावाशङ्केति—अभावेनाशङ्का इति विग्रहः, तथाच—पदसत्ताऽभावप्रयोज्यपदचतुष्ट्वशङ्कोत्तरभूतमित्यर्थः । *व्याप्तिमत्त्वादिति — (निरुक्तभा० नैघ० १।१।२) तत्रहि भाष्ये शब्दानामनित्यत्वपक्षे शास्त्रकृतो योगश्च—"उपसर्गस्य धातुना, धातोः प्रत्ययेन, प्रत्ययस्य लोपागमवर्णविकारैः । अयं वचनानित्यत्वान्नोपपद्यते (उच्यतेऽनेनेति वचनं वाक्यम् इति निरुक्तम्) । किं कारणम्, अयुगपदुत्पत्तौ हि धातुरुच्चारितो विनष्टः, स वाऽयमुपसर्गेण योक्ष्यते, प्रत्ययेन वा । नहि विनष्टाविनष्टयोर्योगोऽस्ति । तस्माद्य एव नामाख्यातयोरितरेतरगुणप्रधानभाव उपसर्गनिपातानां नामाख्याताभ्यां योगे यच्च पदचतुष्टयमुक्तम्, सर्वमेतदसम्यगिति" इत्याशङ्क्य "व्याप्तिमत्त्वात्तु शब्दस्य सर्वमेतदुपपद्यते । कस्मात् ? व्याप्तिमत्त्वाच्छब्दस्य । व्यापनं व्याप्तिः सा यस्मिन्नस्ति, सोऽयं व्याप्तिमान् शब्दः, तद्भावो व्याप्तिमत्त्वम्, तस्माद्व्याप्तिमत्त्वाच्छब्दस्य सर्वमेतदुपपद्यत इति वाक्यशेषः । आह—कथं पुनर्व्याप्तिमान् शब्द इति ? शृणु—शरीरे ह्यभिधानाभिधेयरूपा बुद्धिहृदयान्तर्गताकाशप्रतिष्ठितयोरभिधानरूपाभिधेयरूपयोर्बुद्ध्योर्मध्ये ऽभिधा-

नरूपया शास्त्राभिमतप्रयोजनविजिज्ञापयिषया तु पुरुषेण तदभिव्यक्ति-समर्थेन स्वगुणभूतेन प्रयत्नेनोदीर्यमाणः शब्द उरःकण्ठादिवर्णस्थानेषु निष्पद्यमानः पुरुषप्रयत्नेन बहिर्विनिक्षिप्तोऽविनाशिनि व्यक्तिभावमापन्नः श्रोत्रद्वारेणानुप्रविश्य प्रत्याय्यास्य बुद्धिं सर्वार्थरूपां सर्वाभिधानरूपां व्याप्नोतीत्येवं व्याप्तिमान् शब्दः" इति । "परस्यार्थंप्रत्ययमाधाय शब्द-व्यक्तय एव ध्वंसन्ते, न तु शब्दाकृतयः । तास्तु तयाऽभिधानशक्त्या बुद्धि-द्वारेणावस्थिताः स्वानर्थान् प्रकाशयन्त्यः स्थिता एव भवन्ति" इति चानुपूर्व्योक्तिः । बुद्धेरेव विषयाकारेण परिणामादाह – *अभिधानेति— अभिधानम् = वाचकम्, अभिधेयम् = वाच्यम् । *हृदयेति — हृदय-देशावच्छिन्नो य आकाशस्तत्र स्थितेत्यर्थः । आभ्यन्तरौ यौ शब्दार्थौ तद्रूपा बुद्धिर्वक्त्राभिघातेन वाक्यार्थशब्दरूपवर्णात्मिका भूत्वा श्रोत्रद्वारेण परबुद्धिविषयो भवतीत्यर्थः । उदीर्य्यमाणा = प्रेर्य्यमाणा । *स्वस्व-रूपमिति — आन्तरस्यैव बाह्यरूपताऽध्यवसायात् । वक्त्रोद्घाताः = वर्ण रूपा ध्वनयः । *स चेति — श्रोतृबुद्धिश्चेत्यर्थः । *तदनुरक्त इति — वर्णरूपध्वन्यनुरक्त इत्यर्थः । एतेन शब्दस्य नित्यत्वे सर्वदाऽर्थबोधाप-त्तिरित्यपास्तम् । *तत्रत्येति — शब्दगतेत्यर्थः । आदिना — वाक्यस्य संग्रहः । *तद्गतेति — वक्त्रोद्घातगतेत्यर्थः । तस्मिन् = शब्दे । बौद्धस्यैव वाच्यत्वमाह — *पुरुषबुद्ध्यवस्थस्यैवेति — आन्तरस्यैवेत्यर्थः । प्रत्यय-मादधाति = बोधं जनयति । तेनैव = बौद्धार्थेनैव । तस्मिन् = बुद्धिस्थे । तस्य = आन्तरशब्दस्य ।

स च शब्दो वस्तुत एकोऽपि तत्तद्वर्णसंस्कारैः प्रतिबिम्बित-तत्तद्रूपोऽनन्तपदरूपतामिवापन्न इति सर्वपदरूपः सर्वार्थाभिधानशक्तिः ।

सर्वपदादिरूपतया सर्वार्थवाचकत्वस्य लोक-शास्त्रयोः कल्पितरूपत एव व्यवहारस्य च निरूपणम्

सा शक्तिश्च — योगिप्रत्यक्षगम्या नास्म-ज्ज्ञानगम्या । 'यत्रैव व्यवहारादिना तज्ज्ञानं तत्रै-वास्माकम् बोधः' इति मर्यादा । एवमेकैकव-र्णोऽपि सहकारिवर्णान्तरसम्बन्धाद् अनन्तपदरूप इति सोऽपि तच्छक्तिरिति 'गकारौकारविसर्जनीया गोर्वाचकाः' इति लोक-

स्याविचारितरमणीये तत्समूहे वाचकत्वग्रहः । तादृशस्यैव च शास्त्रेणान्वाख्यानं तद्दृष्ट्या बोध्यम् ।

तदुक्तं भाष्ये—"अथवा प्रतीतपदार्थको लोके ध्वनिः शब्दः" (महाभा० पस्पशा०) इति लोकेऽर्थबोधकत्वेन गृहीतो ध्वनिर्वर्णात्मकः तत्समूहः शब्द इति तदर्थः । "अथ 'गौः' इत्यत्र कः शब्दः ?" (महाभा० पस्पशा०) इति प्रश्ने इदमुत्तरम् ।

अखण्डोऽपि स्फोटो गकाराद्यवस्थाभ्यो भिन्नोऽभिन्नश्च चरमावस्थया विसर्जनीयादिरूपया पदादिरूपेण व्यज्यत इति वर्णेषु तत्त्वव्यवहारोपपत्तिर्लोकस्येति बोध्यम् ।

(रत्न०)—*स चेति—स्फोटात्मकश्चेत्यर्थः । *वर्णसंस्कारैरिति—वर्णजन्याभिव्यक्तिरूपसंस्कारैरित्यर्थः । *प्रतिविम्बेति— प्रतिविम्बितं तत्तद् (पदम्) रूपं यस्य स इत्यर्थः । प्रतिबिम्बिततत्तत्पदरूप इति यावत् । *सर्वपदरूप इति—एक एव स्फोटः तत्तत्पदप्रतिविम्बनेन सर्वपदरूप अत एव 'सर्वार्थाभिधानसमर्थः' इत्याह—*सर्वार्थेति । *सा शक्तिश्चेति—सर्वार्थाभिधाने शक्तिश्चेत्यर्थः । *योगीति—तेषामेव सर्वशब्दसर्वार्थविषयकज्ञानवत्त्वादिति भावः । एवञ्चयत्रार्थे शक्तिग्रहस्तत्रैव बोधोऽस्माकमित्याह—*यत्रैवेति । *व्यवहारेति—आदिना—कोशादिसंग्रह । तज्ज्ञानम् = शक्तिज्ञानम् । प्रक्रियासिद्धान्तमाह—*एवमिति । *अनन्तेति—अनन्तानि पदानि रूपाणि यस्य वर्णस्य स इत्यर्थः । सोऽपि = वर्णोऽपि । *सम्बन्धादिति—अस्य सर्वपदभवनशक्तिमत्त्वादिति शेषः । *तत्तच्छक्तिरिति—तत्तदर्थनिरूपितशक्तिविशिष्ट इत्यर्थः । वस्तुतो वर्णसमूहे वाचकत्वाभावादाह—*अविचारितरमणीय इति—विचारमन्तरा तत्त्वेन ज्ञात इत्यर्थः । तादृशस्य = अविचारितरमणीयस्य । तद्दृष्ट्या = लोकदृष्ट्या । तदर्थः = भाष्यार्थः । अत्रापि भाष्यप्रमाणमाह—*तदुक्तमिति । तत्समूहः = वर्णसमूहः । ननु "लोके ध्वनिः शब्दः" इत्युक्त्या नहि ध्वनेः शब्दत्वमनेन लभ्यतेऽत आह—*अथ गौरिति—प्रश्नस्य शब्दविषयकत्वेनोत्तरस्य शब्दरूपबोधकत्वमेव तात्पर्य्यविषयीभूतं भगवत इति भावः । ननु

वाचकत्वस्य स्फोटमात्रनिष्ठत्वात् पदादिरूपत्वेऽपि कथं तत्त्वमित्यतो भाष्यतात्पर्य्यमाह—*अखण्डोऽपीति । *भिन्न इति—गकाराद्यवस्थाप्रयोज्यभेदवान् इत्यर्थः। *अभिन्न इति—प्रतिबिम्बप्रयोज्यभेदाभाववान् इत्यर्थः। † १*चर्मेति—अस्य पदादेरित्यादिः । *तत्त्वव्यवहारेति—वाचकत्वव्यवहारेत्यर्थः ।

एवं सर्वपदेषु पदान्तरसहकारेण नानावाक्यभवनशक्तिमत्त्वं तत्तद्वाक्यार्थभवनशक्तिमत्त्वं † २ च ।

(रत्न०)—*एवमिति—वर्णेषु पदादित्वशक्तिभवनवदित्यर्थः । *तत्तद्वाक्यार्थेति—अनेनान्तरस्फोटस्यैवार्थरूपेण परिणतिर्दर्शिता ।

मू०—यद्यपि परस्य बुभुत्सितार्थप्रत्यायनाय शब्दप्रयोगः, परस्य च प्रवृत्त्यादिविषय एव प्रायेण बुभुत्सितः स च वाक्यार्थ एवेति सर्वे शब्दाः तत्परा एव । यत्रापि केवलम् 'वृक्ष' इति प्रयुज्यते तत्राप्याकाङ्क्षातात्पर्य्यादिवशात् 'अस्ति', 'चलति' 'छिद्यते' वा इति पदान्तरार्थानामध्याहारः। क्रियाविशेषतात्पर्य्यानवधारणेऽप्यस्तीत्यध्याहारः, बुद्धिसत्ताया बोधविषयबौद्धपदार्थेनाव्यभिचारात्, लोकेऽस्त्यर्थं विना शुद्धपदार्थानवगतेश्च। एवं क्रियापदादिमात्रप्रयोगे सर्वकारकाद्यध्याहारः । 'चैत्रोऽग्निना तण्डुलान्पचति' इत्यादिप्रयोगस्तु कारकान्तरनिवृत्त्यर्थः, क्रियान्तरनिवृत्त्यर्थो नियमाय इति स्पष्टम् "अर्थवत्" (पा० सू० १।२।४५) सूत्रे भाष्ये ।

(पार्श्वटिप्पणी: वाक्यवाक्यार्थयोरखण्डत्वस्य पदपदार्थयोः काल्पनिकत्वस्य च निरूपणम्)

---

† १ अत्रेदं तत्त्वम्—यथा वृक्षो बीजाङ्कुराद्यनेकावस्थाविशिष्टश्चरमावस्थया पूर्णतयाऽभिव्यज्यते । स च बीजादिभ्यो भिन्नः प्रत्येकावस्थया, अभिन्नश्च समुदितावस्थया, भेदाभेदयोरनुगमस्यानुभवसिद्धत्वात् । एवं गकाराद्यनेकावस्थाविशिष्टं पदं विसर्जनीयादिरूपचरमावस्थया पर्य्याप्तत्वेन अभिव्यज्यते, 'इदं गौरिति पदम्' इत्यादिरूपेण । गकारादिभ्यः प्रत्येकावस्थया भिन्नं समुदितावस्थया अभिन्नं च इति भेदाभेदौ तत्रेति ।

† २ 'तत्तद्वाक्यार्थबोधजननशक्तिमत्त्वं च' इति क्वचित्पाठः ।

तथाऽपि (यौगिकेषु) अन्वाख्यानलाघवाय पदानि, तत्र प्रकृति-प्रत्ययभागाः, तत्तदर्थविभागाश्च कल्प्यन्ते। तद्द्वारा पदार्थबोधनं वाक्यार्थबोधनं च शास्त्रफलम्। केवलरूढेषु तु वर्णसाजात्यादि-नाऽवयवकल्पनम्। स्पष्टं चेदं निरुक्ते।

यत्र तु वाक्यस्यैव शास्त्रेण संस्कारस्तत्र नैव पदात्पदार्थ-बोधः। यथा—'षट् त्सन्तः' इत्यादौ। अत एव "डः सि" (पा० सू० ८।३।२९) इति सूत्रे भाष्ये—"धुडादयः पूर्वान्ता एव किं न क्रियन्ते" इत्याशङ्क्य पूर्वान्ते ष्टुत्वापादनेन समाहितम्। अन्यथा तकारविशिष्टस्य सत्पदाद्यर्थबोधकत्वाय परादित्वमेवावश्यकमिति तद्विचारासङ्गतिः (तेः) निर्दलत्वात्। मम तु वाक्यार्थबोधे भेदा-भावान्न दोषः। एतेन पदात्पदार्थज्ञानपूर्वक एव वाक्यार्थबोध इत्यपास्तम्॥

(रत्न०)—*प्रवृत्त्यादिविषयेति—प्रयोज्यप्रयोजकवृद्धयोर्व्यवहारस्य तद्विषय एव सम्भवात् तस्य च वाक्यार्थत्वादिति भावः। तत्परा एव = वाक्यार्थपरा एव। *बुद्धिसत्ताया इति—अत्रेदं तत्त्वम्—'अस्ति' इत्यनेन साध्यावस्थापन्ना क्रिया प्रतीयते। सिद्धेन च साधनेन साध्या क्रिया जायते। तदुक्तं हरिणा—

"प्राक् च सत्ताऽभिसम्बन्धान्मुख्या सत्ता कथं भवेत्।
असंश्च नास्तेः कर्ता स्यादुपचारस्तु पूर्ववत्॥"
(वाक्यप० कां० ३ का० ४८)

इति बुद्धिसत्तासमाविशिष्टस्यैव बाह्यसत्तोपचार इत्यभिप्रायेणैवोक्तम्—"एतां सत्तां पदार्थो हि न कश्चिदतिवर्तते" (वाक्यप० कां० ३ का० ५१) इति। *अस्त्यर्थं विनेति—आत्मधारणरूपास्त्यर्थस्य पदार्थमात्रव्यापक-त्वादिति भावः। ननु सर्वत्र वाक्यस्यैव बोधकत्वे व्याकरणेन पदान्वाख्या-नासिद्धिः। किञ्च, पदवाक्ययोरप्यखण्डत्वेन तत्र पदादीनामभावात्तेषा-मप्यन्वाख्यानासम्भव इत्यर्थवत्सूत्रस्थपूर्वपक्षभाष्यतात्पर्यमाह—*अर्थ-वत्सूत्रे भाष्य इति—(पा० सू० १।२।४५) तत्र हि पदार्थाभिसम्बन्धस्य

वाक्यार्थत्वमभिधाय "इह देवदत्त इत्युक्ते कर्ता निर्दिष्टः, कर्मक्रियागुणौ चानिर्दिष्टौ । 'गाम्'इत्युक्ते कर्मनिर्दिष्टं कर्त्ता क्रियागुणौ चानिर्दिष्टौ । 'अभ्याज' इत्युक्ते क्रिया निर्दिष्टा कर्तृकर्मणी गुणश्चानिर्दिष्टः । इहेदानीम् 'देवदत्त गामभ्याज शुक्लाम्' इत्युक्ते सर्वं निर्दिष्टम् । 'देवदत्तः' एव कर्त्ता नान्यः । 'गाम्' एव कर्म नान्यत् । 'अभ्याज' एव क्रिया नान्या । शुक्लामेव न कृष्णामिति" इत्युक्तम् । तथाऽपि = सर्वत्र वाक्यार्थस्यैव विषयत्वेऽपि । ॐपदानीति–अस्य'कल्प्यन्ते'इत्यत्रान्वयः । तद्द्वारा = प्रकृतिप्रत्ययार्थद्वारा । ननु रूढेष्ववयवार्थाभावादवयवार्थकल्पनाऽसम्भवोऽत आह—ॐवर्णसाजात्यादिनेति–वर्णपदमुपलक्षणं प्रकृतिप्रत्ययादेः । रूढशब्दघटकवर्णादीनामानर्थक्येऽपि अर्थवत्साजात्यात् तत्राप्यर्थवत्त्वं बोध्यम् । ॐनिरुक्त इति–निरुक्ते नैघ० प्रकरणे (१।४।१) प्रकृतिविचारे उक्तम् । क्वचिद् वाक्यमात्रस्यैवार्थवत्त्वमित्यत्र महाभाष्यं प्रमाणयति —ॐडःसीतीति । ॐपूर्वान्ता एवेति—धुगेवेत्यर्थः । ॐअन्यथेति — पदस्यार्थवत्त्वे इत्यर्थः । ॐआवश्यकमिति — अयम्भावः — पदस्यैवार्थवत्त्वे धुटि 'षट्त्सन्तः' इत्यत्र 'त्सन्तः' इति तकारविशिष्टस्यैव 'षट्' इति तकाररहितस्यैवार्थवत्त्वम् । धुकि तु पूर्वत्र तकारस्याधिक्यादुत्तरत्र न्यूनत्वादन्यूनानतिरिक्तानुपूर्वीविशिष्टस्यैव वाचकतयोभाभ्यामर्थबोधानापत्तिः । वाक्यस्यैव तत्रार्थवत्त्वस्वीकारे तु धुकि धुटि वा वाक्यानुपूर्वीभेदाभावेनार्थवत्त्वं सुलभमिति भाष्ये ष्टुत्वमात्रापादनं नासङ्गतम् । ॐअपास्तमिति — भाष्यप्रामाण्यात् 'षट्त्सन्तः' इत्यत्र पदानामानर्थक्यस्यैव स्वीकारेण 'पदार्थज्ञानपूर्वकवाक्यार्थज्ञानम्' इति नैयायिकोक्तमपास्तम्, अत्र नियमस्य व्यभिचारादिति भावः ।

मू०—वस्तुतः सर्वं वाक्यमखण्डमेव । पदान्यसत्यान्येव । 'पदात्पदार्थबोधः' इत्यङ्गीकारे चैत्रादिपदानां सकलक्रियासाधारणेऽर्थे गृहीतशक्तिकानां तत्तदर्थान्वितविशेषबोधाय लक्षणाऽऽपत्तौ शक्त्या बोधकत्वभङ्गः ।'सामान्यरूपेण विशेषबोधेऽपि लक्षणा' इति स्पष्टं काव्यप्रकाशे ।

(पदादीनां सत्यत्वे दूषणाभिधानम्)

किञ्च, पदानां सत्यत्वे 'राजा' 'राजानम्' 'राज्ञा' 'राजनि' इत्यादौ राजरूपार्थप्रत्यायकस्यानियतत्वं न स्यात्, सत्यस्य

नियतत्वात्, 'हे राजपुरुष' इत्यत्र 'राज' इति क्रियापदार्थ-प्रतीत्यापत्तेश्च। अत एव भाष्ये—"न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्त्याः" इत्यादिना "आशितः कर्त्ता" (पा० सू० ६।१।२७) इत्यादौ पदानामसत्यत्वं दर्शितम्। सत्यत्वे तु लक्षणेन तदननुवर्तनासङ्गतिः। "पदप्रकृतिः संहिता" इत्यत्र तु षष्ठीसमासः।

तथा च तत्रैव कैयटः—"संहितैवापौरुषेयी पदानि तु पौरुषेयाणि" इति।

किञ्च, तेषां सत्यत्वे अश्वकर्णादौ अश्वाद्यर्थप्रतीत्यापत्तिः। 'इदं रूढम्' 'इदं यौगिकम्' 'इदं योगरूढम्' इत्याद्यपि शास्त्रकृत्कल्पनैव विशिष्टार्थबोधार्था। बुद्धे च तत्र प्रयोजनसंपत्तेरुपायपरित्यागः। अत एव व्याकरणभेदेनोपाया अनियताः। तदुक्तम्—

"उपादायापि ये हेयास्तानुपायान् प्रचक्षते।
उपायानाञ्च नियमो नावश्यमवतिष्ठते॥" इति।
(वाक्यप० कां० २ का० ३८)

(रत्न०)—*सर्वं वाक्यमिति—बाह्यमान्तरञ्चेत्यर्थः। असत्यान्येव = कल्पितान्येव। *पदादिति—अस्य 'यतः' इत्यादिः। ननु "कर्मणि द्वितीया" (पा० सू० २।३।२) इत्यादिशास्त्रैः कर्माद्यर्थे विभक्तीनां विधानात् कर्मत्वादीनाञ्च साध्यक्रियानिरूपितत्वात्सामान्यक्रियामादाय कर्मादिसंज्ञायां विभक्तौ च सत्यां साधारणक्रियानिरूपितकर्मत्वादिविशिष्टे एव गृहीतशक्तिकानां पदानां विशेषक्रियान्वितकर्मत्वादिविशिष्टार्थबोधनाय लक्षणैव शरणं स्यादिति शक्त्या पदानां बोधकत्वं भज्येत इत्याह—*लक्षणाऽऽपत्ताविति। ननु पदेषु बोधकत्वाभावे "जनपदतदवध्योश्च" (पा० सू० ४।२।१२४) इति सूत्रे कथं तच्छब्देनावयवार्थबोधः? इति चेदत्रोच्यते—'प्रतिभाविशेष एव वाक्यार्थः' इति स्वीकारेण तच्छब्दस्य तदर्थकत्वेनावयवार्थबोधेऽपि क्षतिविरह इति। न च वाक्यार्थवाचकत्वे सर्वनामत्वाभावः, तत्त्वस्येष्टत्वात्, सर्वनामसदृशत्वेन सर्वनामत्वव्यवहारात्, तच्छब्दस्य बुद्धिविशेषविषयतोपलक्षित-

तत्तद्धर्म्मावच्छिन्ने शक्तिस्वीकारेणादोषाच्च । ॐचैत्रादिपदानामिति — साधारणक्रियाऽन्विते शक्ताच्चैत्रादिपदाद्विशेषबोधे लक्षणाऽऽपत्तिरित्यर्थः। ॐपदानामिति — पदानां सत्यत्वे 'राज' रूपार्थबोधनायानियतानुपूर्वीकं पदं न स्यात्, सत्यस्यैकरूपत्वादिति भावः। दूषणान्तरमाह — ॐहे राजेति — दीप्तिरूपक्रियाबोधक 'राज' पदस्य नियतत्वात्तादृशानुपूर्वी सत्त्वे 'हे राजपुरुष' ! इत्यत्रापि 'हे पुरुष ! दीप्यस्व' इति बोधापत्तिरित्यर्थः। पदानामसत्यत्वे भाष्यसम्मतिमाह — ॐअत एवेति — पदानामसत्यत्वादेवेत्यर्थः। ॐभाष्य इति — तत्र हि—"आशितः कर्त्ता" (पा० सू० ६।१।२०७) इति सूत्रे "आशिते कर्तरि निपातनमुपधादीर्घत्वमाद्युदात्तत्वश्चेति। आद्युदात्तत्वमनिपात्यमधिकारात्सिद्धम्, उपधादीर्घत्वमनिपात्यम् आङ्पूर्वस्य प्रयोगः। यद्येवमवग्रहः प्राप्नोति। न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः पदकारैर्नामलक्षणमनुवर्त्यम्। यथालक्षणं पदं कर्तव्यम्" इत्युक्तम्। अनेन लक्षणाधीनं पदं न तु पदाधीनं लक्षणमित्युच्यते, पदानां सत्यत्वे लक्षणानुसरणं नोपपद्येत। किञ्च, वृद्धौ 'आशितः' इत्येकं पदम्, आङः प्रयोगे 'आ' 'अशितः' इति पदद्वयमित्यवग्रहे भेदः, इति रूपभेदादप्यसत्यत्वं तस्य। न च "ऊदनोर्देशे" (पा० सू० ६।३।९८) इति सूत्रे भाष्ये — 'उत्' इति ह्रस्वादेशेऽपि "सवर्णदीर्घत्वेन सिद्धम् न सिध्यति, अवग्रहे दोषः स्यात्" इत्युक्तं विरुध्येत, पदकाराणां लक्षणानुवर्त्यत्वे एव तत्सङ्गतेरिति वाच्यम्, सहेतुकोक्तभाष्यविरोधेनास्यैकदेश्युक्तत्वात्, 'अनूपो गोमान्' इत्यादौ ऋग्वेदिनामवग्रहादर्शनाच्च। किञ्च, पदानां सत्यत्वे पदकारकर्तृकलक्षणानुरोध एव न विरुध्येत किन्तु तेषां स्वतः सिद्धत्वात् 'यतः पदानि कुर्वन्त्यतः पदकाराः' इति समाख्याऽपि विरोधमासादयेत्। ननु तेषामसत्यत्वे तदर्थाभावेन 'धव-खदिर-पलाशाः'— इत्यादौ बहुवचनं न स्यादिति चेत्, न, 'दाराः' इतिवत् शब्दशक्तिमहिम्ना द्वन्द्वस्यापि बहुत्वविशिष्टे शक्तिस्वीकारात्। एवम् 'ब्राह्मणा भोज्यन्ताम्' इत्यादौ पदार्थव्यतिरेकेण वाक्यार्थाभावेऽपि यथा प्रत्येकम् 'भुजि' क्रिया परिसमाप्यते एवं द्वन्द्वावयवेष्वपि प्रत्येकं तत्सम्भवः' इति कुञ्जिका। ननु पदानामसत्यत्वे 'पदप्रकृतिः संहिता' इति निरुक्तिविरोधः, तथाहि— पदानि प्रकृतिर्यस्याः सा संहिता। संहन्यमानि पदान्येव संहितेत्यत

आह—*षष्ठीसमास इति—यतः संहिताऽतः पदानि क्रियन्तेऽतः पदानां या प्रकृतिः सैव संहितेति निर्वचनमेव ज्यायः, पदविभागस्याधुनिकत्वेन संहितयैव पाठस्यानादित्वात् । *तत्रैवेति—"आशितः कर्ता" इति सूत्रे भाष्ये एवेत्यर्थः । वस्तुतस्तु पदानि प्रकृतिर्यस्या इति निर्वचनस्याप्यध्यस्तपदत्वमादायोपपत्तिरिति न दोषः । अश्वकर्णः = ओषधिविशेषः । ननु पदानामसत्यत्वे यौगिकत्वादिना पदविभागानुपपत्तिरत आह—*कल्पनैवेति । *बुद्धे च तत्रेति—विशिष्टार्थे ज्ञाते चेत्यर्थः । *अत एवेति—पदानामसत्यत्वादेवेत्यर्थः । *तदुक्तमिति—हरिणेति शेषः । शब्दानां परिज्ञाने शास्त्रमुपाय ज्ञातेषु च तेषु प्रयोजनसम्पत्तेरनुपयोग इति तस्य परित्यागः । कश्चित्पाणिनिविरचितेन लक्षणशास्त्रेण शब्दानधिगच्छति, कश्चिदन्येनेति न नियमस्तदाह—*उपायानामिति ।

मू०—ननु पदानामसत्यत्वे प्रतिनिध्युच्छेदः । तथा हि—"व्रीहिभिर्यजेत" इत्यादौ यागेन सकलद्रव्याक्षेपे व्रीहिश्रुतिर्नियमार्था—व्रीहिभिरेव नान्यैरिति । तत्र व्रीह्यभावे नित्यकर्मणः प्रारब्धकाम्यस्य च लोपो मा भूदिति प्रतिनिधिरुपादीयते । तत्र व्रीहित्वस्य शक्त्युपलक्षणत्वात्प्रतिनिधेरपि श्रौतत्वमित्यग्रे निरूपयिष्यामः ।

पदादीनामसत्यत्वे दूषणोपन्यासपूर्वकं तन्निराकरणम्

तत्र प्रतिनिध्युपादानेऽपि तद्वाक्याखण्डार्थस्याननुष्ठान्नित्यादेर्विलयः, नीवारकरणकक्रियाया अन्यत्वात् । एवं च 'क्रिया न प्रतिनिधीयते द्रव्यं तु प्रतिनिधीयते एव' इति न्यायोच्छेदः । किञ्च, 'वनात्पिक आनीयताम्' इत्युक्ते 'कः पिकः' ! इति—प्रश्नानुपपत्तिः । अपि च—"श्वेतं छागमालभेत" इत्यादौ क्रियायाश्छागद्रव्येण श्रौतः सम्बन्धः, द्वितीया श्रुत्या साक्षात्प्रापितत्वात् ।

श्वेतगुणस्य तु तत्सामानाधिकरण्याद्वाक्यीयः, निर्गुणद्रव्यस्य निरधिकरणगुणस्य चाभावात्, तस्य च्छागेन सम्बन्धपूर्वकमेव क्रियया सम्बन्धात् । तत्र श्रुतिप्रापितद्रव्याद् वाक्यप्राप्तगुणस्य दुर्बलत्वात् । श्वेतच्छागाभावेऽन्यवर्णश्छाग आलभ्यते न तु

श्वेतगुणयुक्तो मेषः, श्रुतिबाधाऽऽपत्तेरिति सिद्धान्तः। अखण्डार्थत्वे सर्वस्यैकरूपत्वात्केन कस्य बाधः। अपि च—पदार्थनिबन्ध-वाक्यीयसकलमीमांसान्यायासिद्धिरिति चेत्, न, अखण्डादेव वाक्यात्तदर्थाच्च, कल्पनया शास्त्रे पदपदार्थापोद्धारेण तमादाय सकलेष्टसिद्धेः। एवं च कल्पितपदपदार्थाश्रयैर्मीमांसान्यायैस्ता-दृशाखण्डार्थबोधनम्।

किञ्च, पदैः पदार्थबोधे 'हरेऽव' 'दध्यानय' इत्यादौ संहितया पदस्वरूपनाशादर्थबोधानापत्तिः।

किञ्च, राजपुरुषादौ पृथगुपस्थित्यपृथगुपस्थिती विरुद्धे आपद्येताम्, पदानां पृथगुपस्थापकत्वस्वभावत्वात्, वृत्तेस्तद्विपरीतत्वात्। वृत्तौ जहत्स्वार्थत्वादिविकल्पोऽपि — वाक्यादेव वृत्तिनिष्पत्तिरिति मन्यमानानबुधान्प्रति कल्पनैव। एवमुत्तरप-दार्थप्राधान्याद्यपि। 'श्वेतो धावति' इत्यादावखण्डमेव वाक्यं तत्रोणोभयार्थबोधकम्। एवं च सकलशास्त्रव्यवहारस्तदनुसारि-लोकव्यवहारश्चापोद्धाराश्रयेणैव बोध्यः।

(रत्न०)—पदानामसत्यत्वे = वाक्यस्याखण्डत्वे। *प्रतिनिध्युच्छेद इति — तत्तत्क्रियोपकारकमुख्यद्रव्यालाभे तत्तत्क्रियोपकारकं मुख्यसदृशं यद् द्रव्यान्तरमुपादीयते तदेव प्रतिनिधिरित्युच्यते। पदानामसत्यत्वे तद्बोध्यार्थस्याभावात्तदर्थाज्ञाने प्रतिनिधेरसंभव इति भावः। "व्रीहि-भिर्यजेत" इति — 'व्रीहिमता यागेनेष्टं भावयेत्' इत्यर्थः। *यागेनेति — मन्त्रपूर्वकं देवोद्देशेन द्रव्यत्यागो हि यागः। *लोपो मा भूदिति — नित्यकर्मणोऽननुष्ठाने प्रत्यवायश्रवणादशक्याङ्गपरित्यागेनाप्यनुष्ठेयत्वात्, प्रारब्धस्य काम्यकर्मणोऽपि "प्रारब्धं काम्यमपि नित्यायते" इति न्यायात् "दोषश्चासमाप्तौ स्यात्" इति कात्यायनसूत्राच्चावश्यक्रियमाणत्वात् प्रति-निधिद्वारा सम्पाद्यते। ननु प्रतिनिध्युपादाने श्रौतविरोधोऽत आह — *तत्र व्रीहित्वस्येति — अत्र व्रीहित्वं यागोपकारकशक्त्युपलक्षणमिति "व्रीहिभिर्यजेत" इति श्रुत्या यागोपकारकशक्तिविशिष्टस्य यागाङ्गत्वं

बोध्यते इति नास्ति श्रौतत्वबाध इति भावः । अत एव "केषाञ्चित्साहचर्येण जातिः शक्त्युपलक्षणम्" (वाक्यप०कां० ३का० ३) इति हर्युक्तं संगच्छते। 'जातिः पदार्थः' इति मते व्रीहित्वस्यैव व्यक्तिद्वारा क्रियासाधनतया व्रीहित्व-सहचरितशक्तेश्च नीवारेऽपि सत्त्वात्तस्यापि ग्रहणम् । शक्तिश्चात्रादृष्टोपकारकत्वरूपैव । अग्रे = विधिवादे । श्रौतत्वम् = श्रुत्या तत्तद्रूपेण बोधितत्वम्। *अखण्डार्थस्येति—अखण्डत्वेनाविभक्तावयवकस्य व्रीहिकरणकयागस्य वाक्यार्थतया तस्य च नीवारकरणकयागतोऽत्यन्तभिन्नतया तत्करणेऽपि तत्कर्मविलोपः स्यादेवेति भावः। कर्मणो विलोपश्च —तत्कर्मणोऽश्रौतत्वेनेष्टा-पूर्वानुत्पत्त्या अपूर्वसाधनत्वाभावरूपः । *नित्यादेरिति — आदिना - प्रारब्धस्य काम्यकर्मणः संग्रहः । *एवञ्चेति — प्रतिनिध्युच्छेदे चेत्यर्थः । *क्रिया न प्रतिनिधीयते इति — वाक्यार्थभूतायाः क्रियायाः प्रधानत्वेन तत्त्यागे प्रकृतकर्मत्याग एव स्यात् । वाक्यार्थावयवस्य व्रीहेः पदार्थत्वे तु तस्याप्रधानत्वेन नीवारस्य प्रतिनिधित्वं संगच्छत इति भावः । अत एवोक्तं हरिणा—

"अपूर्वस्य विधेयत्वात्प्राधान्यमवसीयते ।
विहितस्य पदार्थत्वाच्छेषभावः प्रतीयते ॥" इति ।
(वाक्यप० कां० ३ का० ६९)

अस्यार्थस्तु—अपूर्वस्य विधेयत्वात् तद्बोधकतया क्रियायाः प्राधान्यम् । विहितस्य = सिद्धस्य द्रव्यस्य तु परार्थत्वाद् गुणत्वम् इति । दोषान्तरमाह — *किञ्चेति । *प्रश्नानुपपत्तिरिति — 'वनात्पिक आनीयताम्' इत्यखण्डस्य वाक्यस्याखण्डार्थत्वेन पृथक् पिकपदस्य तदर्थस्य चाज्ञानात्, पिकमात्रविषयकः 'कः पिकः' ? इति प्रश्नानुपपत्तिरित्यर्थः । पदपदार्थ-सत्त्वे तु 'वनात्' 'आनीयताम्' इति पदद्वयस्यार्थो ज्ञायते । पिकपदस्य तु अर्थो न ज्ञायते इति तद्विषयकः प्रश्नः सम्भवतीति भावः । *श्रौतः सम्बन्ध इति — छागरूपद्रव्यस्यालम्भनरूपक्रियायाश्च क्रियाकारकभावः सम्बन्धः । श्रूयते या सा श्रुतिर्द्वितीयारूपः शब्दस्तेन बोधितत्वात् श्रौतत्वं तत्सम्बन्धस्य, 'श्वेतं छागम्' इति सामानाधिकरण्येन निर्देशात् यत्र छागपदार्थस्यान्वयस्तत्रैव श्वेतपदार्थस्याप्यन्वयो भवेदिति वाक्यार्थपर्यालोचनया लभ्यो वाक्यीयः सम्बन्धो विलम्बोपस्थितिकत्वाद् दुर्बलः ।

तदुक्तं हरिणा —

"क्रियाया योऽभिसम्बन्धः स श्रुतिप्रापितस्तयोः ।
आश्रयाश्रयिणोर्वाक्यान्नियमस्त्ववतिष्ठते ॥" इति ।
(वाक्यप० कां० ३ का० ७५)

कारकस्य क्रियया यः सम्बन्धः स विभक्तिरूपश्रुतिप्रापितः श्रौतः । आश्रयाश्रयिणोर्द्रव्यगुणयोर्यः सम्बन्धः स वाक्याल्लभ्यते । तथा च — छागस्य श्वेतगुणस्य च सम्बन्धो दुर्बल एव । 'अखण्डो वाक्यार्थः' इति मते तु—अखण्डार्थस्योपस्थितौ क्रियाकारकयोरपि सम्बन्धस्य श्रौतत्वासम्भवः । श्रौतवाक्यीयसम्बन्धयोर्भेदोऽपि हरिणा दर्शितः—

"अप्राप्तो यस्तु शुक्लादिः सन्निधानेन गम्यते ।
स यत्र प्रापितो वाक्ये श्रुतिधर्मविलक्षणः ॥" इति ।
(वाक्यपं० कां० २ का० ७६)

क्रियया द्रव्यस्य साक्षात् सम्बन्धः । शुक्लादिगुणस्य सन्निधानरूपयत्नेनावगतः वाक्यीयः सम्बन्धः । स च द्वितीयादिरूपश्रुतिबोधितधर्माद्विलक्षणः । ननु 'जातिः पदार्थः' इति मते जातिक्रिययोरेव साक्षात् सम्बन्धः, द्रव्यगुणयोस्तु आक्षेपादियत्नान्तरेण लाभात्तुल्यतया गुणान्तरस्य ग्रहणं स्यान्नतु द्रव्यान्तरस्य इत्यत्र विनिगमकाभावेन श्वेतच्छागालाभे गुणान्तरविशिष्टस्य ग्रहणवच्छागस्यालाभे श्वेतगुणविशिष्टस्य पश्वन्तरस्य ग्रहणं स्यादिति चेत्, न, क्रियायां द्रव्यस्यैव शक्तत्वात्, तत्रैव जातेश्च साक्षात्सम्बन्धात्, गुणानां द्रव्योत्तरकालभावित्वेन विप्रकृष्टत्वाच्च । तदुक्तं हरिणा—

"साक्षाद् द्रव्यं क्रियायोगि गुणस्तस्माद् विकल्पते ॥" इति ।
(वाक्यप० कां० ३ का० ६९)

गुणद्रव्ययोः सम्बन्धः पाश्चात्य इत्याह—*निर्गुणद्रव्यस्येति । तस्य = गुणस्य । *छागेनेति — छागरूपद्रव्येण सह पूर्वं क्रियायाः सम्बन्धस्ततो निर्गुणद्रव्यस्य, द्रव्यरूपाश्रयरहितस्य गुणस्य चाभावान्नान्तरीयको गुणद्वारा क्रियया सम्बन्ध इति भावः । *द्रव्यादिति — द्रव्यसम्बन्धादित्यर्थः । *गुणस्येति — गुणसम्बन्धस्येत्यर्थः । *अन्यवर्णश्छाग इति—वाक्यप्राप्तगुणसम्बन्धस्याप्राधान्याद्बाधेनेति भावः । *श्रुतिबाधेति—श्रुतिबोधितसम्बन्धबाधाऽऽपत्तेरित्यर्थः । तत्सम्बन्धस्य बलवत्त्वात्तद्बा-

धोऽनुचित इति भावः । ※सर्वस्येति– द्रव्यसम्बन्धस्य गुणसन्बन्धस्य च तुल्यत्वादित्यर्थः । पृथगुपस्थित्यभावाच्च बाध्यबाधकभावासम्भव इत्यपि बोध्यम् । अयम्भावः— वाक्यवाक्यार्थयोरखण्डत्वे श्रौतवाक्यीयसम्बन्धयोर्वैषम्यस्य निर्णेतुमशक्यतया वाक्यशक्तिबोधितत्वेनोभयोरपि श्रौतत्वान्न कस्यापि बाधः स्यादिति । वाक्यवाक्यार्थयोरखण्डत्वे दोषमाशङ्कते — ※अपि चेति । ※पदार्थनिबन्धनेति — पदपदार्थाद्यस्वीकारे "श्रुति-लिङ्ग-वाक्य-प्रकरण-स्थान-समाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्" (मीमा०द०३।३।१४) इति सूत्रोक्तबलवत्त्वाबलवत्त्वमादाय श्रुतितात्पर्य्य-निर्णयाय प्रवृत्तसकलमीमांसान्यायासिद्धिरिति भावः । एवञ्च ये ये पदार्थ-निबन्धना भेदास्ते ते पदपदार्थयोरसत्यत्वे नैव व्यवस्थां लभेरन्निति तत्त्वम् । ※अखण्डादेवेति–अखण्डादेव वाक्यादित्यस्य 'अपोद्धारेण' इत्यत्रान्वयः, तथाच अखण्डादेव वाक्यात्तदर्थाच्च कल्पनया पदपदार्थौ पृथक्कृत्य तम् = पदपदार्थभेदम् , आदाय सकलेष्टसिद्धेरित्यर्थः । तदुक्तं हरिणा —

"अविभक्तेऽपि वाक्यार्थे शक्तिभेदादपोद्धृते ।
वाक्यान्तरविभागेन यथोक्तं न विरुध्यते ॥" इति ।

(वाक्यप० कां० २ का० ९०)

अविभक्तेऽपि — अखण्डेऽपि । वाक्यार्थे शक्तिभेदात् = नानाशक्तिवशात् । अपोद्धृते = कल्पनाबुद्ध्या पृथक्कृते सति । वाक्यान्तरविभागेन=अवान्तर-वाक्यार्थोपजननद्वारा । यथोक्तं पदपदार्थयोः सत्त्वं न विरुध्यत इत्यर्थः । एतेन — पदपदार्थयोरसत्त्वे 'गौर्वाहीकः' इत्यादौ गौणमुख्यविभागानु-पपत्तिरित्यपास्तम् । अखण्डवाक्यवाक्यार्थयोरस्वीकारे दोषमाह — ※किञ्चेति । ※अर्थबोधानापत्तिरिति–पदस्वरूपाप्रतिपत्त्याऽर्थबोधानापत्ति-रित्यर्थः । वाक्यस्याखण्डत्वस्वीकारे दोषान्तरमाह — ※किञ्चेति । ※विरुद्धे इति–पदशक्तिस्वभावात्पृथगुपस्थितिः, वृत्तिशक्तिस्वभावाच्चापृथ-गुपस्थितिरिति तयोर्विरोधः स्यादिति भावः । नन्वखण्डवाक्यस्यैवाखण्डार्थ-बोधकत्वे जहत्स्वार्थात्वादिविकल्पानुपपत्तिरत आह — ※वृत्ताविति । ※वाक्यादेवेति — "जनि कर्त्तुः" (पा० सू० १।४।३) इति अपादान-त्वम् । वाक्यमेव वृत्तिरूपेण परिणमत इत्यर्थः । ※अबुधानिति — वाक्यस्य वृत्तिरूपेण परिणामाभावेऽपि तद्विषयकज्ञानवत्त्वेन अबुधत्वम् ।

❀एवमिति — कल्पनयैवेत्यर्थः । नन्वखण्डत्वे 'श्वेतो धावति' इत्यत्र 'श्वा इतो धावति' इति अवग्रहस्य वक्तुमशक्यत्वेन 'एतद्देशावधिकं वर्तमानकालिकं श्वकर्तृकं धावनम्' इति बोधो न स्यात्, केवलः 'श्वेतगुणविशिष्टाश्वकर्तृकं वर्तमानकालिकं धावनम्' इत्येव बोधः स्यादत आह — ❀श्वेत इति । ❀तन्त्रेणेति — अनेकार्थबोधनाभिप्रायेण सकृदुच्चारणं तन्त्रम् । ❀उभयार्थकमिति — अयम्भावः — यथैक एव ध्वनिरूपाधिभेदात् षड्जादिस्वरभेदवानुपजायते तथैक एव श्वेतशब्दोऽवग्रहादिकारणवशाद् भिन्नार्थविषयकं बोधं जनयतीति । ❀एवञ्चेति — पदादीनामसत्यत्वे चेत्यर्थः । ❀अपोद्धाराश्रयेणेति — कल्पनयेत्यर्थः ।

मू०—प्रकृतिप्रत्ययविभागोऽप्येवमेव । तदुक्तम् —

"धात्वादीनां विशुद्धानां लौकिकोऽर्थो न विद्यते ।
कृत्तद्धितानामर्थश्च केवलानामलौकिकः ॥
प्राग् विभक्तेस्तदन्तस्य तथैवार्थो न विद्यते ।" इति ।
(वाक्यप० कां० २ कारि० २१२–२१३)

अत एव प्रकृतिप्रत्ययोभयार्थं क्वचिदन्यतर एवाभिधत्ते । यथा— 'इयान्' इति 'अहन्' इति च । तथा — क्वचित्प्रत्ययद्वयेन कर्त्राद्यर्थबोधो यथा — 'पचति' इति । क्वचिदेकेनैव यथा — 'अत्ति' इति ।

किञ्च, ये कस्मिंश्चिद् व्याकरणे प्रत्ययार्थत्वेनोक्तास्तेऽन्यत्र प्रकृत्यर्थत्वेनोक्ताः । तस्मात् पदपदार्थाद्यसत्यमेव । शास्त्रमप्यसत्यव्युत्पादकमेव । तदुक्तम् —

"शास्त्रेषु प्रक्रियाभेदैरविद्यैवोपवर्ण्यते ।"
(वाक्यप० कां० २ कारि० २३५)

"उपायाः शिक्ष्यमाणानां बालानामुपलालनाः ।
असत्ये वर्त्मनि स्थित्वा ततः सत्यं समीहते ॥" इति ।
(वाक्यप० कां० २ कारि० २४०)

अनादिमिथ्याभूतशास्त्राभ्यासानुसारेणैव शब्दाः शास्त्रज्ञलोकेनार्थप्रत्यायकतया गृह्यन्ते केनचित् । यथा — घटादिकं परिच्छिन्नं

दृष्ट्वा सर्वोऽपि विश्वप्रपञ्चः परिच्छिन्नत्वेन गृह्यते। भावानामुत्पादं दृष्ट्वा च शाश्वतमपि ब्रह्मोत्पादवदिति मन्यते लोकेन तद्वत्। तदुक्तम्—

"घटादिदर्शनाल्लोकः परिच्छिन्नोऽवसीयते।
समारम्भाच्च भावानामादिमद्ब्रह्म शाश्वतम् ॥" इति।
(वाक्यप० कां० २ कारि० २३९)

लोकः=विश्वप्रपञ्चः। समारम्भः = उत्पत्तिः।

किञ्च, 'त्वं ग्राममश्वः', 'अश्वो गच्छति', 'अजापयः शत्रून्', 'अजापयः पिब' इत्यादौ नामाख्यातसारूप्ये वाक्यार्थादेव पश्चात् पदपदार्थनिर्णय इत्यखण्डमेव वाक्यं बोधकमखण्डार्थस्येत्युचितम्। तदुक्तम्—

"यथैवानर्थकैर्वर्णैर्विशिष्टार्थोऽभिधीयते।
पदैरनर्थकैरेवं विशिष्टार्थोऽभिधीयते ॥"
(वाक्यप० कां० २ कारि० ४१६)

"न हि किञ्चित्पदं नाम रूपेण नियतं क्वचित्।
पदानामर्थरूपं च वाक्यार्थादेव जायते ॥" इति।
(वाक्यप० कां० ३ कारि० ७६)

वाक्येऽखण्डत्वं च—अपृथगुपस्थितिजनकत्वम्। अपृथगुपस्थिति-विषयत्वं चार्थेऽखण्डत्वम्। पदानां केवलानां पृथगुपस्थापकत्वं वृत्तिघटकानामपृथगुपस्थापकत्वमिति तु शास्त्रकृत्कल्पनैव। यदपि केवलं पदं सदित्यादिप्रयुज्यते तदप्यन्ततोऽस्तिक्रियाघटितार्थबोध-कमिति तदपि वाक्यमेव, साधनस्य साध्यक्रियाऽऽकाङ्क्षत्वात्, साध्यक्रियायाश्च साधनाऽऽकाङ्क्षत्वात्।

(रत्न०)—एवमेव = काल्पनिक एव। ननु प्रकृत्यादीनामसत्यत्वे "हयवरट्" (माहेश्व० सू० ५) सूत्रे भाष्ये "किं पुनरिमे वर्णा अर्थवन्त आहोस्विदनर्थकाः ?। अर्थवन्तो वर्णा धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपाता-नामेकवर्णानामर्थदर्शनात्" इति भाष्यविरोध इति चेत्, न, काल्पनि-

कार्थवत्त्वमादायैव तदुपपत्तेः । विशुद्धानाम् = प्रत्ययरहितानाम् । *लौकिक इति—एतेन काल्पनिकोऽस्तीति सूचितम् । केवलानाम् = प्रकृतिरहितानाम् । अलौकिकः = शास्त्रकृत्कल्पितः । तदन्तस्य = कृत्तद्धितान्तस्य । तथैव = प्रकृतिप्रत्ययादिवत् । अत एव = प्रकृतिप्रत्ययादिविभागस्य तत्तदर्थस्य च कल्पितत्वादेव । *अन्यतर एवेति — उभयार्थवाचकत्वकल्पनाया अनुभवानुरोधेन तत्तन्मात्रेऽपि सम्भवादिति भावः । *पचतीति—अत्र 'शपा' 'तिपा' च कर्त्रर्थबोधः । *किञ्च य इति—सत्यत्वे तु तादृशभेदो दुरुपपाद एवेति भावः । *असत्यमेवेति—सत्यत्वे हि 'अधिहरि' इत्यत्र 'अधिः' वाक्येऽपि अधिकरणरूपार्थं बोधयेत् । 'प्रज्ञुः' इत्यादौ पूर्वोत्तरपदयोरर्थाप्रतीतिश्च, 'चित्रगुः' इत्यादिबहुव्रीहौ देवदत्तादिरूपान्यपदार्थस्य बोधानापत्तिश्च । नन्वसत्यत्वे प्रकृतिप्रत्ययाद्यर्थबोधकशास्त्राप्रामाण्यापत्तिरत आह — *शास्त्रमपीति । प्रक्रियाभेदैः = नानोपायैः । नन्वविद्यावर्णनमनुपयुक्तमत आह — *उपाया इति — उपायाः = शास्त्राणि । उपलालनाः = प्रलोभनमात्रम् । वाक्यपदीये तु—

"उपायाः शिक्षमाणानां बालानामपलापनाः ।
असत्ये वर्त्मनि स्थित्वा ततः सत्यं समीहते" ॥ इति पाठः ।

अयम्भावः—उपायाः = शास्त्राणि । जिज्ञासूनामबुधानामपलापनाः = प्रतारणा एव बोद्धव्याः । असत्यस्वरूपे शास्त्रप्रक्रियामात्रेऽर्थे स्थित्वा अविद्यामुत्सृज्य सत्यं विद्यास्वरूपं ब्रह्म समीहते प्राप्नोतीति यावत् । अविद्यावर्णनञ्च-तन्निवर्तनद्वारा विद्याप्राप्त्यर्थमेवेतिभावः । अत्रेदं बोध्यम्—यद्वशादद्वये नित्ये ब्रह्मणि तत्त्वं तिरोधत्ते भेदश्च प्रतीयते, साऽनादिजीवात्मशक्तिभूता 'अविद्या' इत्युच्यते । सर्वोऽपि व्यवहारस्तत्कृत एव । ननु कथमविद्यातः सर्वथा भिन्नविद्योत्पत्तिरिति चेदुच्यते—यथा हि — विलक्षणं दण्डादिकारणं घटादिकमुत्पादयति तथाऽविद्यापि विद्योत्पत्तिं प्रयोजयति, सुखदुःखादिवैषम्यभोगतो वैराग्यसम्पादनद्वारा विद्योपकारकत्वादिति । *अनादीति — अनादिर्मिथ्याभूतो यः शास्त्राभ्यासस्तदनुसारेणेत्यर्थः । शब्दः = स्फोटात्मकः । *केनचिदिति — अस्य 'लोकेन' पूर्वोक्तेनान्वयः । *परिच्छिन्नत्वेनेति — तत्तत्परिच्छेदेनैव प्रपञ्चप्रतीतेः । *भावानामिति—भावानाम् = पदार्थानाम् । समा-

स्मात् = उत्पत्तेः । शाश्वतं ब्रह्म आदिमत् = उत्पत्तिशालि अवसीयते । भावानामुत्पत्तिं दृष्ट्वा ब्रह्म 'आदिमत्' इति व्यवह्रियते इति यावत् । पदानां सत्यत्वे दोषान्तरमप्याह —*किञ्च त्वमिति — 'त्वत्कर्तृकं ग्रामकर्मकं भूतकालिकं गमनम्' इति बोधः । 'अश्वो गच्छति' इत्यनेन 'अश्वकर्तृकं गमनम्' इति बोधः । उभयत्राश्वशब्दस्य सत्त्वेऽपि बोधे वैलक्षण्यमखण्डवाक्यार्थकृतमेव । एवम् — 'अजापयः शत्रून्' इत्यनेन 'त्वत्कर्तृकः शत्रुकर्मको भूतानद्यतनकालिकः क्षयः जयो वा' इति 'अजापयः पिब' इत्यनेन 'अजासम्बन्धि पय कर्मकं त्वत्कर्तृकं प्रवर्त्तनाविषयः पानम्, इति बोधयोर्वैषम्यमप्येकानुपूर्वीकपदसत्त्वेऽप्यखण्डवाक्यार्थप्रयोज्यमेव । अत्रोभयत्रापि 'अश्वः' इति, 'अजापयः' इति सुबन्ततिङन्तयोः साम्यम् । 'श्वि'धातोर्लुङि, 'सिपि' "जॄस्तम्भु" (पा० सू० ३।१।५८) इत्यङि "श्वयतेरः" (पा० सू० ७।४।१८) इत्यकारादेशे, 'अश्वः' इति रूपम् । 'अश्वः' इति स्वन्तोऽपि । 'जि' धातोः 'जै' धातोर्वा ण्यन्ताल्लङि "क्रीङ्जीनां णौ" (पा० सू० ६।१।४८) इत्यात्वे, "अर्तिह्री" (पा०सू० ७।३।३६) इति पुकि, 'अजापयः' इति । अजापयश्शब्दात्सोर्लुक्यपि 'अजापयः' इति । *इत्यादाविति — आदिना — 'घटो भवति' 'भवति भिक्षां देहि' इत्यादीनां ग्रहणम् । *नामाख्यातेति — नाम चाख्यातञ्च तयोः सारूप्यं यत्र वाक्ये तस्मिन्नित्यर्थः । *वाक्यार्थादेवेति — वाक्यार्थबोधानन्तरमित्यर्थः । अस्य 'निर्णयः' इत्यत्रान्वयः । बोधात्प्राक् तु न पदार्थनिर्णयः, सरूपतया सन्देहेन क्रियाकारकान्यतरार्थत्वेनानिश्चयादिति भावः । * तदुक्तमिति — हरिणेति शेषः । स्फोटरूपमखण्डमेव वाक्यं निराकाङ्क्षं वाचकमभ्युपगन्तव्यमिति दृष्टान्तद्वारेणाह — *यथैवेति — "यथा त्वन्मते—वर्णैरनर्थकैरभिव्यक्तो विशिष्टार्थः = विशिष्टोऽर्थो यस्य सः पदरूपः = स्फोटात्मा वाचकोऽभिधीयते। एवं पदैरनर्थकैरभिव्यक्त एव विशिष्टार्थः = विशिष्टार्थो यस्य स स्फोटात्मा (वाक्यरूपः) वाचकोऽभिधीयत इति" इति हेलाराजः । यथाऽनर्थकैर्वर्णैरभिव्यक्तः पदस्फोटो वाचकः, तथाऽनर्थकैः पदैरभिव्यक्तो वाक्यस्फोटो वाचक इति यावत् । अत्र 'विशिष्टार्थः' इत्येव पाठ उभयत्र, वाक्यपदीये — 'विशिष्टार्थः पदरूपः, विशिष्टार्थः स्फोटात्मा' इति पुण्यराजव्याख्यानात्; तथैव

पाठलाभाच्च । *नहि किञ्चिदिति — किञ्चित्पदं स्वरूपेण न नियतं नाम किन्तु वाक्यार्थादेव पदार्थविभागो यथा — 'ग्रामसमश्वः' 'अश्वो गच्छति' इत्यादौ । *केवलानामिति — वृत्त्यघटकानामित्यर्थः । ननु वाक्यार्थस्याखण्डत्वे व्यपेक्षैकार्थीभावात्मकभेदो न स्यादत आह — *शास्त्रकृत्कल्पनैवेति । ननु एकपदेनापि बोधदर्शनादिदमसङ्गतमत आह — *यदपीति । *तदिति — 'तद्' इत्यस्य वाक्यैकदेशन्यायेन प्रयोगात् तदस्तीत्यादिरर्थ इति तदित्यस्यापि वाक्यत्वमेव । 'सद्' इति पाठे यत्राप्येकमेव पदं निराकाङ्क्षं कृदन्तं सदित्यादि प्रयुज्यते तत्रापि 'सदभूत्', 'अस्ति', नास्ति वेत्यादिक्रियासम्बन्धं विना न परिसमाप्तार्थं भवतीति व्याख्येयम् । एवञ्च वाक्यार्थव्यतिरेकेण पदार्थो नास्तीतिभावः । *साधनस्येति — यावन्तः सम्बन्धास्ते क्रियानिमित्ता एव । तथा हि — 'उपगोरपत्यम्' इत्यत्रोत्पत्तिक्रियानिमित्त एवापत्यापत्यवद्भावसम्बन्धः । 'राज्ञः पुरुषः' इत्यत्र भरणक्रियानिमित्तः स्वस्वामिभावसंबन्धः । 'भूतले घटः' इत्यत्र स्थितिक्रियानिमित्तको भूतलघटयोः 'आधाराधेयभावः' इति साधनस्य साध्यक्रियाऽऽकाङ्क्षत्वम्, साध्यक्रियायाश्च साधनाकाङ्क्षत्वमिति सर्वत्र साध्यसाधनभानं नियतमेव केवलमाकाङ्क्षादिकारणवशादितरपदार्थसन्निधाने नियत एव भासते ।

मू०—एवमर्थेऽपि ये वादिनां नानापक्षास्तेऽपि तत्तच्छास्त्रवासनावशात्कल्पिता एव । यथा — अभिहितान्वयः, अन्विताभिधानमिति । संसर्गो वाक्यार्थः, संसृष्टाः पदार्थाः स इति । जातिः पदार्थो व्यक्तिर्वेत्यादि । अत एव 'घटः' इति प्रयुक्ते वैशेषिकोऽतिरिक्तमवयविनं बुध्यते, सांख्यो गुणसमूहम्, बौद्धादिः परमाणुसमूहम् ।

ऋषीणां मतभेदनिरासः ।

यद्यपि ऋषीणां दर्शनं तत्त्वविषयं भवति, तथापि तत्त्वभूतेन वस्तुना व्यवहारासम्भवाद्व्यवहारकाले तेऽप्यदृष्टतत्त्वसदृशा नानाप्रकारैर्व्यवहरन्तीति न तद्वचसाऽपि पदपदार्थसत्यत्वं मन्तव्यम् ।

अत्र वाक्यार्थस्यापेक्षिकं सत्यत्वं द्रष्टव्यम्, सर्वव्यवहारस्यासत्यविषयत्वात् ।

(र०)—*एवमिति — प्रकृत्यादिवदित्यर्थः । अर्थेऽपि = अर्थ-विषयेऽपि । *वासनावशादिति — वासनावैलक्षण्यमेव ज्ञानवैलक्षण्ये कारणमिति भावः । ननु वासनावैलक्षण्याज्ज्ञानवैलक्षण्यं ज्ञानवैलक्षण्याच्च वासनावैलक्षण्यमिति परस्पराश्रयत्वमिति चेत्, न, संसारस्यानादित्वेन वासनाया अपि अनादित्वात् । यत्तु 'वासनाऽभावेऽपि अपूर्वपदार्थ-सन्निधाने ज्ञानवैचित्र्यदर्शनान्नान्योऽन्याश्रयः' इति कुञ्जिकाकारास्तन्न, संसारस्यानादितया वासनाभावाभावयोः शपथैकनिर्णेयत्वात् । *अभि-हितान्वय इति — अयम्भावः — पदानामप्यर्थवत्त्वे पदार्थमात्रनिरूपितैव शक्तिस्तेषु नत्वन्वयांशनिरूपिता, एकपदार्थनिरूपितसंबन्धानामानन्त्येन तत्र शक्तौ गौरवात्, आकाङ्क्षाऽऽदिलभ्यत्वेन 'अनन्यलभ्यो हि शब्दार्थः', इति न्यायाच्च । तथा च — पदात् प्रथमं पदार्थमात्रोपस्थितिः पश्चादा-काङ्क्षाऽऽदिवशादन्वयांशरूपवाक्यार्थस्योपस्थितिः । एवञ्च तात्पर्य्यवशाद-शक्य एवान्वयांशरूपो वाक्यार्थः शाब्दबोधे प्रतीयते । तदुक्तं भाष्ये— "यदाधिक्यं स वाक्यार्थः" इति, न चाशक्यार्थस्य शाब्दविषयत्वेऽ-तिप्रसङ्गः, स्वरूपसतः शक्यार्थान्वयस्य नियामकत्वात् । एवञ्च 'आका-ङ्क्षाऽऽदिविशिष्टपदसमूहो वाक्यम्' 'वाक्यार्थश्च संसर्गः' इति मीमांसकाः । अत्र केचित् — 'संसर्गो वाक्यार्थः' इत्ययुक्तम्, पदानामाशुविनाशित्वेन समुदायासम्भवात् । न च स्मृतिविषयतया समुदायसम्भव इति वाच्यम्, एवमपि सामान्येऽवस्थितानां पदानां विशेषेऽवस्थानस्य दुरुपपादत्वात्, अशक्यस्याप्युपस्थितौ शब्दार्थसंबन्धस्यानित्यताऽऽपत्तेश्च । वाक्यार्थस्य शाब्दविषयत्वाभावे पदार्थोऽपि शाब्दाविषय एव स्यात्, वर्णानामाशु-विनाशित्वादित्याहुः । प्रभाकरमतमाह — *अन्विताभिधानमिति — अयम्भावः — प्रयोज्यप्रयोजकवृद्धव्यवहारेणान्वयांशविशिष्ट एव शक्ति-ग्रहादन्वयांशोऽपि पदशक्य एव । तथा च — 'इतरान्वितो घटो घटपद-शक्यः' इत्याकारकमेव शक्तिज्ञानं तन्मते । न चेतरान्वितस्य घटस्य वाक्यप्रतिपाद्यतया शाब्दबोधात्प्रागन्वयांशस्यानुपस्थितत्वाच्छक्तिग्रहास-म्भव इति वाच्यम्, आनयनादिविशेषरूपेण पदार्थान्तरघटितस्य घटादेः शाब्दबोधात्प्रागनुपस्थितावपीतरपदार्थत्वादिरूपसामान्यधर्मेणानयनाद्यन्वि-तघटादेः प्रागुपस्थितिसम्भवेन तत्रेतरपदार्थत्वादिसामान्यधर्मेणानयनाद्य-

न्वितघटादौ शक्तिग्रहस्य सम्भवात् । तथात्वेऽपि विशेषान्तरसन्निधाना-द्विशेषे विश्रान्त्या विशेषान्वयांशविषयकोऽपि बोधः स्यात् । आक्षिप्त-पदान्तरविशिष्टपदान्येव वाक्यम् । शाब्दविषयत्वस्य शक्तिग्रहनियम्यतया-ऽन्वयस्याशक्यत्वे शाब्दविषयता न स्यादिति तत्रापि शक्तिः । अशक्यस्य शाब्दविषयत्वेऽतिप्रसङ्गः । पदार्थत्वेनैव रूपेण विशेषपदार्थान्वये शक्ति-ग्रहात् "ननु पदार्थसामान्यान्विते एव शक्तिग्रहात् संसर्गविशेषोऽशक्य एव । अन्यथा 'घटमानय' इति वाक्यं श्रुत्वा 'पटमानय' इति वाक्यं श्रुतवतः 'तदेवेदं आनय पदम्' इति प्रत्यभिज्ञा न स्यात्पूर्ववाक्यस्य घटानयने शक्तस्य पटानयनेऽशक्ततयाऽर्थभेदेन शब्दभेदात्" इत्यपास्तम् । एतन्मते-ऽन्यरूपेण शक्तिग्रहेऽन्यरूपेण भानेऽतिप्रसङ्गः, किञ्च, सम्बन्धविशेष-बोधाय पदान्तरसन्निधानरूपाकाङ्क्षायाः कारणत्वकल्पनमावश्यकमित्यन्व-यांशे शक्तिमस्वीकृत्यैवाकाङ्क्षाऽऽदित एव बोधसम्भवे तत्र शक्तिकल्पने गौरवमित्यतः सिद्धान्तभूतमभिहितान्वयवादिमतमाह—† *संसर्ग इति ।

---

† तदयं निर्गलितोऽर्थः—'अभिहितानां स्वस्वपदैरुपस्थापितानामर्थानामन्वयो-ऽभिहितान्वयः' इति भट्टमीमांसकाः । अत एवाभिहितान्वयवादिन एते । एतन्मते-तत्प्रकारकतद्विशेष्यकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति तत्प्रकारकतद्विशेष्यकशक्तिज्ञानस्य कारणत्वम् । तथा च संसर्गे प्रकारताया विशेष्यताया वाऽभावेन शक्तिज्ञानस्य अभावेऽपि न क्षतिः, आकाङ्क्षादिनैवान्वयबोधसम्भवात् । संसर्गविशेषबोधायाभिहि-तान्वयवादिनोऽप्याकाङ्क्षाज्ञानकारणत्वस्यावश्यकत्वात् । तथा च 'संसर्गो वाक्यार्थः' इति सम्यगेव । आकाङ्क्षादिमत्पदसमूहस्यैव वाक्यत्वादाकाङ्क्षाभास्यः संसर्ग इत्यपि व्यवहारस्तत्र ।

अन्विताभिधानवादिनः प्रभाकरास्तु—अन्वितानां स्वार्थप्रतियोगिकपरार्थानु-योगिकसम्बन्धविशिष्टानामर्थानामभिधानमन्विताभिधानम्, इत्यन्विताभिधानवा-दिन एते । 'देवदत्त गामानय' इत्युत्तमवृद्धवाक्यप्रयोगाद्देशाद्देशान्तरं सास्नादि-मन्तमर्थं मध्यमवृद्धे नयति सति 'अनेनास्माद्वाक्यादयमर्थः प्रतिपन्नः' इति तच्चेष्टयाऽनुमाय तयोरखण्डवाक्यवाक्यार्थयोरर्थापत्त्या वाच्यवाचकभावरूपं सम्बन्ध-मवधार्य्य व्युत्पद्यते द्रष्टा । अनन्तर तेनैवोत्तमेन 'चैत्र अश्वमानय' 'देवदत्त गां नय' इत्यादिवाक्येषु कस्यचिदन्यस्य पदस्यावापे कस्यचिदुद्धारे च यस्य पदस्य येनार्थेन सहान्वयव्यतिरेकावुपलभते तत्र तस्य शक्तिं निश्चिनोति ।

तच्च शक्त्यवधारणमन्विते एव पदार्थे, पूर्वमन्वये एव वाक्यस्य शक्तिग्रहात्,

सम्बन्धित्वेन लक्षणैवास्त्विति चेत्, न, तत्संबन्धस्य शाब्दबोधानुपयोगित्वाल्लक्षणाया असम्भवात्, मुख्यार्थबाधादिकारणसत्त्वे एव लक्ष्यार्थ-

---

पदार्थमात्रे शक्तावुपजीव्यविरोधात्, व्यवहारेणान्वयविशिष्टज्ञानस्यैवोपस्थापनाच्च। न च वाक्यं विना क्वचिदाद्यव्युत्पत्तिः, व्यवहारेणैवाद्यव्युत्पत्तेः, प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपस्य च व्यवहारस्य पदमात्रेण कर्त्तुमशक्यत्वात्। अतो वाक्यस्थितानामेव पदानामन्वितेष्वेव पदार्थेषु शक्तिग्रहादन्विता एव पदशक्याः। एतन्मते 'तद्विषयकशाब्दबोधं प्रति तद्विषयकशक्तिज्ञानं कारणम्' इत्येव कार्य्यकारणभाव इति संसर्गविषयकबोधं प्रत्यपि शक्तिज्ञानस्य कारणत्वमपेक्षितम्। ननु तथापि संसर्गविशेषोऽशक्य एव पदार्थसामान्यान्वित एव, शक्तिग्रहात्। अन्यथा 'गामानय' इति पदं श्रुत्वा 'अश्वमानय' इति वाक्ये 'तदेवेदमानय पदम्'। इत्यादिप्रत्यभिज्ञा न स्यात्, पूर्वस्य गवान्वितानयनपदस्याश्वान्वितानयनेऽशक्तत्वेनार्थभेदेन भेदादिति चेत्, न, पदार्थत्वेन सामान्येन विशेषाणामन्वये शक्तिग्रहात्। नहि निर्विशेषं सामान्यमित्याहुः। तथा चैतन्मतेऽपि सामान्यरूपेणैव संसर्गः पदशक्यो विशेषरूपेण तु पदाशक्यो वाक्यशक्य एव। अत्राभिहितान्वयवादिमतमेव न्यायः – विधिवाक्यात्कार्य्यान्वितत्वेन बोधेऽपि कार्य्यांशत्यागवदन्वयांशत्यागस्याप्याकाङ्क्षादिलभ्यत्वेन 'अनन्यलभ्यो हि शब्दार्थः' इति न्यायेनौचित्यात्। किञ्चान्वयविशेषस्य विशेषरूपेण भानायाकाङ्क्षादिकमवश्यं कारणं वाच्यम्। एवञ्च विशेषरूपेणाशक्य एव संसर्गस्तव मतेऽपि। किञ्च संसर्गस्यापि प्राक् पदेनोपस्थितावगृहीतग्राहित्वरूपं प्रामाण्यं शब्दस्य भज्येत, अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तस्यान्यलभ्यत्वाच्च। न च लक्षणा, तत्प्रयोजकशक्यार्थान्वयबाधादीनामसत्त्वात् इति तत्त्वम्। यत्तु बलवता प्रेरित इषुर्यथा एकेनैव वेगाख्येन व्यापारेण वर्मच्छेदमुरोभेदं प्राणापहरणं च रिपोर्विधत्ते, तथैक एव शब्दोऽभिधाऽऽख्यव्यापारेणपदार्थोपस्थितिं वाक्यार्थबोधञ्च जनयेत्। 'यत्परः शब्दः स शब्दार्थः' इति न्यायादिति तन्न, 'यत्परः शब्दः' इत्यस्य हि उपात्तशब्दशक्यार्थेषु यदंशे विधेयत्वं तत्र वाक्यतात्पर्य्यम्, यत्र तात्पर्य्यं स शब्दार्थस्तदंशे शब्दस्यानधिगतार्थगतत्वरूपं प्रामाण्यम्। ननु यत्तात्पर्य्येण शब्दः स शब्दार्थः, तात्पर्य्यस्यानियतत्वेन शक्तेरप्यनियतत्वापत्तेः। ननु मीमांसकमते विधेयत्वं प्रवर्तनारूपविधिविषयत्वं तच्च क्रियाया एव न द्रव्यादेरिति 'दध्ना जुहोति' 'लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ति' इत्यादौ 'लोहितोष्णीषत्वस्य च दधिकरणत्वस्य विधेयत्वं न स्यादिति वाच्यम्, भूतभव्यसमुच्चारणे 'भूतं भव्यायोपदिश्यते' इति न्यायेन सिद्धसाध्ययोः समभिव्याहारे कारकपदार्थाः क्रियापदार्थेनान्वीयमानाः सिद्धा अपि साध्यक्रियावैशिष्ट्येन साध्या

बोधाच्च। *स इति—'संसर्गविशिष्टः पदार्थ एव' वाक्यार्थ इत्यर्थः। इदञ्च न युक्तम्, अन्वयविशिष्टे पदानां शक्तिस्वीकारे एकेनैव पदेन वाक्यार्थबोधे पदान्तरवैयर्थ्यात्, सर्वेषां पदानां नानाऽर्थकत्वापत्तेश्च। न च पदान्तराणां तदर्थव्यञ्जकत्वम्, तावतैव संसर्गस्य वाक्यार्थत्वसिद्धेः। *जातिरिति—'जातिः पदार्थः' इति वाजप्यायनः। न च 'घटं करोति' इत्यादौ जातेः साध्यत्वासम्भवः, नित्यायामपि तस्यां व्यक्तिद्वारकसाध्यत्वसत्त्वात्। आश्रयं विना जातेरनवस्थानात्सामर्थ्याद् द्रव्यं प्रतीयते। तत्र द्रव्यगताया जातेरेकार्थसमवायसम्बन्धेन क्रियाऽन्वयित्वम्। गुणक्रियाशब्दानामपि गुणक्रियागतजातिवाचकत्वमेव। नामाख्यातसहभाव्युपसर्गादिरपि जातिपदार्थक एव, तदर्थविशेषद्योतकत्वात्, अर्थविशेषस्य विशिष्टविश्रान्तस्यैवावगमात्। कर्मप्रवचनीयोऽपि सम्बन्धनिष्ठजातिरेव। ननु जातिशक्तिवादिनये 'गामानय' इत्यादौ जात्यानुमानरूप एवाक्षेप इति व्यक्तेर्न शाब्दबोधविषयत्वम्, शब्दशक्त्यनुभवशाब्दबोधयोः 'समानप्रकारकत्वेन कार्य्यकारणभावः' इति प्रवादासङ्गतेरिति चेत् उच्यते—समानवित्तिवेद्यत्वस्यैवाक्षेपपदार्थत्वेन व्यक्तेरपि शाब्दबोधविषयत्वात्। समानवित्तिवेद्यत्वञ्च—स्वग्राहकसामग्रीग्राह्यत्वम्। 'द्रव्यमेव पदार्थः' इति व्याडिः, तस्यैव क्रियाऽन्वययोग्यत्वात्। न चैवं व्यक्त्यन्तरबोधानापत्तिः, जातेरुपलक्षणत्वेन व्यक्त्यन्तरेऽपि शक्तिग्रहसम्भवात्। 'देवदत्तः पचति' इत्यादौ द्रव्यस्यैव साक्षात्साधनत्वोपपत्तेः क्रियाविशिष्टं द्रव्यमेवार्थः। *अत एवेति—तत्तच्छास्त्रवासनावशात् तत्तदर्थस्य कल्पितत्वादेवेत्यर्थः। तदतिरिक्तम् = परमाणुसमूहातिरिक्तम्। *गुणसमूह इति—रूपादिगुणसमूह इत्यर्थः। विशकलितेषु रूपादिषु घटादिव्यवहारो न भवति, विलक्षणसम्बन्धस्यैव तन्नियामकत्वात्। विलणक्षसम्बन्धत एव 'घट उत्पन्नः' इत्यादिव्यवहारः। *अदृष्टेति—अदृष्टं तत्त्वं यैस्तेऽदृष्टतत्त्वाः = अदृष्टतत्त्वसदृशाः। तदुक्तं हरिणा—

इव भवन्ति, तथा च 'अदग्धदहन' न्यायेन पूर्ववाक्यात्प्रचरणस्य हवनस्य च प्राप्तत्वाल्लोहितोष्णीषत्वं दध्नः करणत्वं च विधेयम्। विधेयता च तत्रारोपितैव न वास्तविकीति।

"ऋषीणां दर्शनं यच्च तत्त्वे किञ्चिदवस्थितम् ।
न तेन व्यवहारोऽस्ति न तच्छब्दनिबन्धनम् ॥" इति ।
(वाक्यप० कां० २ का० १४१)

परमर्षीणां भगवतां दर्शनं तात्त्विकं भवति किन्तु परमार्थेन व्यवहारासम्भवः । परमार्थो हि व्यवहारसाधनानां शब्दानां निबन्धनं न भवतीति न तेन व्यवस्था । व्यवहारवेलायां तेऽप्यदृष्टतत्त्वसदृशा इति पुनरव्यवस्थैव । तदुक्तं पुण्यराजेन—

"रूपेण व्यपदेशाभ्यां लौकिके वर्त्मनि स्थितौ ।
ज्ञाने प्रत्यभिलापे च सदृशौ बालपण्डितौ ॥" इति ।

❀नानाप्रकारैरिति — शास्त्रवासनाभेदवशात्कल्पितभिन्नभिन्नोपायैरिति भावः । ननु पदपदार्थयोरिव वाक्यवाक्यार्थयोरप्यसत्यत्वमुचितमन्यथाऽद्वैतसिद्धान्तभङ्गापत्तिरत आह —❀आपेक्षिकाविति — घटपटाद्यपेक्षया चिरस्थायित्वेन व्यावहारिकमित्यर्थः । "पश्वादिभिश्चाविशेषात्" इति सूत्रयता व्यासेनापि व्यवहारकाले विवेकिनामपि पश्वादिवदविवेकित्वं दर्शितम् । किञ्चाबुधबोधनाय प्रवृत्तं शास्त्रं कथं तत्त्वं वक्तुं प्रभवेत् ।

वाक्यार्थस्वरूपस्य तच्छक्तिग्रहप्रकारस्य च निर्णयः

मू०—वाक्यार्थश्च—प्रतिभामात्रविषयः । प्रतिभा च—जन्मान्तरसंस्कारजाऽपि । यथा — मधौ पिकस्य पञ्चमस्वरविरावो जन्मान्तरसंस्कारजः । अत एव 'शशशृङ्गमस्ति' इत्यादितोऽपि सः । प्रतिभाविषयत्वाच्च प्रतिभा वाक्यार्थः' इति व्यवहार इत्यलम् ।

ननु पदपदार्थकल्पनायामपि 'देवदत्त गामभ्याज शुक्लां दण्डेन' इत्यादौ क्रियाकारकभावसंबन्धस्य विभक्त्यैवोक्तत्वेन को वाक्यार्थः ?' सम्बन्धसम्बन्धस्य तु भाने न मानम्, अनवस्था चेति चेत्, न, पदार्थानां परस्परविशेष्यविशेषणभावरूपान्वयस्य वाक्यार्थत्वात् । यद्यपि विभक्तिप्रकृत्यर्थगतविशेषणत्वमपि विभक्तिशक्यमेव तथापि विशेषनिष्ठम् इतरपदार्थनिष्ठविशेषणतानिरूपितविशेष्यत्वं वाक्यशक्यमिति बोध्यम् । एतच्चोपपादयिष्यते ।

ननूक्तान्वयरूपवाक्यार्थस्य तद्घटकपदानुपस्थितत्त्वेनापूर्वत्वात्तत्रशक्तिग्रहासम्भवः, तथोपस्थिततद्विषयकशक्तिग्रहे च तस्यापूर्वत्वहानिरिति चेत्, न, वृद्धव्यवहारदर्शनसहकृतमनसोपस्थितिविशिष्टे तद्ग्रहसम्भवात्, क्वचिदुपदेशेन तद्ग्रहसम्भवाच्च । क्वचिदाकाङ्क्षावशात्तदैव तत्र शक्तिग्रहो बोधश्च । पश्चाच्छास्त्रकृत्कल्पितान्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्तत्पदार्थे तत्तत्पदशक्तौ व्यवस्थितायामर्थाद्वाक्ये उक्तान्वयविषया शक्तिरवतिष्ठते ।

(रत्न०)—ननु वाक्यस्याखण्डत्वे पदपदार्थयोरभावात् 'क्रियाकारकभावरूपसम्बन्ध एव वाक्यार्थः' इति व्यवहारानुपपत्तिरत आह—*वाक्यार्थश्चेति । तदुक्तं हरिणा—

"विच्छेदग्रहणेऽर्थानां प्रतिभाऽन्यैव जायते ।
वाक्यार्थ इति तामाहुः पदार्थैरुपपादिताम् ॥" इति ।
(वाक्यप० कां० २ का० १४५)

अस्यार्थः—देवदत्तादिपदेभ्यो विच्छिन्नेभ्यस्तदर्थानां विच्छेदेनैव ग्रहणे प्रत्ययवेलायामेका प्रतिभा पदार्थमतिव्यतिरिक्तैव जायते ताञ्च वाक्यार्थं वैयाकरणा आहुः । कस्तस्या उपाय ? इत्याह—*"पदार्थैरुपपादिताम्" इति पदार्थैरसत्यैरेवोपाधिभूतैरुपपादिताम् = अभिव्यक्तामिति । कीदृशी तामित्याह—

"इदं तदिति साऽन्येषामनाख्येया कथञ्चन ।
प्रत्यात्मवृत्तिसिद्धा सा कर्त्राऽपि न निरूप्यते ॥" इति ।
(वाक्यप० कां० २ का० १४६)

सा च प्रतिभोपजायमानाऽऽख्यातुमन्यस्य न शक्यते, केवलं स्वसंवेदनसिद्धैवासौ प्रतिपन्नाऽपि स्वसंवेदनसमये नियतेन रूपेण निरूपयितुमशक्यैव । सा प्रतिभा किं स्वभावा ? तत्राह—

"उपश्लेषमिवार्थानां सा करोत्यविचारिता ।
सार्वरूप्यमिवापन्ना विषयत्वेन वर्त्तते ॥" इति ।
(वाक्यप० कां० २ का० १४७)

असंसृष्टानां पदार्थानामसावुपश्लेषम् = मेलनं करोति । सर्वरूपे च वाक्ये पदार्थानां वाऽसौ विषयत्वेन वर्त्तते । ताञ्च न किञ्चित्प्राणिमात्रमति-वर्त्तत इत्याह—

"साक्षाच्छब्देन जनितां भावनानुगमेन वा ।
इति कर्त्तव्यतायां तां न कश्चिदतिवर्त्तते ॥" इति ।

(वाक्यप० कां० २ का० १४८)

सा साक्षाच्छब्देन कदाचिद् व्यवहारकाले जन्यते, जन्मान्तरभावना-वशेन वा गजवाजिप्रभृतीनां तन्मूल एव सर्वव्यवहारः । सिद्धैव चेयं प्रतिभा सर्वस्येत्याह—

"यथा द्रव्यविशेषाणां परिपाकैरयत्नजाः ।
समारम्भाः प्रतीयन्ते तिरश्चामपि तद्वशात् ॥" इति ।

(वाक्यप० कां० २ का० १४९)

अन्तःकरणवृत्तिविशेषरूपा चेयं प्रतिभा एतज्जन्मसंस्कारजा जन्मान्तर-संस्कारजापीत्याह—*प्रतिभा चेति । *मधाविति—तदुक्तं हरिणा—

"स्वरवृत्तिं विकुरुते मधौ पुँस्कोकिलस्य कः ।
जन्त्वादयः कुलायादिकरणे केन शिक्षिता ॥" इति ।

(वाक्यप० कां० २ का० १५१)

मधुमासे कोकिलस्य पञ्चमस्वरविरावः केन शिक्षितः । लूतातन्तूनां कुलाय रचना च प्रतिभामहात्म्यादेव जायते । एवञ्च 'अखण्डः स्फोट-लक्षण एकः शब्दो वाक्यम्' प्रतिभावाक्यार्थः, अध्यास एव सम्बन्ध इति लब्धम् । *पञ्चमेति—तदुक्तम्—

"वायुः समुत्थितो नाभेरोष्ठकण्ठशिरो हृदि ।
पञ्चस्थानसमुद्भूतः पञ्चमस्तेन कथ्यते ॥" इति ।

*अत एवेति—जन्मान्तरसंस्कारजायाः प्रतिभायाः ग्रहणादेवेत्यर्थः । सः = जन्मान्तरसंस्कारजन्यप्रतिभाविषयो वाक्यार्थः । ननु प्रतिभा—अन्तःकरणवृत्तिविशेषरूपा, तथा च तद्विषयस्य वाक्यार्थत्वेऽपि प्रतिभा—वाक्यार्थ इत्यसङ्गतमत आह—*प्रतिभाविषयत्वाच्चेति—तद्विषयत्वात्त च्छब्देन व्यवहार इति भावः । *व्यवहार इति—हर्य्यादीनां सिद्धान्त इति भावः । वाक्यत्वमत्र—कारकाद्यन्वितक्रियाबोधकत्वरूपम् । अत एव

प्रागुक्तसंगतिरित्याह — ❀इत्यलमिति । ननु क्रियाकारकभावरूपसम्बन्धस्य विभक्त्योक्तत्वेऽप्युक्तसम्बन्धप्रतियोगिकसम्बन्धस्यानुक्तत्वेन स एव वाक्यार्थोऽस्त्वित्याह—❀सम्बन्धसम्बन्धस्येति — संसर्गताऽऽख्यविषयताऽऽश्रयप्रतियोगिकयत्किञ्चित्पदार्थानुयोगिकसम्बन्धस्य सत्त्वेऽपि शाब्दविषयत्वन्न भवति, अनुभवविरोधादिति भावः । शाब्दबोधे प्रकारता—विशेष्यता-संसर्गताविषयता त्रितयं भासते तत्र संसर्गता नाम—प्रकारताविशेष्यतोभयनिरूपितत्वे सति विशिष्टबुद्धिनियामकत्वम्, तच्च न सम्बन्धप्रतियोगिकसम्बन्धत्वेनाभिमतं इति सम्बन्धत्वाभाव एव तस्येत्युपाध्यायाः । सम्बन्धसम्बन्धस्यापि भावेऽनवस्थामाह — ❀अनवस्था चेति ।❀वाक्यार्थत्वादिति — अत्र व्याडिमते भेदो वाक्यार्थः, पदवाच्यानां द्रव्यान्तरनिवृत्तितात्पर्यकत्वात् । जातिवादिमते तु वाक्यार्थः संसर्गः । स च सामान्येऽवस्थितानां पदार्थानां संश्लेषरूपः । यत्तु 'नीलो घटः' इत्यादौ विशेषणताप्रयोजकपदस्यैवाभेदादिसम्बन्धबोधकत्वमिति तन्न, केवलनीलादिपदानां तत्र शक्त्यभावात् । समभिव्याहारस्य प्रयोजकत्वे तु वाक्यशक्तावेव विश्रान्तेः । ❀विभक्तिशक्यमेवेति — प्रकृत्यर्थगतविशेषणत्वं विभक्तिवाच्यमित्यस्य सुवर्थनिर्णये वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । ❀विशेष्यत्वं वाक्यशक्यमिति — विशेष्यत्वस्य तु न विभक्त्यर्थत्वम्, विभक्त्या विशेष्यताया अप्रतीतेः । तथा च विशेष्यत्वमेव वाक्यशक्यमिति भावः । ❀उपपादयिष्यत इति — सुवर्थनिर्णये इति शेषः । ❀उक्तान्वयेति—इतरपदार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वरूपवाक्यार्थस्येत्यर्थः । ❀तद्घटकेति — वाक्यघटकेत्यर्थः । ❀अपूर्वत्वादिति— पदादनुपस्थित्या तत्र शक्त्यभावादिति भावः । अपूर्वत्वञ्च — शाब्दबोधात्प्राग्वर्ति तज्जनकशब्दज्ञानजन्यज्ञानाविषयत्वम् । ❀तथोपस्थितेति — नियमेन ततः पूर्वं तत्कल्पनया तद्घटकपदादुपस्थितवाक्यार्थविषयकशक्तिग्रहे चेत्यर्थः । ❀अपूर्वत्वहानिरिति — अन्वयांशेऽपि पदशक्तिग्रहे तु वाक्यर्थत्वहानिरित्यर्थः । ❀तद्ग्रहेति — वाक्यार्थशक्तिग्रहेत्यर्थः । ❀उपदेशेनेति — 'एतस्यायमर्थः' इत्याद्युपदेशेनेत्यर्थः । ❀क्वचिदाकाङ्क्षेति—प्रागविज्ञातहरिद्रनामकनदीविशेषेण पुंसा 'हरिद्रायां नद्यां घोष.' इति वाक्ये श्रुते नदीपदसमभिव्याहारेण हरिद्राशब्दस्य शक्तिज्ञानपूर्वकं नदीरूपालिङ्गात्तत्सम्बन्धित्वेन तीरप्रतीतिवत् पदैः पदार्थोपस्थितावा-

काङ्क्षाज्ञानादिसहकारेण तत एवोपस्थिते वाक्यार्थे तत्सम्भव इत्यर्थः। नन्वेवम् 'संसर्गो वाक्यार्थः' इति प्रवादभङ्गोऽत आह—पश्चादिति—प्रथमतो वाक्यार्थेऽवगते कल्पितान्वयव्यतिरेकाभ्यां पदानां स्वार्थमात्रपरत्वावधारणादन्वयरूपे वाक्यार्थे वाक्यशक्तिः पर्यवस्यतीत्यर्थः। एतावतैव 'संसर्गो वाक्यार्थः' इति प्रवाद इति भावः।

मू०—सर्वथाऽज्ञातस्य सम्बन्धस्य भानं त्वनुभवविरुद्धम्। इदं च "अर्थवत्"–(पा० सू० १।२।४५) सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। तथा "प्रातिपदिकार्थ"–(पा० सू० २।३।४६) सूत्रे "षष्ठी शेषे" (पा० सू० २।३।५०) इति सूत्रे च भाष्ये। तत्र हि—'वीरः पुरुषः' इत्यादौ "विशेषणविशेष्यभावरूपं यद् आधिक्यं स वाक्यार्थः" इत्युक्तम्। तत्राधिक्यमिति स्वार्थे ष्यञ्। तत्र नान्यत्प्रवृत्तिनिमित्तम्।

वाक्यवाक्यार्थयोः शक्तिनिरूपणम्।

तदुक्तम्— "वाक्यरूपस्य वाक्यार्थे वृत्तिरन्यानपेक्षया"।

(वाक्यप० कां २ कारि० २६४) इति।

नन्वाकाङ्क्षाऽऽदिसहकारेण पदैरेवोक्तसंसर्गस्यापि भानोपपत्तौ तत्र वाक्यस्य शक्तिकल्पने मानाभावः, गौरवञ्च, आकाङ्क्षा च वक्ष्यते, इति चेत्, न, तत्तत्समभिव्याहारेऽर्थासंवद्धे वोधजनकत्वानुपपत्त्या सम्बन्धावश्यकत्वात्, पदेषु तत्तदर्थसम्बन्धवत्। तदुक्तं भट्टपादैः—

†"न विमुञ्चन्ति सामर्थ्यं वाक्यार्थेऽपि पदानि नः।
वाक्यार्थो लक्ष्यमाणो हि सर्वत्रैव च दृश्यते॥"

(श्लोकवा० वाक्याधि० ७ श्लो० २२९) इति।

हि = यतः। सर्वत्रैव = एकपदप्रयोगेऽपि 'प्रविश' 'पिण्डीम्'

---

† "श्लोकवार्तिके तु—
"न विमुञ्चन्ति सामर्थ्यं वाक्यार्थेषु पदानि नः।
तन्मात्रावसितेष्वेषु पदार्थेभ्यः स गम्यते॥"
इत्युक्तम्। अस्यार्थः—नः = अस्माकम् मते पदानि वाक्यार्थाभिधानविषयकं

इत्यादौ । एतदर्थश्चाग्रे वक्ष्यते। एवञ्च वाक्यार्थत्वं स्पष्टमेवोक्तम् । तत्र प्रत्येकं पदस्य सामर्थ्यमिति न युक्तम्, विनिगमनाविरहात् । पदानां तद्विषयसामर्थ्यात्यागे युक्त्यन्तरमप्युक्तं तैः—

"साक्षाद्यद्यपि कुर्वन्ति पदार्थप्रतिपादनम् ।
वर्णास्तथापि नैतस्मिन्पर्यवस्यन्ति निष्फले ॥
वाक्यार्थमितये तेषां प्रवृत्त्या नान्तरीयकम् ।
पाके ज्वालेव काष्ठानां पदार्थप्रतिपादनम् ॥"

(श्लोकवा० वाक्याधि० ७ श्लो० ३४२–३४३) इति ।

एवञ्च पदतात्पर्यविषयता वाक्यसंबद्धत्वं च स्पष्टमेव । एवञ्च पदवृत्तिः केवलपदार्थबोधिका, वाक्यवृत्तिस्तु विशिष्टार्थस्यैव वोधिकेति वोध्यम् ।

(रत्न०)—'अज्ञातस्यापि सम्बन्धस्य भानम्' इति मतं निराकरोति— *सर्वथेति—प्रकारत्रयेऽपीत्यर्थः । *"अर्थवत्" सूत्र इति—तत्र हि वाक्यस्य प्रातिपदिकत्वमाशङ्क्य "न वै पदार्थादन्यस्यार्थस्योपलब्धिर्भवति वाक्ये" इत्युक्त्वा "येषां पदार्थानां सामान्ये वर्तमानानां यद्विशेषेऽवस्थानं स वाक्यार्थस्तस्मात्प्रतिषेधः" इति शङ्कासम-

---

सामर्थ्यं न विमुञ्चन्ति । इति पूर्वार्धेन वाक्यार्थस्य पदवोध्यत्वं प्रतिपाद्योत्तरार्धेन खण्डयति—*तन्मात्रेति—अत्र पार्थसारथिमिश्रैः—"पदार्थमात्राभिधानायावसितव्यापारेषु पदेषु पश्चात् पदार्थेभ्यः स सम्बन्धो गम्यते इति । नन्वेवं वाक्यार्थोऽशाब्दः स्यादत आह—

"अशाब्दे चापि वाक्यार्थे न पदार्थेष्वशाब्दता ।
वाक्यार्थस्येव नैतेषां निमित्तान्तरसम्भवः ॥"

(श्लोकवा० वाक्याधि० ७ श्लो० २३०) इति ।

पदार्थानां शाब्दत्वेन वाक्यार्थस्यापि शब्दप्रतिपाद्यत्वम्, तथा च—तत्परत्वाच्च शब्दानां शाब्दत्वं सिद्ध्यति, वाक्यार्थे हि शब्दानां तात्पर्यं न पदार्थेषु, तेषां प्रमाणान्तरसिद्धत्वात्, अतो यद्यप्यभिधाव्यापारः पदार्थेष्वेव पर्यवसितस्तथापि तात्पर्यव्यापृतेरपर्यवसिताया वाक्यार्थपर्यन्तत्वात्तात्पर्ये शब्दस्य प्रामाण्यात्सिध्यति शब्दे प्रमेयतया वाक्यार्थस्य शाब्दत्वमिति" इत्युक्तम् ।

र्थनायोक्तम् । एतेन सामान्येन ज्ञातस्यैव विशेषरूपेण भानाय वाक्यार्थत्वं प्रदर्शितम् । विशेषे = पदार्थसंसर्गरूपे । ॐप्रातिपदिकार्थसूत्र इति— "प्रथमालक्षणे पदसामानाधिकरण्ये उपसंख्यानमधिकत्वात् । 'वीरः पुरुषः' 'वीरपुरुषः' इति । किं पुनः कारणम् न सिद्धयति ?, अधिकत्वात् । व्यतिरिक्तः प्रातिपदिकार्थ इति कृत्वा प्रथमा न प्राप्नोति । कथं व्यतिरिक्तः ? । पुरुषे वीरत्वम् । "न वा वाक्यार्थत्वात्"—न वा वक्तव्यम्, किं कारणम् ? वाक्यार्थत्वात् । यदत्राधिकं वाक्यार्थः सः" इत्युक्तम् । अत्र कैयटः–"मात्रग्रहणात् "सम्बोधने च" (पा० सू० २।३।४७) इति ज्ञापकाद्वाऽधिकार्थप्रतीतौ प्रथमया न भाव्यम् । अस्ति च 'वीरः पुरुषः' इत्यादौ सामानाधिकरण्याद्विशेष्यविशेषणभावस्याधिकस्य प्रतीतिः···। ॐनवेति—वीरप्रातिपदिकादनपेक्षितशब्दान्तरार्थसंसर्गोपहितविशेषणभावात् स्वार्थमात्रनिष्ठात् प्रथमा विधीयते, एवं पुरुषशब्दादपि। पश्चात्त्वाकाङ्क्षाऽऽदिवशाद्विशेषणविशेष्यभावावगतिरूपजायमाना वहिरङ्गत्वादन्तरङ्गं संस्कारं पूर्वप्रवृत्तं बाधितुं नोत्सहते।"इति। अनेन विशेष्यविशेषणभावसत्त्वेऽपि प्रातिपदिकसंस्कारवेलायां तज्ज्ञानाभावात्प्रथमा सिध्यतीत्युक्तं भवति । तथा चाज्ञातस्य सम्बन्धस्य भानं नेति स्पष्टमेवोक्तम् । ॐतत्र हीति—प्रातिपदिकार्थसूत्र इत्यर्थः । ॐविशेषणविशेष्येति—इदञ्च "षष्ठी शेषे" इति सूत्रे भाष्ये उक्तम्—अत्र हि "राज्ञः पुरुषः" इत्यत्र राजा विशेषणं पुरुषो विशेष्यः । तत्र प्रातिपदिकार्थो व्यतिरिक्त इति कृत्वा प्रथमा न प्राप्नोति । तत्र षष्ठी स्यात्, तस्याः प्रतिषेधो वक्तव्यः······ । उक्तं पूर्वेण । किमुक्तम् ? । न वा वाक्यार्थत्वादिति । यदत्राधिक्यं वाक्यार्थः सः" इति । ॐआधिक्यमिति—अभिहितान्वयवादिमतेनेदम् । अन्विताभिधाने तु संसर्गस्यापि पदार्थत्वेनाधिक्याभावः । तत्र = वाक्ये । ॐआधिक्यमिति–अत्र स्वार्थे एव 'ष्यञ्' न तु भावे, संसर्गपदार्थानन्वयापत्तेः । ॐअन्यदिति—विशेष्यविशेषणभावातिरिक्तमित्यर्थः। यथा हि—घटादिशब्दानां घटत्वादिकं प्रवृत्तिनिमित्तम्, नहि तथा वाक्यस्य विशेष्यविशेषणभावरूपस्वार्थप्रतिपादनाय शक्यताऽवच्छेदकरूपं प्रवृत्तिनिमित्तं किञ्चिदस्तीति भावः । विशेष्यविशेषणभावस्य स्वरूपत एव भाना-

नुभवात्प्रमाणमप्याह—*वाक्यरूपस्येति—वाक्यपदीयपूर्वापरपर्यालोचनया तु सर्वेषां शब्दानामानुपूर्वीरूपप्रवृत्तिनिमित्तमादायैवार्थबोधकत्वम् । न चार्थे तदभावः, आरोपितायास्तस्या अर्थेऽपि सत्त्वात् । तदुक्तम्—

"अर्थस्वरूपे शब्दानां स्वरूपाद् वृत्तिरिष्यते ।"

(वाक्यप० कां० २ कारि० २६३) इति ।

अत्र पुण्यराजः—"अर्थस्वरूपे = अर्थवस्तुनीति यावत्, सर्वेषां स्वरूपादेव निमित्तात्प्रवृत्तिर्बोद्धव्या । न केवलं पदानां सर्वत्र स्वरूपमेव प्रवृत्तिनिमित्तम्, यावद्वाक्यरूपस्यापि शब्दस्य वाक्यार्थे प्रवर्त्तमानस्य वृत्तिरन्यानपेक्षया स्वरूपेणैव बोध्येति प्रसङ्गेन प्रतिपादयितुमाह-

"वाक्यरूपस्य वाक्यार्थे वृत्तिरन्यानपेक्षया ।"

(वाक्यप० कां० २ कारि० २६४) इति ।

एवञ्च वाक्यस्यापि वाक्यार्थप्रतिपादनाय वाक्यस्वरूपमेव प्रवृत्तिनिमित्तम्, न तु तत्र प्रवृत्तिनिमित्तान्तरापेक्षाऽस्ति । तथा च—नान्यत् प्रवृत्तिनिमित्तमित्यत्र 'अन्यत्' इत्यस्य वाक्यस्वरूपातिरिक्तमित्यर्थः । प्रतिज्ञातं प्रतिपादयन् नैयायिकमतमपाकरोति—*नन्वाकाङ्क्षाऽऽदीति । *तत्तत्समभीति—आकाङ्क्षारूपे समभिव्याहारे इत्यर्थः । नन्वाकाङ्क्षाया आत्मादिनिष्ठत्वेन कथं तद्वैशिष्ट्यं पदेऽत आह—*आकाङ्क्षा चेति । *अर्थासम्बद्ध इति—अयम्भावः—समभिव्याहारस्य संसर्गवाचकत्वं तेन सम्बन्धं विना नैव सम्भवति, प्रकाशासम्बद्धार्थवत् । तथा च तत्र सम्बन्धस्वीकारे शक्तिःसिद्धैव, शक्तेःसम्बन्धरूपत्वादिति । *तदुक्तमिति—वाक्येऽपि शक्तत्वमुक्तमित्यर्थः । *न विमुञ्चन्तीति—नः = अस्माकं मते पदानि वाक्यार्थेऽपि सामर्थ्यम् = वाक्यार्थनिरूपितामपि शक्तिं न विमुञ्चन्ति । ननु पदार्थातिरिक्तो वाक्यार्थो नास्त्येवात आह—*वाक्यार्थ इति—हि = यतः सर्वत्रैव लक्ष्यमाणः = प्रतीयमानो वाक्यार्थो दृश्यते । अत्र 'वाक्यार्थः' इत्युक्त्या वाक्येऽपि शक्तिः सूचिता । ननु 'यत्परः शब्दः' इति लक्षणापरं न शक्तिपरमिति कथं प्रकृतार्थसाधकमत आह—*एतदर्थञ्चेति । *न युक्तमिति—कस्य पदस्य तत्र शक्तिरित्यत्र विनिगमकाभावात्समुदायस्यैव वाचकत्वं युक्तमित्यर्थः । अत एव वक्ष्यति—'वाक्यार्थे' इति, समभिव्याहारविशिष्टपदानामेव

वाक्यत्वात् । ※युक्त्यन्तरमिति — यद्यपि वर्णाःसाक्षात्पदार्थप्रतिपादन-मेव कुर्वन्ति तथाऽपि तस्य निष्फलत्वाद् वाक्यार्थे एव पर्यवस्यन्तीत्यर्थः । ※नान्तरीयकमिति — विनाऽर्थकेनान्तराशब्देन 'न' शब्दस्य "सुपा" (पा० सू० २।१।४) इत्यनेन समासे "गहादिभ्यश्च" (पा० सू० ४।२।१३८) इति 'छे' सिध्यति । 'येन विना कार्यं न निष्पद्यते' तत् 'नान्तरीयकम्' इत्युच्यते । अत्र पदार्थप्रतिपादनं विना वाक्यार्थप्रतिपादनं न सम्भवतीति पदार्थप्रतिपादनस्य नान्तरीयकत्वम् । वाक्यार्थमितये = वाक्यार्थज्ञानाय । तेषाम् = वर्णानाम् । ※पाक इति — पाके काष्ठानां ज्वालेव यद्यपि वह्निकृततापएव पाकप्रयोजकस्तथापि ज्वालां विना तापा-सम्भवाज्ज्वालाया नान्तरीयकत्वम् । ※एवञ्चेति — पदार्थप्रतिपादनस्य निष्फलत्वे चेत्यर्थः । ※पदतात्पर्येति — वाक्यार्थप्रतिपादनेऽपि पदानां तात्पर्यम्, वाक्यस्य वाक्यार्थेन सम्बद्धत्वञ्चेत्यर्थः ।

सू०—यत्तु-पदैः पदार्थोपस्थितौ पदार्थानां परस्पराकाङ्क्षाऽऽदिवशादन्वयबोधो न तु स वाक्यसम्बद्धः । 'वाक्यार्थः' इत्यस्य च—वाक्यप्रयोजनमित्यर्थ इति, तन्न, अन्वयस्य शब्दासंबद्धत्वे तद्विषयक-बोधस्य 'शाब्दयामि' इत्यनुव्यवसायानापत्तेः, धूमपदोपस्थित-धूमेन जातवह्न्यनुमितेरपि शाब्दत्वापत्तेश्च ।

किञ्च, शब्दानामर्थद्वारकसंबन्धस्यैवाङ्गीकारेण वाक्यानां च तदभावात् 'परस्परमिमे वाक्ये संबद्धे' इत्यादिव्यवहारानापत्तेः । न च प्रयोजनभूतवाक्यार्थद्वारक एव तयोः सम्बन्ध इति वाच्यम्, ईदृशस्यापि सम्बद्धव्यवहारप्रयोजकत्वे मथुरापाटलिपुत्र-योरपि सम्बद्धत्वव्यवहारापत्तेः, स्वसंयुक्तावयवकदेशसंबद्धत्वा-दित्यलम् ।

यत्तु-बोधजनकत्वानुपपत्त्या न सम्बन्धकल्पना किन्तु स्मृति-रूपपदार्थोपस्थित्यनुपपत्त्या । सा ह्येकसम्बन्धिज्ञानादपरसम्ब-न्धिस्मरणविधयेति तत्कल्पना । बालोऽपि वाक्यार्थज्ञानकारणत्वेन

पदार्थस्मृतिं कल्पयित्वा तदनुपपत्त्यैव शक्तिं कल्पयतीति, तन्न, पदार्थस्मृत्यनुपपत्त्या कल्प्यमानशक्तेः पदेष्वेव कल्पनौचित्येन प्राथमिकशक्तिग्रहस्यैव पदविषयत्वसिद्धावन्वयव्यतिरेकाभ्यां पश्चात्तत्पदशक्तिग्रह इति सर्वतन्त्रसिद्धान्तविलयापत्तेः ।

किञ्च, एवम् 'इतरान्विते शक्तिः' इत्यादिपक्षाणां विलय एव ।

(रत्न०)–नैयायिकमतं खण्डयति —*यत्त्विति । *परस्परेति — आकाङ्क्षाया अर्थनिष्ठत्वाभिप्रायेणेदम् । वाक्यसमयग्राहिका चाकाङ्क्षा, सा चैकपदार्थज्ञाने तदर्थान्वययोग्यस्यार्थस्य यज्ज्ञानं तद्विषयेच्छा 'अस्यान्वय्यर्थः कः ?' इत्येवंरूपा पुरुषनिष्ठैव, तथाऽपि तस्याः स्वविषयेऽर्थे आरोपः । अभिधानापर्यवसानमाकाङ्क्षा चेत्यनर्थान्तरम् । सः = अन्वयबोधः । वाक्यसंबद्धः = वाक्यनिष्ठशक्तिज्ञानजन्यबोधविषयः । ननु अन्वयस्य वाक्याशक्यत्वे 'वाक्यार्थः संसर्गः' इति व्यवहारानुपपत्तिरत आह — *वाक्यार्थ इति । *शब्दासम्बद्धत्व इति — वाक्यरूपशब्दाशक्यत्वे इत्यर्थः । *तद्विषयकेति — अन्वयविषयकेत्यर्थः । *शाब्दयामीति– शब्दजन्यज्ञानविषयीकरोमीत्यर्थः । *अनुव्यवसायानापत्तेरिति — अन्वयस्य शाब्दाविषयत्वे 'अन्वयं शाब्दयामि' इत्यनुव्यवसायो न स्यात्, अनुभवानुव्यवसाययोरन्यूनानतिरिक्तविषयकत्वनियमात् । ननु शब्दशक्यप्रतियोग्यनुयोगिकत्वाच्छाब्दत्वमत आह — *धूमेति — परार्थानुमितौ 'पर्वतो वह्निमान्, धूमात्' इति वाक्यघटकधूमपदेत्यर्थः। *शब्दानामिति — यथा — 'घटम्' 'आनय' इति पदयोरर्थद्वारकसम्बन्धमादाय 'इमे पदे सम्बद्धे' इति व्यवहारस्तथा 'चक्षुषा गृह्यताम्' 'घटो वर्त्तते' इति वाक्ययोरप्यर्थद्वारकसम्बन्धमादाय 'इमे वाक्ये सम्बद्धे' इति व्यवहारो जायते । वाक्यार्थाभावे अर्थद्वारकसम्बन्धस्य वक्तुमशक्यतया तादृशव्यवहारानुपपत्तिरित्यर्थः। आदिना—महावाक्यासिद्धेः संग्रहः। *न च प्रयोजनेति–'वाक्यार्थः' इत्यस्य वाक्यप्रयोजनमित्यर्थः । तथा च — वाक्यद्वयस्य यत्संसर्गद्वयबोधनरूपं प्रयोजनं तादृशप्रयोजनभूतपदार्थयोः संसर्गमादायैव वाक्ययोः सम्बन्धव्यवहारः, यथा – 'चक्षुषा गृह्यताम्' 'घटो वर्त्तते' इत्यत्र वाक्यप्रयोजनभूतो यश्चक्षुर्ग्रहणक्रिययोर्घटवर्त्तनक्रि-

ययोश्च सम्बन्धस्तादृशसम्बन्धविशिष्टत्वरूपसम्बन्धमादाय वाक्ययोः सम्बन्धत्वव्यवहारात् । वाक्यविशिष्टत्वं यत्र वाक्ये तत्र सम्बद्धत्वव्यवहार इति फलति । वैशिष्ट्यञ्च—स्वजन्यबोधीयमुख्यविशेष्यतासमानाधिकरण-प्रकारतानिरूपितसंसर्गतानिरूपितप्रधानताप्रयोजकपदघटितत्वसम्बन्धेन । समन्वयश्च—स्वम्–'घटो वर्तते' इति वाक्यम्, तज्जन्यबोधीयमुख्यविशे-ष्यता–वर्तननिष्ठा, तत्समानाधिकरणप्रकारता– दर्शनक्रियानिरूपिता, तन्निरूपिता या कर्मतानिरूपकत्वनिष्ठा संसर्गता, तन्निरूपिता या प्रधानता (विशेष्यता) दर्शननिष्ठा, तत्प्रयोजकपदघटितत्वम् 'चक्षुषा गृह्यताम्' इति वाक्ये, इति तयोः सम्बद्धत्वव्यवहारः । ईदृशस्यापि = परम्परा-सम्बन्धस्यापि । *सम्बद्धत्वव्यवहार इति–'मथुरापाटलिपुत्रौ सम्बद्धौ' इत्यपि व्यवहारः स्यादिति भावः । सम्बन्धश्चात्र — स्वघटितदेशघ-टकवृत्तित्वादिरूपः, स्वसंयुक्तावयवघटितदेशवृत्तित्वात्तत्त्वमित्याह — *स्वसंयुक्तेति । ननु तत्राकाङ्क्षाऽऽदीनां नियामकत्वमत आह — *इत्य-लमिति–तत्कल्पनाऽपेक्षया शक्तिकल्पनैव ज्यायसीति भावः । *यस्त्विति– एवं हि क्रमः —प्रथमं पदादिप्रत्यक्षम्, ततः शक्तिस्मरणम्, ततश्च पदार्थोपस्थितिः (स्मृतिः), ततश्च शाब्दबोधः । एवञ्च स्मृतिरूपपदार्थो-पस्थितिः पदपदार्थसम्बन्धं विना न सम्भवतीति पदे शक्तिकल्पना, वाक्यार्थस्मृतिस्तु पदार्थस्मृतिरूपैकसम्बन्धिज्ञानाद्वाक्यार्थरूपापरसम्बन्धि-स्मरणविधयेति न वाक्यशक्तिकल्पनाया आवश्यकत्वमिति भावः । ननु वृद्धव्यवहारेण प्राथमिकशक्तिग्रहे नैतस्य सम्भव इत्याह– *बालोऽपीति । *वाक्यार्थेति — शाब्दबोधेत्यर्थः । *तदनुपपत्त्यैवेति — पदार्थोपस्थि-त्यनुपपत्त्येत्यर्थः । शक्तिम् = पदे शक्तिम् । तथा च–वाक्ये शक्त्यभावे-ऽपि वाक्यार्थबोधे बाधकाभाव इति भावः । *तन्नेति—वाक्यार्थज्ञानका-रणभूताया उपस्थितेः कारणस्य शक्तिज्ञानस्य प्रथममपेक्षितत्वेन पद-शक्तिकल्पनैव प्रथमं स्यात्तथाचान्वयव्यतिरेकाभ्यां वाक्यार्थबोधानन्तरं तत्तत्पदे शक्तिग्रह इति सर्वशास्त्रसिद्धान्तो विरुध्येतेति भावः । अन्वय-व्यतिरेकाभ्याम् = आवापोद्वापाभ्याम् । *विलय इति—अन्वयज्ञाने पदार्थ-ज्ञानस्य कारणत्वेन प्रथमं पदे पदार्थमात्रनिरूपितशक्तेरेवावश्यक-त्वादिति भावः ।

मू०—किञ्च, पदार्थोपस्थितेर्न स्मृतित्वम्, तत्ताया अभानात्। तत्ता च--पूर्वानुभूततैव। अत एव "अनुभवविषयासंप्रमोषः स्मृतिः" (यो० द० १।११) इति पातञ्जलसूत्रम्। अनुभवस्य यौ विषयौ = वृत्तितदारूढविषयरूपौ तयोरसम्प्रमोषः = अनपहरणं यत्र सा वृत्तिः=स्मृतिरित्यर्थः। तदुक्तं पातञ्जलभाष्ये—'वृत्तिग्राह्यविषयं ज्ञानं ग्राह्यविषय-ग्रहणवृत्त्युभयाकारप्रतिविम्बवच्चैतन्यरूपं स्वविम्वाश्रये तज्जातीयमेव संस्कारमारभते। तस्य च संस्कारस्य स्वाभिव्यञ्जककालाद्युद्बुद्धस्य स्वसमानाकारग्राह्यग्रहणोभयविषयकस्मृतिजनकत्वम्' इति। अनुभव-संस्कार-स्मृतीनां समानाकार (क) त्वेनैव कार्यकारणभावादेवमेव युक्तम्।

पदार्थोपस्थितेः स्मृतिरूपत्वनिरासः।

न च तत्तांशे उद्बोधकासमवधानात्तदभानम्, दृश्यते हि—समूहालम्बनात्मकनानापदार्थानुभवेऽपि कस्यचिदेव स्मरणमिति वाच्यम्, तत्तद्विषयांशोद्बोधकस्यैव नियमेन तद्विषयकज्ञानांशोद्बोधकत्वेन तदंशे प्रमोषासम्भवात्। किन्तु ग्राह्यांशे एव सः। तत्तद्देशकालवृत्तित्वरूपतत्तायास्तु न भानं स्मृतावुचितम्, कालादेस्तदनुभवेऽभानात्। नच दोषवशात्तत्प्रमोषः, नियमतस्तादृशदोषकल्पने गौरवात्। क्लृप्तस्य भ्रमजनकदोषस्य तन्मोषकत्वे तु विनष्टरजतस्य रागान्धस्य शुक्त्यादिदर्शने 'तद्रजतत्वविशिष्टमिदं रजतम्' इति तत्तांशोल्लेखिभ्रमानापत्तिः, दोषस्य विद्यमानत्वात्।

(रत्न०)—नैयायिकाभिमतं पदार्थोपस्थितेः स्मृतिरूपत्वं खण्डयति—
*किञ्चेति। *तत्ताया इति—स्मरणं प्रत्यनुभवजन्यसंस्कारस्य हेतुत्वात्तस्य चात्राभाव इति भावः। *पूर्वानुभूततेति — अतीतकालिकानुभवाख्यज्ञानविषयतेत्यर्थः। 'मया पूर्वमयमनुभूतः' इति बुद्ध्या विषयीकृत्यैव स्मरणोदयादिति भावः। *अत एवेति —स्मृतौ तत्तायाः विषयीकरणादेवेत्यर्थः। *अनुभवविषयेति — "प्रमाणादिभिरनुभूते विषये

र्थाऽसम्प्रमोषः = अस्तेयम् सा स्मृतिः । संस्कारमात्रजस्य हि ज्ञानस्य संस्काराणामनुभवावभासितो विषय आत्मीयः, तदधिकविषयपरिग्रहस्तु सम्प्रमोषः = स्तेयम् । कस्मात् ? सादृश्यात्, 'मुष्' स्तेये (धातुपाठे ९ ग० ५८) इत्यस्मात्प्रमोषपदव्युत्पत्तेः । एतदुक्तं भवति-सर्वे प्रमाणादयोऽनधिगतमर्थं सामान्यतः प्रकारतो वाऽधिगमयन्ति । स्मृतिः पुनर्नानुभवमर्यादामतिक्रामति, तद्विषया तदूनविषया वा, न तु तदधिकविषया । सोऽयं वृत्त्यन्तराद्विशेषः स्मृतेरिति" इति पातञ्जलभाष्यव्याख्यायां वाचस्पतिमिश्राः । ननु न्यूनविषयस्यापि स्मृतित्वे तत्तारहितस्यापि स्मृतित्वे बाधकाभावात्त्वदभीष्टासिद्धिरिति चेत्, न, अनुभवानुरोधेन तत्ताभिन्नस्यैव न्यूनविषयस्य ग्रहणात् । साम्प्रतं योगदर्शने "अनुभूतविषयासम्प्रमोषः स्मृतिः" इति पाठो लभ्यते । ननु स्मृतिरपि सम्प्रमोषम् (स्तेयम्) अवगाहते । देशकालान्तरानुभूतपित्रादेरननुभूतचरदेशकालान्तरसम्बन्धं दर्शयन्ति स्वप्ने इति चेत्, न, विपर्ययलक्षणाक्रान्तत्वेन तत्र स्मृतित्वाभावात् । ननु "न तत्र रथा न रथयोगाः" इत्याद्युपक्रम्य "स्मृतिरेषा यत्स्वप्रदर्शनम्" । (शा० भा० २।२।२९) इति शारीरकभाष्यं विरुध्येतेति चेत्, न, संस्कारजन्यत्वेन सादृश्यमादाय स्मृतित्वव्यवहारात् । *वृत्तितदारूढेति — घटाद्याकारकश्चित्तपरिणामो वृत्तिः । वृत्तिश्च तदारूढस्तद्विशिष्टो घटादिविषयश्च रूपं ययोस्तौ वृत्तितदारूढविषयरूपौ । *तयोरसंप्रमोष इति–वृत्तिविषययोरुभयोरपि अनुभवे भानादनुभवविषयत्वं तयोः । सा वृत्तिः = तादृशी अन्तःकरणवृत्तिः । वृत्तेर्विषयस्य चानुभवविषयत्वमित्यत्र प्रमाणमाह — *तदुक्तमिति । *वृत्तिग्राह्यविषयमिति—वृत्तिश्च ग्राह्यश्च तौ विषयौ यस्य चैतन्यरूपज्ञानस्य तद्वृत्तिग्राह्यविषयम् । तदेव ज्ञानम् = अनुभवात्मकम् । यद्यपि 'अयं घटः' इत्याद्याकारक एवानुभवस्तत्र च वृत्तेर्विषयत्वं न प्रतीयते, तथापि 'घटमहं जानामि' इत्याद्यनुव्यवसाये ज्ञानरूपवृत्तेरपि विषयत्वादनुभवानुव्यवसाययोः समानविषयकत्वनियमेनानुभवस्यापि वृत्तिविषयकत्वमावश्यकम् । तद्विवरणमेव—*ग्राह्यविषयग्रहणेति — ग्राह्यो यो विषयः स च, ग्रहणरूपा या वृत्तिः सा चेत्युभयाकारप्रतिबिम्बवद्यच्चैतन्यं तद् रूपं यस्य तत्, इदम् 'ज्ञानम्' इत्यस्य विशेषणम् । स्वबिम्बाश्रये = अन्तःकरणे ।

*तज्जातीयमिति—अनुभवस्य ग्राह्यग्रहणोभयविषयकत्वात्संस्कारोऽपि विषयवृत्त्युभयविषयक एव जायत इति भावः । *स्वाभिव्यञ्जकेति — संस्काराभिव्यञ्जकेत्यर्थः । *स्वसमानेति — स्वसंस्कारसमानाकारा या ग्राह्यग्रहणोभयविषयकस्मृतिस्तज्जनकत्वं संस्कारस्येत्यर्थः । पातञ्जलभाष्याभिप्रायवर्णनमात्रम्, न तु तत्रत्यानुपूर्वीविशिष्टम् । ननु पातञ्जलं सूत्रम् न तु भाष्यमिति मूले—'पातञ्जलभाष्ये' इत्यनुपपन्नमिति चेत्, न, पातञ्जलसूत्रस्य भाष्यमित्यर्थकत्वात् । नन्वनुभवस्मृत्योः समानप्रकारकत्वनियमात् 'अयं घटः' इत्यनुभवस्य विषयप्रकारकज्ञानविशेष्यकत्वेन 'अयं स घटः' इति स्मृतेस्तु विषयविशेष्यकज्ञानप्रकारिकात्वेन समानविषयताकत्वं तयोरिति नियमभङ्ग इति चेत्, न, लाघवात्समानाकारकत्वेनैव कार्यकारणभावात्, प्रकारतानिवेशे गौरवाच्च । तदुक्तमत्रैव योगभाष्ये—"ग्रहणाकारपूर्वा बुद्धिः, ग्राह्याकारपूर्वा स्मृतिः" (यो० भा० १।११) इति । अत्र पूर्वशब्दो विशेष्यपरः । बुद्धिशब्दोऽनुभवपरः । अत एवोक्तं मूले—'अनुभव-संस्कार-स्मृतीनां समानाकारकत्वेनैव' इति । नन्वेवं गोत्वविषयकशक्तिज्ञानानन्तरं गोविषयकस्मरणानुपपत्तिरिति चेत्, न, गोविषयकशाब्दबोधं प्रति गोत्वशक्तिज्ञानत्वेनैव कारणत्वात् । एतावतैव जातेर्वाच्यत्वव्यवहारः । *तत्तांश इति—तत्तांशविषयकसंस्कारेत्यर्थः । उद्बोधकाभावात् = संस्कारोद्बोधकाभावात् । तद्भानम् = तत्ताया अभानम् । अस्य 'स्मरणे' इति शेषः । दृष्टान्तमाह — *दृश्यत इति । *तत्तद्विषयेति — यश्च तत्तद्विषयविषयकसंस्कारोद्बोधकः स एव तत्ताविषयकसंस्कारोद्बोधकोऽपीति विषयविषयकसंस्कारोद्बोधे तत्तांश (ज्ञानांश) विषयकसंस्कारोद्बोधो न स्यादित्यस्य वक्तुमशक्यत्वमिति भावः । स्मृतावनुभूतस्यापि कस्यचिद्भानं न भवतीति तु तत्ताऽतिरिक्तविषये एव । तदाह — *ग्राह्यांशे एवेति — अनुभवविषयघटाद्यंशे एव सः = प्रमोषः । लोके तत्तद्विषयांशविषयकस्मरणाभावस्य दर्शनाद्विषयांशे प्रमोषकल्पना, न तत्तांशे (वृत्त्यंशे) इति भावः । न च यद्देशे यत्कालेऽनुभवस्तद्देशतत्कालादेरपि स्मरणं स्यादिति वाच्यम्, देशकालादेरनुभवेऽप्यभानात् । *न च दोषेति — तत्तांशविषयकस्मरणं प्रति कस्यचिद्दोषविशेषस्य प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यते इति न वाच्यमित्यर्थः । *नियमत इति — यत्र यत्र स्मरणं तत्र तत्र सर्वत्रेत्यर्थः । तादृशदोष-

कल्पने = प्रतिबन्धकदोषकल्पने । *गौरवादिति — 'तत्तांशविषयकस्मरणम्प्रति दोषविशेषः प्रतिबन्धकः' इति प्रतिबन्ध्यप्रतिबन्धकभावकल्पनारूपगौरवादित्यर्थः । नन्वक्लृप्तस्य प्रतिबन्धकस्य कल्पने गौरवं स्यान्नतु क्लृप्तस्य, तथा च – यथा चाकचिक्यादिदोषस्य काचादिदोषस्य वा 'इयं शुक्तिः' इत्याकारकप्रमात्मकज्ञानं प्रति प्रतिबन्धकत्वं तथाऽत्रापि तादृशदोषस्यैव प्रतिबन्धकत्वमस्त्विति गौरवाभावोऽत आह — *क्लृप्तस्येति । 'तदेवेदं रजतम्' = पूर्वानुभूतरजतत्वविशिष्टमिदमिति भ्रमो न स्यात्, भ्रमजनकदोषस्यैव तत्तांशविषयकस्मरणं प्रति प्रतिबन्धकत्वात्, तस्य च भ्रमस्थले नियमतः सत्त्वादिति भावः ।

सू०— किञ्च, पदजपदार्थज्ञाने 'स्मरामि' इति नानुभवः, 'शाब्दयामि' इत्यनुभवश्च । पदजपदार्थज्ञाने उद्बुद्धशक्तिग्रहजसंस्कारस्य हेतुत्वम्, फलबलात् । यथा तव वाक्यार्थबोधजनकत्वग्रहसंस्कारस्योद्बुद्धस्य वाक्यार्थबोधहेतुत्वम् ।

उपस्थितेः शक्तिसंस्कारजत्वस्य, वाक्ये शक्तिज्ञानप्रकारस्य, शाब्देऽनुभूतिस्मृतित्वाभावस्य च निरूपणम् ।

किञ्च, पदार्थानुभवस्य शक्तिग्रहात्मकतया तत्र च शक्तिविशेषणतयैव तद्भानेन तद्विशेषणकस्मृतिरेव स्यान्न तद्विशेष्यिका त्वदभिमता ।

किञ्च, पदार्थोपस्थितिर्न शाब्दे कारणम्, किन्तु पदज्ञानोद्बुद्धः पदार्थविषय (क) संस्कार एव तत्र कारणम् । स शक्तिविषयोऽपीत्यन्यत् ।

वाक्यशक्तिसत्त्वादेव 'समासग्रहणं वाक्ये प्रातिपदिकसंज्ञाऽतिव्याप्तिवारणार्थम्' इति भाष्यं संगच्छते ।

तत्र केषाञ्चिद्विशिष्यैव तत्तद्वाक्यस्य तत्तद्वाक्यार्थे शक्तिग्रहः । अत एव समुदायतो विशिष्टबोधेऽपि पदविभागसामर्थ्याभावो दृश्यते तेषाम् ।

एतेन विशिष्टशक्तिग्रहे पदशक्तिग्रहः कारणमित्यपास्तम् । कस्यचित्कारकत्वादि जानतः कारकपदधातुघटितपदयोर्विशिष्टयोः

कारकविशिष्टक्रियाशक्तत्वमिति सामान्यत एव, ततः पदविशेष-समभिव्याहारज्ञाने सति तात्पर्यवशात्पदार्थविशेषविशिष्टक्रिया-बोधः । सामान्यशक्तिग्रहोऽपि तत्तत्पदार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपिता, तत्तत्संसर्गनिरूपिता, या तत्तत्पदार्थनिष्ठविशेष्यता तद्वत्त्यर्थे समुदायः शक्त इत्येवं विशेष्यविशेषणभावापन्नेऽर्थे एवेति न विपरीतो विशेष्यविशेषणभावः ।

(रत्न०)—"एकसम्बन्धिज्ञानमपरसम्बन्धिस्मारकम्" इति तार्किकमतं खण्डयति—*किञ्चेति । ननु पदार्थोपस्थितेः स्मृतित्वाभावे तां प्रति कारणान्तरकल्पनाऽऽपत्तिरत आह—*पदजेति—पदजपदार्थ-ज्ञानम्=उपस्थितिः, ताम्प्रत्युद्बुद्धो यः शक्तिग्रहजः संस्कारस्तस्य हेतुत्व-मित्यर्थः । ननु शक्तिग्रहजसंस्कारेण शक्तेरेव ज्ञानं स्यान्नतु पदार्थस्येति चेत्, अत्राह—*फलबलादिति—'कार्यानुसारेण कारणकल्पना' इति न्यायादिति भावः । तत्र दृष्टान्तमाह—*यथेति । तव=नैया-यिकस्य । *वाक्यार्थेति—वाक्यार्थबोधजनकत्वग्रहजन्यो य उद्बुद्धः संस्कारस्तस्य वाक्यार्थबोधे हेतुत्वं यथा, तथा पदार्थबोधजनकत्व-ज्ञानजन्यसंस्कारस्य पदजपदार्थज्ञाने हेतुत्वमिति भावः । तस्याः स्मृतित्वे दोषान्तरमाह—*किञ्चेति । *पदार्थानुभवस्येति—यादृशो हि अनु-भवस्तादृश्येव स्मृतिः, तथा च—पदार्थस्मृतिकारणस्यानुभवस्य 'घटपदस्य घटे शक्तिः' इति शक्तिज्ञानस्वरूपतया तत्र चार्थस्य विशेषणतयैव भानात् स्मृतिरपि घटाद्यर्थविशेषणिका शक्तिविशेष्यिकैव स्यान्न तु घटार्थविशे-ष्यिकेति भावः । शाब्दबोधं प्रति उपस्थितेः कारणत्वमेव खण्डयति—*किञ्चेति । *पदार्थविषयसंस्कारेति—पदार्थविषयकः शक्तिज्ञा-नात्मको यो हि अनुभवस्तज्जन्यसंस्कार एव शाब्दबोधं प्रति कारणम् । सः=संस्कारः । *शक्तिविषय इति—अनुभवस्य शक्तिविषयकत्वेन तज्जन्यसंस्कारोऽपि शक्तिविषय इति भावः । *अन्यदिति—पदार्थोपस्थितेः स्मृतित्वाभावेन संस्कारसमानविषयकत्वं तस्या वक्तुमशक्यमिति भावः । यत्तु कुञ्जिकाकाराः—"न शाब्दे कारणमिति—अन्यथाऽवान्तरबोध-काले पदार्थस्मरणस्य नष्टत्वान्महावाक्यार्थबोधो न स्यात् । मम तु

संस्कारस्य सत्त्वाददोषः । अवान्तरस्मरणं तु न संस्कारनाशकम् , अत एव पुनः पुनः स्मरणाद्दृढतरसंस्कार इति तत्सिद्धान्तः" इति । तत्रावान्तर-स्मरणन्तु न संस्कारनाशकमिति शङ्का-समाधाने चिन्त्ये, उपस्थितेः स्मृतित्वस्य खण्डितत्वात् । 'सिंहावलोकन' न्यायेन वाक्यशक्तौ मानान्तरं दर्शयति — ॐवाक्यशक्तीति । ॐइति भाष्यमिति — इत्यर्थकं भाष्यमित्यर्थः । "अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थम्" इति हि अर्थवत्सूत्रे (पा० सू० १।२।४५) भाष्यम् । तत्र = वाक्ये । केषाञ्चित् = क्रियाकारकविभागज्ञानरहितानाम् । ॐविशिष्यैवेति— अस्यैवार्थः—तत्तद्वाक्येति । ॐअत एवेति—समुदितस्य समुदित-रूपेण समुदितार्थनिरूपितशक्तिज्ञानादेवेत्यर्थः । तेषाम् = क्रियाकारका-दिज्ञानरहितानाम् । ॐएतेनेति — वाक्यशक्त्या वाक्यार्थबोधेऽपि व्या-करणव्युत्पत्तिं विना पदादिविभागे शक्तेरभावस्यानुभवसिद्धत्वेनेत्यर्थः । विशिष्टशक्तिग्रहे = वाक्यशक्तिज्ञाने । ॐअपास्तमिति — प्रत्येकपदशक्ति-ज्ञानाभावे वाक्यशक्तिज्ञानेन बोधात् प्रत्येकपदशक्तिज्ञानसत्त्वेऽपि अपूर्व-वाक्यश्रवणे बोधस्यादर्शनात्, 'हरेऽव' इत्यादौ व्यभिचाराच्चेति भावः । कस्यचित् = कारकत्वादि जानतः, अस्य 'शक्तिग्रहः' इत्यनुकृष्यान्वयः कार्यः । सामान्यतः = सामान्यरूपेणैव । विशेषाविषयकसामान्यबुद्ध्य-भावादाह — ॐततः पदविशेषेति । क्रियाबोधः = क्रियाविशेषबोधः । ननु क्रियाविशिष्टकारकशक्तत्वेन कारकविशिष्टक्रियाशक्तत्वेन च सामा-न्यतः शक्तिज्ञानस्य सम्भवेन विशेष्यविशेषणव्यत्यासेनापि शक्तिज्ञानं स्यादत आह — ॐसामान्यशक्तिग्रहोऽपीति । ॐप्रकारतानिरूपितेति — अस्य विशेष्यतायामन्वयः । ॐसंसर्गेति — अस्यापि तत्रैवान्वयः । ॐविपरीत इति —शक्तिज्ञानापेक्षयेति भावः ।

मू०—यत्तु-सर्वस्य सामान्यतः शक्तिग्रह एव बोधक इति, तन्न, कारकत्वधातुत्वाद्यजानतस्तथाशक्तिग्रहासम्भवात् ।

एतेन प्रातिपदिकार्थप्रकारकशाब्दबोधे तदर्थकपदोत्तरसार्थक-प्रत्यय - तदर्थबोधकपद-निपातान्यतमजन्योपस्थितिर्हेतुरित्याद्यपास्त-

म्। 'कर्मत्वं घटः' 'अम् घटः' इत्येतत्समभिव्याहारव्युत्पन्नानां ततस्तथाबोधे व्यभिचाराच्च ।

न च 'स्वाव्यवहितोत्तरोत्पत्तिकत्व-स्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन तत्तद्व्युत्पत्तिविशिष्टबोधे तत्तद्व्युत्पत्तिः कारणम्' इति न दोष इति वाच्यम्, अनन्तकार्यकारणभावापत्तेः ।

यत्तु-वाक्यशक्त्यङ्गीकारे पदार्थानामिव वाक्यार्थस्यापि स्मरणमेव स्यान्नत्वनुभवः, सम्बन्धिज्ञानतयैव पदज्ञानवत् तदुपयोगादिति, तन्न, पदार्थानामपि स्मरणाभावस्योपपादनात्। किञ्च, वाक्यार्थप्रतीतेर्नानुभवत्वम्, स्वर्गनरकादिकं शृण्वतः 'तदनुभवामि' इत्यप्रतीतेः । तस्माच्छाब्दत्वं ज्ञानत्वव्याप्यजातिविशेष एव, नानुभवत्वव्याप्यमित्यलम् ।

(रत्न०)— *सर्वस्येति — कारकत्वादि जानतोऽजानतो वेत्यर्थः । एतेन = प्रातिपदिकत्वाद्यजानतस्तथाशक्तिज्ञानासम्भवेन । *तदर्थकेति— प्रातिपदिकार्थार्थकेत्यर्थः । तथा च — प्रातिपदिकार्थार्थकं यत्पदं तदुत्तरं यत् सार्थकप्रत्यय-तदर्थ (प्रातिपदिकार्थार्थ) बोधकपद-निपातैतदन्यतमं यत्तज्जन्या या उपस्थितिः, सा हेतुरित्यर्थः । यथा — 'घटं करोति' इत्यत्र घटरूपप्रातिपदिकार्थार्थकपदोत्तरत्वविशिष्टः कर्मत्वबोधकाम्प्रत्ययः । यथा वा 'घटजलम्' इत्यत्र प्रातिपदिकार्थार्थकपदोत्तरत्वविशिष्टं तादृशं जलपदम्। यथा वा 'तदिव' इत्यत्र तत्पदोत्तरम् 'इव' इति निपातरूपम् । आदिना — 'प्रकृत्यर्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबोधं प्रति प्रत्ययजन्योपस्थितिः कारणम्' इति कार्यकारणभावादिपरिग्रहः । 'घटः कर्मत्वम्' इत्यतः विपरीतव्युत्पन्नस्य तथा बोधाद्व्यभिचारवारणाय तदर्थबोधकपदेत्युक्तम् । नन्वेवमपि पटलाक्षणिकघटपदघटितवाक्याद् घटबोधवारणाय तदर्थबोधकेत्यत्र बोधे फलोपहितत्वं निवेश्यम्, एवञ्च परस्पराश्रयत्वात् तादृशकार्यकारणभावासम्भव इति चेत्, न, तत्र घटस्य वृत्तिज्ञानजन्योपस्थित्यभावादेव तथा बोधस्य वक्तुमशक्यतया स्वरूपयोग्यत्वनिवेशेऽपि क्षतिविरहात् । *अपास्तमिति — प्रातिपदिकत्व-

प्रत्ययत्व-पदत्व-निपातत्वान्यजानतो बोधानापत्तेरित्यर्थः । ❀व्युत्पन्नानामिति —'कर्मत्वं घटः' इति वाक्यं घटनिष्ठं कर्मत्वमित्येतदर्थबोधकमित्येतत्समभिव्याहारज्ञानवतामित्यर्थः । ततः = 'कर्मत्वं घटः' 'अम् घटः' इति वाक्याद् बोधो जायते, उक्तकार्यकारणभावस्वीकारे तु न स्यात्, तादृशकार्यकारणभावलक्षणानाक्रान्तत्वादिति भावः । प्रातिपदिकार्थेत्याद्युक्तकार्यकारणभावे पूर्वोक्तं व्यभिचारं वारयितुमाह—❀ न चेति — अयम्भावः—यत्र यत्र यथा व्युत्पत्त्या बोधश्चिकीर्षितस्तादृशव्युत्पत्तिविशिष्टबोधं प्रत्येव तादृशव्युत्पत्तेः कारणत्वम् । तथा च —'कर्मत्वं घटः' इति व्युत्पत्त्या बोधस्थले मूलोक्तसम्बन्धद्वयेन प्रातिपदिकार्थेत्यादिव्युत्पत्तिविशिष्टबोधाभावान्नास्ति व्यभिचार इति भावः । तत्तद्व्युत्पत्त्या चिरकालानन्तरं बोधवारणायाद्यः सम्बन्धः । अन्यस्य व्युत्पत्तिमादायान्यस्य बोधवारणाय द्वितीयः सम्बन्धः । ❀सम्बन्धिज्ञानेति —'एकसम्बन्धिज्ञानम्' इति न्यायाभिप्रायेणेदम् । ❀पदज्ञानवदिति — यथा पदज्ञानेन पदार्थस्मरणं तथा वाक्यज्ञानेन वाक्यार्थस्मरणं स्यादिति भावः । तदुपयोगात् = वाक्यशक्त्युपयोगात् । ❀पदार्थानामिति – पदार्थोपस्थितीनामित्यर्थः । यदुक्तम्–'नत्वनुभवः' इति, तत्साधयति—❀किञ्चेति । ❀शृण्वत इति–पुरुषस्येति शेषः । तद् = स्वर्गनरकादिकम् ।❀ अनुभवामीति — अनुव्यवसायस्यैव ज्ञानस्वरूपनिर्णायकत्वात् प्रकृते 'अनुभवामि' इत्यनुव्यवसायाभावान्नानुभवत्वमिति भावः । तदेतदाह — ❀तस्मादिति — नानुभवत्वं नापि स्मृतित्वं तत्रेति भावः ।

मू०—तत्र सम्बन्धस्य सम्बन्धिद्वयनिरूपितत्वेनैव बोधाद्वाक्यतो न पृथक् तद्बोधः ।

तदुक्तं हरिणा—

"नाभिधानं स्वधर्मेण सम्बन्धस्यास्ति वाचकम् ।
अत्यन्तपरतन्त्रत्वात् षष्ठ्येवास्य तु वाचिका ॥" इति ।
(वाक्यप० कां० ३ समु० ३ कारि० ४)

षष्ठ्येव सम्बन्धस्य वाचिका, नतु सम्बन्धशब्दादीति तदर्थः । अभिधानम् = पदम् । सम्बन्धिनोः संघटनस्वभावत्वेन

नित्यपरतन्त्रत्वात् । षष्ठीपदं विभक्तीनां वाक्यस्य चोपलक्षणम् । पदानां तु पृथक् स्वार्थबोधकत्वमपि ।

यत्तु मीमांसकैकदेशिनः—वाक्यार्थे वाक्यस्य लक्षणा इति, तन्न, वाक्यबोध्यान्वयस्य सम्बन्धरूपत्वेन तत्र वाक्यबोध्यस्य सम्बन्धस्य पदार्थस्य वा सम्बन्धग्रहाननुभवेन वाक्यबोध्यनिरूपितसम्बन्धमूलिकायास्तद्रूपाया वा तस्या असम्भवात्, अनुपपत्तिप्रतिसन्धानं विनाऽपि तद्बोधेन तदप्रसराच्च । न च तात्पर्यविषयीभूतवाक्यार्थानुपपत्तिस्तद्बीजम्, नियमतः पूर्वं तात्पर्यज्ञानस्यापि कल्पनाऽपेक्षया शक्तिकल्पनस्यैवौचित्यात् ।

"न विमुञ्चन्ति सामर्थ्यं वाक्यार्थेऽपि पदानि नः ।"

(श्लोकवा० वाक्याधि० ७ श्लो० २२९)

इति पूर्वार्धोक्तेऽर्थे हेतुत्वेनोपन्यस्तायाम्—

"वाक्यार्थो लक्ष्यमाणो हि सर्वत्रैव च दृश्यते ।"

इति भट्टकारिकायाम् 'लक्ष्यमाणः' इत्यस्य प्रतीयमान इत्यर्थः । 'दृश्यते' इत्यस्य प्रतीतिविषयत्वेनानुभूयत इत्यर्थः ।

"सर्वत्रैव हि वाक्यार्थो लक्ष्य एवेति च स्थितिः ।".

इति पाठे 'लक्ष्यः' इत्यस्य प्रतीतिविषय इत्यर्थकस्य 'अस्ति' इति शेषः । सर्वत्रैव हि वाक्यार्थः प्रतीयमानोऽस्त्येवेति स्थितिर्वक्ष्यमाणरीत्या वाक्यैकदेशन्यायेनेत्यर्थः । अत एव केवलपदप्रयोगेऽपीत्यर्थकम् 'सर्वत्रैव' इति सार्थकमित्याहुः ।

(रत्न०)—ननु पदार्थसंसर्गस्यैव वाक्यार्थतया पदार्थानाञ्च तत्तत्पदलभ्यत्वेन तन्निरूपितवाक्यशक्तेरभावाद्वाक्येन केवलसम्बन्धबोधापत्तिरत आह—*तत्रेति—वाक्यविषये इत्यर्थः । *न पृथगिति—सम्बन्धस्य सम्बन्धिपरतन्त्रत्वेन सम्बन्धिनमपहाय केवलसम्बन्धभानं नेत्यर्थः । *नाभिधानमिति—स्वधर्मेण = स्वासाधारणधर्मेणोपलक्षितस्य सम्बन्धस्याभिधानं षष्ठीव्यतिरिक्तं नास्ति । यद्यपि द्रव्याधीना अपि गुण-

क्रियादयो गुणक्रियादिशब्देनोच्यन्ते, तथापि सम्बन्धस्त्वत्यन्तपरतन्त्रः । अस्य सम्बन्धस्य षष्ठी एव वाचिका नान्यः कश्चन् शब्दः । इदमेवात्रात्यन्तपरतन्त्रत्वं यत्प्रातिपदिकावाच्यत्वमिति । अभिधीयतेऽनेनेत्यभिधानं करणे 'ल्युट्' तदाह — *पदमिति । *सम्बन्धिनोरिति — सम्बन्धिनोः = सम्बन्धिद्वयस्य यत्संघटनं सम्मेलनं तत्स्वभावत्वात्सम्बन्धस्य नित्यपरतन्त्रत्वादित्यर्थः । † *उपलक्षणमिति — विभक्त्या वाक्येन च सम्बन्धस्य स्वधर्मेण भानसम्भवादिति भावः । षष्ठ्यर्थे विहितविभक्तय एव सम्बन्धार्थिका, नान्या इति कश्चित् । *पृथगिति — वाक्यार्थसम्बन्धमन्तरेत्यर्थः । 'तुना' वाक्यस्य पदार्थं विना स्वार्थसंसर्गाबोधकत्वं सूचितम् । वाक्यघटकपदानां स्वार्थमात्रे शक्तिः, स्वार्थविशिष्टसंसर्गस्तु लक्षणया बोध्य इति भावः । *तत्रेति — अयं भावः — 'शक्यसम्बन्धः' 'शक्यताऽवच्छेदकारोपः' एव वा लक्षणा । तथा च — वाक्यशक्यो यदि अन्वयस्तर्हि शक्यार्थान्वयेनैव बोधसिद्धौ लक्षणा व्यर्था । न च

---

† वाक्यपदीये तु —

"अस्यायं वाचको वाच्य इति षष्ठ्या प्रतीयते ।
योगः शब्दार्थयोस्तत्त्वमप्यतो व्यपदिश्यते ॥"

(वाक्यप० कां० ३ समुद्दे० ३ कारि० ३)

इत्यनेन शब्दार्थयोः सम्बन्धमभेदव्यवहारञ्चोपपाद्य सम्बन्धस्य स्वरूपनिवेशिलक्षणं किम् ? इत्याकाङ्क्षायामुक्तम् —

"नाभिधानं स्वधर्मेण सम्बन्धस्यास्ति वाचकम् ।
अत्यन्तपरतन्त्रत्वाद् रूपं नास्यापदिश्यते ॥"

(वाक्यप० कां० ३ समुद्दे० ३ कारि० ४) इति ।

अत्र पुण्यराजः — "इह पदार्थानां स्वरूपमवधार्य तदनुगामिशब्दनिवेशेन तल्लक्षणं क्रियते । तत्र स्वेनासाधारणेन धर्मेण स्वभावेनोपलक्षितस्य सम्बन्धस्य वाचकं प्रत्यायनमभिधानं षष्ठीव्यतिरिक्तं नास्ति, इदन्तया स्वरूपानवधारणात् । गुणा द्रव्याधीना अपि प्राधान्येन शुक्लादिशब्देन कदाचिदुच्यन्ते, नैवं सम्बन्ध इत्यत्यन्तग्रहणम् । नित्यपरतन्त्रो हि सम्बन्धः परोपाधिस्वरूपसम्बन्धिनोः परस्परौन्मुख्यस्वभावो धर्ममात्रलक्षणः । ततो निष्क्रियसम्बन्धशब्देन स्वप्रधानः सम्बन्धिरूपतयाऽभिधीयमानो न साक्षात्स्प्रष्टुं शक्यते, इत्यसंविज्ञातपदः कार्यैकगम्यः" इत्युक्तवान् । एवञ्च "षष्ठ्येवास्य तु वाचिका" इति पाठानुसारेण व्याख्यानं चिन्त्यम् ।

वाक्यार्थसम्बन्धसम्बन्धो लक्ष्यः, तस्य शाब्दबोधेऽभानात् । अथ यदि पदार्था एव वाक्यबोध्यास्तदा तेषामपि सम्बन्धग्रहो नानुभवसिद्धस्तथा च वाक्यार्थसंसर्गोऽलक्ष्य एवेति । *पदार्थस्येति — अत्रापि 'वाक्य-बोध्यस्य' इति सम्बध्यते । *सम्बन्धग्रहेति — वाक्यबोध्यसम्बन्धस्य वाक्यबोध्यपदार्थस्य (पदार्थसमुदायस्य) वा यः सम्बन्धस्तस्य भाना-ननुभवेनेत्यर्थः । *सम्बन्धमूलिकाया इति — स्वबोध्यसम्बन्धज्ञान-जन्योपस्थितिरूपाया इत्यर्थः । *तद्रूपाया वेति — स्वबोध्यसम्बन्ध-रूपाया वेत्यर्थः । लक्षणायां मतभेदस्योक्तत्वात् भेदद्वयस्योपादानम् । तस्याः = लक्षणायाः । तद्बोधेन = अन्वयबोधेन । तदप्रसरात् = लक्षणायाः अप्रवृत्तेः । *तात्पर्यज्ञानस्यापीति — 'अपिना'-शक्तेः संग्रहः, तात्पर्य-स्यानियतत्वेन शक्तेरावश्यकत्वात् । ननु श्लोकवार्तिके — "न विमुञ्चन्ति" इति कारिकायाम् 'लक्ष्यमाणः' इत्युक्त्या भट्टानामपि लक्षणासम्मतत्वात् 'एकदेशिनः' इत्युक्तिरसङ्गतैवेत्यत आह — *न विमुञ्चन्तीति । ननु, 'लक्ष्य-माणः' इत्यस्य प्रतीयमानार्थकतया 'दृश्यते' इत्यसङ्गतमत आह — *दृश्यते इत्यस्येति । पाठान्तरं स्वमते सङ्गमति — *इति पाठे इति । *इत्यर्थक-स्येति — 'लक्ष्यः' इत्यस्येत्यर्थः । शेषपूरणेन वाक्यार्थमाह — *सर्वत्रैवेति । *वाक्यैकदेशन्यायेनेति — यथा 'गृहम्' इत्यस्य 'गृहं प्रविश' इत्यर्थकत्वम् । *अत एवेति — अस्यैवार्थस्य भट्टसम्मतत्वादेवेत्यर्थः । *केवलपदेति — एकपदेत्यर्थः ।

मू०—यत्तु—पदानामेवान्विते शक्तिः, पदैरेव तदर्थप्रतीत्युप-पत्तौ वाक्येऽपि शक्तिकल्पने मानाभावात् । तदुक्तम् — 'एवं हि सम्बन्धग्रहणम्, अयमर्थोऽनेन शब्देनाकाङ्क्षित-सन्निहितयोग्येतरान्वितः सन्नभिधीयते' इति । पदानां सामान्यत इतरान्विते शक्तावपि विशेषा-विषयसामान्यबुद्ध्यभावात्समभिव्याहारविशेषकारणत्वरूपाकाङ्क्षाज्ञानबलात् तत्तत्पदार्थविशेषनिरूपितान्वयविशेषबोधसिद्धिः । अत एव पदप्रयोगेऽप्यन्वयविशेषजिज्ञासोपपत्तिः, तस्या अन्वयसा-मान्यज्ञानपूर्वकत्वनियमात् । विशेषतः पदार्थान्तरघटितस्य तदन्व-

भट्टपादाभिमतान्विताभिधानखण्डनम् ।

यविशेषरूपवाक्यार्थस्य प्रागनुपस्थितावपि अन्वितत्वादिसामान्य-धर्मप्रकारेणोपस्थिते शक्तिग्रहः सुलभः ।

इतरान्विते शक्तिरिति तु न युक्तम्, इतरस्य पदान्तरलभ्यत्वात् । पदान्तरसमभिव्याहारे एव तच्छक्त्युद्बोध इति 'घटः' इत्येतन्मात्रान्नान्वयधीः । ततो घटमात्रबोधस्तु शक्तिभ्रमात् । विशिष्टविषयायाः शक्तेस्तन्मात्रविषयत्वमपीति भ्रमः ।

यद्वा, पदैकदेशन्यायेन विशिष्टे एकदेशे च पदानां शक्तिग्रह इत्यदोषः ।

एतेन कार्यान्विते शक्तिः पदानामित्यपास्तम्, कार्यस्यापि लिङादिलभ्यत्वात्, लिङादिसमभिव्याहार एव तद्बोधानुभवात्, आनयनाद्यर्थकपदसमभिव्याहार एवानयनादिबोधवदिति ।

तन्न, अन्वये शक्तिस्वीकारेऽपि विशेषबोधाय समभिव्याहारस्य तद्बोधकारणत्वस्वीकारे, तथा कारणत्वाग्रहवतो बोधवारणाय तद्ग्रहस्यापि कारणत्वस्वीकारे, समभिव्याहारे तदसम्बद्धे तद्बोधजनकत्वानुपपत्त्या समभिव्याहारेऽपि तत्सम्बन्धाङ्गीकारे, विपरीतगौरवापत्तेः, अन्यलभ्यत्वरूपतर्केण कार्यत्वाद्यंशत्यागवदेतत्त्यागस्याप्यौचित्याच्च ।

(रत्न०)—भट्टमते—पदानां जातिरेव शक्या, व्यक्तेस्त्वाक्षेपादेव बोधः, अन्वयस्य तु आक्षेपेणालभ्यतया तत्रापि पदानां शक्तिः, तथा च जातावन्वये च शक्तिरिति सिद्धम्, तद्दूषयति—*यस्त्विति । *मानाभावादिति—'अनन्यलभ्यो हि शब्दार्थः' इति न्यायादिति भावः । नन्वन्वयविशिष्टार्थे पदानां शक्तौ सर्वत्रैवान्वयप्रतीतिः स्यादिति, चेत्, न, अन्वयविषयकशाब्दबोधे तत्तदानुपूर्वीज्ञानस्य हेतुत्वात् । अन्वयस्य वाक्यार्थत्वस्वीकर्तॄनयेऽन्वयविशेषभानाय तत्तदानुपूर्वीज्ञानहेतुताया आवश्यकत्ववत् । 'गौरश्वः' इत्यादिनिराकाङ्क्षस्य व्यावृत्तये *आकाङ्क्षितेति, इदानीमुच्चारितस्य दिनान्तरोच्चारितेनान्वयवारणाय *सन्निहितेति, 'वह्निना सिञ्चति' इत्यादिवारणाय *योग्येति । *सामान्यत इति—

इतरपदार्थत्वेनेत्यर्थः । नन्वेवमन्वयविशेषस्य शाब्दत्वानापत्तिः, शक्तिज्ञानशाब्दबोधयोः समानप्रकारताकत्वनियमादत आह –※विशेषाविषयेति – सामान्यबुद्धेरपि स्वरूपतो विशेषपदार्थ एव विषयः, 'नहि निर्विशेषा बुद्धिः सामान्यमवगाहते' इति न्यायात् । ननु सामान्यबुद्धेर्वस्तुतो विशेषावगाहनेऽपि विशेषधर्मप्रकारकत्वेन तद्भानासिद्धिरत आह —※समभिव्याहारविशेषेति ।※बोधसिद्धिरिति–तत्तदन्वयबोधे समभिव्याहारविशेषस्य कारणत्वस्वीकारेण 'पदानामन्विते शक्तौ घटादिपदशक्तिम् 'घटमानय' इत्यानुपूर्वीञ्च जानतः प्रागुक्तकार्यकारणभावमजानतोऽपि घटपदाद् 'घटकर्मकमानयनम्' इति बोधापत्तिः । किञ्च, विनिगमनाविरहेण विशेष्यविशेषणभावनियमस्य वक्तुमशक्यतया सामान्यतः शक्त्या 'घटमानय' इत्यनेन 'इतरान्वितो घटः' 'इतरान्वितं कर्मत्वम्' 'इतरान्वितमानयनम्' 'इतरान्विता कृतिः' इत्येवं चतुष्पञ्चादिबोधापत्तिः । किञ्च, 'घटः' 'कर्मत्वम्' 'कृतिः' इत्यतोऽपि 'अन्वितो घटः' 'इतरान्वितं कर्मत्वम्' इत्यादिबोधातिप्रसङ्गश्च' इत्युक्तिर्निरस्ता । ※अत एवेति —पदानां सामान्यरूपेणान्वये शक्तिस्वीकारादेवेत्यर्थः । ※पदप्रयोगेति — एकपदप्रयोग इत्यर्थः । ※जिज्ञासेति — 'अस्यान्वयी कः' इत्येवंरूपेण जिज्ञासेत्यर्थः । तस्याः = विशेषजिज्ञासायाः । ※नियमादिति — 'या या विशेषजिज्ञासा सा सा सामान्यज्ञानपूर्विका' इत्येवंरूपनियमादित्यर्थः । ननु पदान्तरासमभिव्याहारदशायामन्वयविशेषरूपवाक्यार्थस्य शाब्दबोधात् प्रागनुपस्थितेः कथं तत्र शक्तिग्रहोऽत आह —※विशेषत इति । ※इतरान्वित इति — घटादिपदस्य घटे, तत्सम्बन्धे, सम्बन्धानुयोगिनि च शक्तिरिति भावः । इतरस्य = सम्बन्धानुयोगिन आनयनादेः । नन्वन्विते शक्तौ घटादिपदमात्रादन्वयबोधापत्तिरत आह—※पदान्तरेति । ननु पदान्तरसमभिव्याहारेऽन्वयविशेषबोधस्य नियतत्वेऽपि सामान्यतोऽन्वयविशिष्टस्यैव बोधः स्यात्, न केवलघटस्येत्यत आह—※ततो घटमात्रेति । ननु तदभाववन्निष्ठविशेष्यतानिरूपिततन्निष्ठप्रकारताकज्ञानस्य भ्रमत्वात्प्रकृते तदनुपपत्तिरत आह —※विशिष्टविषयाया इति — घटपटोभयवति भूतले 'घटमात्रवद्भूतलम्' इति ज्ञानस्य यथा भ्रमत्वम्, तथा अन्वयविशिष्टघटनिरूपितशक्तिमति घटपदे 'घटमात्रनिरूपितशक्तिमद् घटपदम्' इति

ज्ञानस्यापि भ्रमत्वम्, उभयनिरूपितशक्तिमति घटपदे घटमात्रनिरूपितशक्त्यभावस्य सत्त्वेन घटमात्रनिरूपितशक्त्यभाववद् घटपदनिष्ठविशेष्यतानिरूपितघटमात्रनिरूपितशक्तिनिष्ठप्रकारताकत्वसत्त्वाद्। प्रकारान्तरेणान्विताभिधानवादे घटमात्रबोधमुपपादयति —*यद्वेति । *पदैकदेशन्यायेनेति — यथा भीमपदेन भीमत्वरूपानुपूर्व्यवच्छिन्नस्य भीमसेनत्वरूपानुपूर्व्यवच्छिन्नस्यापि बोधो जायते, अत एव 'नामैकदेश' न्यायेन 'नाममात्रग्रहणम्' इति प्रवादः, तथा विशिष्टार्थनिरूपिता, एकदेशार्थनिरूपिता च पदे शक्तिरिति घटमात्रबोधस्तादृशशक्त्या सूपपादः। न चानेकशक्तिकत्वापत्तिः, 'एकवृन्तगतफलद्वय' न्यायेन शक्तेरैक्यात्, शक्यताऽवच्छेदकताभेदेन शक्तिभेदस्वीकाराच्च । प्रकृते शक्यताऽवच्छेदकभेदेऽपि अन्वयत्व-घटत्वोभयपर्याप्ताया एकस्या एवावच्छेदकतायाः स्वीकारात् । गुरुमतं निराकरोति —*एतेनेति — इतरस्य सम्बन्धानुयोगिनः पदाशक्यत्वनिरासेनेत्यर्थः । *कार्यान्वित इति — कार्यत्वम् = कृतिसाध्यत्वम्, तद्विशिष्टे आनयनाद्यन्वित इत्यर्थः । अयं भावः— प्रयोज्यवृद्ध-प्रयोजकवृद्धयोर्व्यवहारदर्शनस्यैव मुख्यशक्तिग्राहकत्वात्तत्र च विधिबोधकलिङ्-लोट्-तव्यदाद्यन्तस्यैव प्रयोगदर्शनेन लिङादीनाञ्च कार्यार्थतया (विध्यर्थकतया) कार्यान्विते एव घटादिपदानां शक्तिः स्यात् । न च कार्यतावाचकलिङादीनां कार्यत्वान्वितस्वार्थवाचकत्वानुपपत्तिः, स्वस्मिन् स्वान्वयाभावादिति वाच्यम्, लिङादीतरपदानामेव कार्यान्वितार्थवाचकत्वात्, लिङाद्यर्थकार्येतरपदार्थानामेव कार्यान्वयित्वेन वृद्धव्यवहारविषयत्वात्। एवञ्च लिङादिविषये एव शाब्दबोधः स्यात्, तेषामेव प्रवृत्त्यादिजनकत्वात् । वैदिकानामर्थवादवाक्यानां तु तूष्णीम्भाव एव स्यादित्याह —*अपास्तमिति । गुरुमते — पदानां कार्यान्विते शक्तिः, भट्टपादमते — इतरपदार्थान्विते शक्तिरिति विशेषः। * लिङादिलभ्यत्वादिति — तन्मते कार्यत्वस्यैव विधित्वात्, 'घटमानय' इत्यादिना 'घटानयनं मत्कार्यम्' इति बोधात् । न च लिङाद्यसमभिव्याहारे कार्यत्वबोधाय कार्यान्विते शक्तिरत आह —*लिङादिसमभिव्याहारे इति । 'अन्विते पदानां शक्तिः' इति मतं खण्डयति —*तन्नेति । *अन्वय इति — पदानां सामान्यतोऽन्वये शक्तिस्वीकारेऽपि विशेषरूपेण (कर्मतानिरूपक-

त्वादिना) अन्वयबोधाय 'अन्वयविशेषविषयकबोधं प्रति आनयादिपदसमभिव्याहारः कारणम्' इत्येवंरूपेण समभिव्याहारस्य कारणत्वं वाच्यम्। किञ्चान्वयविशेषबोधं प्रति नहि स्वरूपतः तत्तत्समभिव्याहारस्य कारणत्वम्, आनयादिपदसत्त्वेऽपि तदश्रृण्वतो बोधादर्शनात्। तद्ग्रहस्य = समभिव्याहारगतकारणत्वज्ञानस्य कारणत्वं कल्पनीयम्, कार्येणासम्बद्धे कारणे कार्यानुत्पाददर्शनात्, अन्वयबोधरूपकार्येण सहान्वयबोधरूपकार्यानुपपत्त्या तत्तत्समभिव्याहारस्य बोधजनकतोपपादकः कश्चन सम्बन्धः कल्प्यः, इत्यनेकविधाक्लृप्तकारणकल्पनाऽपेक्षयाऽन्वयांशनिरूपितशक्तेर्वाक्ये एव कल्पनायां लाघवमिति। औचित्यादिति— यथा लिङादिलभ्यत्वान्नहि कार्यत्वांशे शक्तिः पदानाम्, तथाऽन्वयस्य वाक्यलभ्यत्वात्तदंशनिरूपिताऽपि शक्तिस्तत्र्यैवेत्यौचित्यमिति भावः ।

मू०—न चोपजीव्यविरोधः, उपजीव्यत्वे मानाभावात्। दैवाद्धि प्रथमं तद् वृत्तम्, न तु पदशक्तिग्रहे तस्य हेतुत्वम्, मातापित्रादिभिः 'चन्द्रः' 'गौः' इत्यादिशब्देषु चन्द्राद्यभिमुखाङ्गुलीदर्शनपूर्वकमुच्चार्यमाणेषु वालस्याद्यशक्तिग्रहे व्यभिचारात्।

यत्र त्वनन्यथासिद्धतयोपजीव्यत्वं सिद्धम्, यथा — यागस्य स्वर्गजनकतानिर्वाहाय कल्पितेऽपूर्वे, तत्र तदेव कारणमस्तु न यागः, इति शङ्कायां स दूषणम्, न चैवं प्रकृते। न च प्राथमिकत्वेन वलवत्त्वात्तेन †पश्चात्तनस्य वाधः। यथा—'दर्पणे चैत्रमुखं नास्ति' इति पूर्वप्रत्यक्षेण चैत्रमुखसन्निधानान्तरंभाविनो दर्पणे चैत्रमुखप्रत्यक्षस्य भ्रमत्वकल्पनमिति वाच्यम्, 'इदं रजतम्' इति

---

† अत्र "दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्" (पा० सू० ४।२।९८) इति विशेषविहितेन त्यका ट्युट्युलोर्वाधस्यौचित्यात्पाश्चात्यस्येति भाव्यम्। न च दिग्देशवाचिनि पश्चाच्छब्दे सावकाशं त्यकं कालवाचकात् ट्युट्युलौ परत्वाद् बाधेते, इति वाच्यम्, "सायं चिरम्" (पा० सू० ४।३।२३) इति सूत्रे "अग्रादिपश्चाड्डिमच्" इति वार्तिकविहितेन डिमचा ट्युट्युलोर्वाधस्य दुर्वारत्वात्। यद्वा पश्चात्तनेति गमनादिनेति पश्चात्तनः पचाद्यचि कथञ्चित्समाधेयम्।

ग्रहस्य पाश्चात्येन 'नेदं रजतम्' इति ग्रहेण बाधात् । न च सर्वैः प्रथमं प्रतीयमानत्वेन बलवत्त्वम्, सर्वेषां शरीरात्मप्रत्यये चन्द्र-ताराऽल्पत्वप्रत्यये च व्यभिचारात्, उक्ते मात्रादिनिर्दिष्टचन्द्रादौ बालीयाद्यशक्तिग्रहे व्यभिचाराच्च । तस्माल्लोके प्रवृत्तिसंवादादिना, वेदे तदर्थनिर्णायकन्यायेन यद्बलवत् तद्बाधकम्, इतरद्बाध्यमिति व्यवस्था । तत्र परेण पूर्वस्य भ्रमत्वप्रत्यायनमेव बाधः । पूर्वेण तु परस्य सोपाधिकज्ञानस्थले भ्रमत्वप्रत्यायनम् । क्वचित्तूत्पत्तिप्रति-बन्धः । यथा--श्रौतविनियोगेन लैङ्गिकस्य तस्य बाधः । जिज्ञा-साऽपि फलविशेषदर्शने रसविशेषजिज्ञासावदुपपन्ना ।

ननु तद्वदेव तत्रापि जिज्ञासानियमो न स्यादिति चेत्, इष्टापत्तेः । न च 'अनयोः संसर्गविशेषज्ञानं भवतु' इतीच्छायां तादृशज्ञानधर्मिकेष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वेन तद्घटकतया विशेष-ज्ञानस्यापि सिद्ध्या जिज्ञासोच्छेद इति वाच्यम्, विशेषधर्मत्वेन ज्ञानेऽपि तत्तद्रूपेण जिज्ञासोपपत्तेः ।

किञ्च, सिद्धिर्न स्वरूपतः प्रतिबन्धिका, किन्तु सिद्धत्वप्रका-रकज्ञानमेव तथा । अत एव वस्तुसिद्धावपि तत्सिद्धत्वज्ञानेनेच्छा-निवृत्तिः । वस्तुतः पदज्ञाने तादृशजिज्ञासैवासिद्धा किन्त्वन्वयि-जिज्ञासैवेत्यलम् ।

(रत्न०)—नन्वेवमन्वयांशनिरूपितशक्तेः पदेष्वकल्पने अन्वयांशे वाक्यशक्तिज्ञानानन्तरमेवावापोद्वापाभ्यां पदशक्तिकल्पनया पदशक्तिं प्रति अन्वयांशज्ञानस्योपजीव्यत्वात्पदे तदंशनिरूपितशक्त्यकल्पने तद्वि-रोधोऽत आह—*न चेति । *मानाभावादिति—यत्र साक्षात्परम्परया वा कार्यकारणभावस्तत्रैवोपजीव्यत्वम्, प्रकृते च तदभावादुपजीव्यत्वा-भावेन विरोधाभाव इति भावः । तद् = वाक्यार्थान्वयज्ञानम् । वृत्तम् = जातम् । तस्य = अन्वयज्ञानस्य । ननु कार्याव्यवहितप्राक्क्ष-णावच्छेदेन नियतपूर्ववृत्तितया तस्योपजीव्यत्वमत आह—*माता-

पित्रादिभिरिति — तथा चान्वयज्ञानं विनापि तत्राङ्गुल्यादिव्यापारसह-कारेण बालस्याद्यशक्तिग्रहदर्शनात्तस्य नियतपूर्ववृत्तित्वाभाव इति भावः । *अनन्यथासिद्धतयेति — अन्यथासिद्धशून्यतयेत्यर्थः । उपजीव्यत्वम् = कारणत्वम् । *यागस्येति — "स्वर्गकामो यजेत" इति स्वर्गं प्रति यागस्य कारणत्वं बोध्यते, तच्च नोपपद्यते, यागस्य क्रियारूपतया क्रियायाश्च पञ्चमक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगितया स्वर्गस्य च कालान्तरभावितया तयोः कार्यकारणभावानुपपत्त्या तज्जन्यमदृष्टं कल्प्यते, एवञ्च स्व-जन्यादृष्टवत्त्वसम्बन्धेन यागस्वर्गयोः कालिकसामानाधिकरण्येन कार्य-कारणभाव उपपद्यते । यदि तत्र यागनिष्ठकारणत्वोपपत्तये कल्पितेऽदृष्टे एव स्वर्गकारणत्वं कल्प्येत तदा यागस्य कारणत्वं भज्येतेत्यदृष्टं प्रति कारण-भूतयागनिष्ठकारणत्वनाशेनोपजीव्यविरोधो भवति, तथा पदशक्त्यन्वयशा-क्त्योः नास्ति कार्यकारणभाव इत्युपजीव्यत्वं दुर्वचम् । अत एव व्यापारिणा व्यापारस्येव व्यापारेण व्यापारिणोऽपि नान्यथासिद्धत्वमिति प्रवादः । स्वस्व-रूपनिर्वाहाय कल्पितेन स्वस्यान्यथासिद्धत्वाभावादेव 'व्यापाररूपसम्बन्धा-वच्छिन्नकारणताशालित्वम्' 'करणत्वम्' इत्याहुर्वृद्धाः । 'व्यापारवत्कारणं करणम्' इति तु न युक्तम्, नष्टस्यापि कारणस्य व्यापारद्वारा कार्यजन-कत्वात् । ननु शाब्दबोधस्थले प्रथमं पदप्रत्यक्षम्, ततः शक्तिस्मरणम्, ततः पदार्थोपस्थितिः, ततश्च वाक्यशक्तिज्ञानम्, तस्माच्च शाब्दबोध इति पदशक्तिज्ञानस्य वाक्यशक्तिज्ञानापेक्षया पूर्वकालिकत्वेन ज्येष्ठतयाऽन्वयांशे कनिष्ठस्य वाक्यशक्तिज्ञानस्य बाधः; यथा—पूर्वकालिकेन मुखप्रत्यक्षेण पाश्चात्यस्य दर्पणे चैत्रमुखप्रत्यक्षस्य बाधोऽत आह — *इदं रजतमिति — पूर्वकालिकत्वेन ज्येष्ठस्य 'रजतत्ववदिदम्' इति ज्ञानस्य पाश्चात्त्येन 'रजतत्वाभाववदिदम्' इति ज्ञानेन बाधदर्शनाज्ज्येष्ठज्ञानेन कनिष्ठज्ञानस्य बाध इति नियमो नास्तीति भावः । *बाधादिति—ननु 'घटोऽयम्' इति ज्ञानान्तरं मुद्गरादिना घटनाशे 'नायं घटः' इति ज्ञानस्य बाधापत्तिरिति चेत्, न, उपस्थितिसामान्याभावप्रतियोगिन एव बाध्यत्वात् । इह तु सत्कार्यवादे तिरोहितरूपत्वेन घटस्य विद्यमानतया दोषाभावात् । ननु 'इदं रजतम्' इति भ्रमस्थलीयं ज्ञानं पूर्वकालिकमपि न सार्वजनीनम्, पदशक्तिज्ञानं तु सार्वजनीनत्वेन पूर्वकालिकमिति, तेन वाक्यशक्तिज्ञानस्य

वाधः स्यादत आह — ॐन च सर्वैरिति । ॐशरीरात्मप्रत्यय इति — सार्वजनीनस्य शरीरे आत्मप्रत्ययस्य, चन्द्रतारालपत्वप्रत्ययस्य च पाश्चात्त्येन शास्त्रजन्येन च शरीरात्मभेदज्ञानेन चन्द्रतारादिमहत्त्वज्ञानेन च वाधानुभवेन तादृशोऽपि नियमो नोचित इति भावः । ॐव्यभिचारा-च्चेति — पाश्चात्त्येनापि पूर्वकालिकस्य वाध इति प्रकृतम्, उक्तरीत्या चन्द्रादौ शक्तिज्ञानस्थले तु पदशक्तिज्ञानस्यैव प्राथम्यमिति पूर्वतो नास्ति वैषम्यमिति 'नापि वाध्यवाधकभावः' इत्यत्र व्यभिचारप्रदर्शनमसंगतम् । वस्तुतस्तु — उक्ते मात्रादिनिर्दिष्टे वालीयाद्यशक्तिग्रहस्थले कार्यानन्वित-पदार्थे एव पदानां शक्तिग्रहसम्भवात्, 'वृद्धव्यवहारेण कार्यान्वितपदार्थे एव शक्तिग्रहसम्भवः' इति नियमस्य व्यभिचारोऽत्र बोध्यः । नन्वेवं वाध्यवाधकभावाननुगमोऽत आह — ॐप्रवृत्तिसम्वादादिनेति — अत्र 'घटोऽस्ति तमानय' इत्युक्ते घटानयने प्रवृत्तो यदि घटमुपलभेत, तदा 'घटोऽस्ति' इति वाक्यस्य प्रामाण्यम्, अन्यथा नेति लोकव्यवस्था, वेदे तु वेदार्थनिर्णायकेन "श्रुतिलिङ्ग" — इति वलावलन्यायेन सेति भावः । तत्र = पूर्वपरयोः । ॐपरेणेति — वलवतेति शेषः । ॐपूर्वस्येति — दुर्वल-स्येति शेषः । ॐभ्रमत्वेति — 'इदं ज्ञानमप्रमा' इति बोधनमेवेत्यर्थः । ॐपूर्वेणेति — अत्र तुना वैषम्यं सूचितम्, वलवता पूर्वेण परस्य नहि सर्वत्र भ्रमत्वप्रत्यायनरूपो वाधः, किन्तु यत्र सोपाधिकं ज्ञानं तत्रैव, यथा — दर्पणावच्छेदेन मुखज्ञानं पूर्वेण मुखप्रत्यक्षेण वाध्यते । ॐक्वचि-दिति — क्वचित्पूर्वेण परस्योत्पत्तिरेव प्रतिबाध्यते । तथाहि — श्रुत्यादयो हि षडिह विनियोजकाः, तत्र विरुद्धयोरेकत्रोपनिपाते एकेनापरस्य वाधो वक्तव्यः, स च बलवता दुर्वलस्येति । कस्य दौर्बल्यमित्याकाङ्क्षायां परदौर्बल्यप्रतिपादकम् —

"श्रुति-लिङ्ग-वाक्य-प्रकरण-स्थान-समाख्यानां
समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्"

(मीमां० द० ३।३।१४) इति

सूत्रं प्रणिनाय महर्षिर्जैमिनिः । श्रुत्यादीनां पठितानां समवाये = एकत्रो-पनिपाते, पारदौर्बल्यमिति — पर एव पारः = उत्तरपठितं तथा चैषां मध्ये यदपेक्षया यत्परं तद्दुर्बलमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह — अर्थविप्रकर्षा-

दिति — अर्थस्य = विनियोजकस्य लिङ्गादेर्विप्रकर्षात् = उत्तरवर्त्तित्वात् । लिङ्गादेर्विलम्बेन पूर्वापेक्षया विनियोजकत्वावगतेरिति यावत् । तथा च परापेक्षया पूर्वस्य प्रथमं ज्ञानमिति पूर्वेण परस्य बाधः । श्रुतिलिङ्गयोर्विरोधे श्रुतिर्बलीयसी यथा—

"कदाचन स्तरीरसि नेन्द्र सश्चसि दाशुषे ॥" इति ।

इयमृगग्निहोत्रप्रकरणे श्रूयते । इन्द्र ! त्वं कदाचन = कदाचिदपि न स्तरीरसि = न हिंसको भवसि, किन्तु दाशुषे = आहुतिं दत्तवते यजमानाय सश्चसि — प्रीयसे इत्यर्थः । अस्या इयं विनियोजिका श्रुतिः — "ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते" इति । 'ऐन्द्र्येति' करणे तृतीया । "कदाचन स्तरीरसि" इत्यसावैन्द्री ऋक्, इन्द्रेति सम्बुद्ध्यन्तपदेनेन्द्रप्रकाशनात् । तथा च ऐन्द्र्या = इन्द्रसम्बन्धिन्या (इन्द्रप्रकाशिकया) ऋचा गार्हपत्यम् = गार्हपत्यनामानमग्निमुपतिष्ठते = आराधयति । अत्रायं संदेहः — इन्द्रप्रकाशनसामर्थ्यरूपाल्लिङ्गाद् गार्हपत्यपदस्य लक्षणया इन्द्रपरत्वं प्रकल्प्य गार्हपत्यमिति द्वितीयायाः सप्तम्यर्थकतया गार्हपत्यसमीपे इत्यर्थं प्रकल्प्य च ऐन्द्रोपस्थाने एवास्या ऋचो विनियोगः प्राप्नोति । एवं संदेहे प्राप्ते श्रुत्या लिङ्गं बाध्यते इति सिद्धान्तः । तथाहि—गार्हपत्यमिति कारकविभक्तिरुपतिष्ठते इति क्रियाऽन्विता सती प्रथमत एवाभिधया गार्हपत्याग्नेरुपस्थाने इमामृचं विनियोजयति । नैवं लिङ्गम् । इन्द्रपदमिन्द्रप्रकाशकमिति प्रथमं ज्ञानं ततोऽन्यप्रकाशकमन्त्रस्य नान्यत्र विनियोगः सम्भवतीत्यनुपपत्तिज्ञानम्, ततश्चेन्द्रोपस्थाने एव विनियोग इति रीत्या लिङ्गेन श्रुतिः कल्पनीयेति विलम्ब इति निरपेक्षा श्रुतिर्लिङ्गं बाधते बलवत्त्वादित्याह — *श्रौतविनियोगेनेति — निरपेक्षरवः श्रुतिः, निरपेक्षत्वञ्च — इतरप्रामाण्यानधीनप्रामाण्यकत्वम् । 'गार्हपत्यम्' इति द्वितीयाश्रुतिरितरानपेक्षा स्वरूपसत्सामर्थ्यमपेक्षते, लिङ्गन्तु विनियोजने श्रुतिमपेक्षते । नहि अनया 'इन्द्र उपस्थातव्यः' इति शब्दतो बोध्यते, किन्तु 'इन्द्र एतादृक्' इत्येव प्रतीयत इतीन्द्रप्रकाशनसामर्थ्यरूपं लिङ्गं दुर्बलम्, अन्यथाऽनुपपत्त्या 'अनया इन्द्र उपस्थातव्यः' इति कल्प्यमानश्रुतिसापेक्षत्वेन दुर्बलत्वादित्यन्यत्र विस्तरः । अत्र श्रौतविनियोगेन लैङ्गिकस्यानुत्पत्तिरेव । पूर्वं विशेषज्ञानस्य सामान्यज्ञानपूर्वकत्वमभ्युपेत्योक्तम्,

साम्प्रतं विशेषज्ञानस्य सामान्यज्ञानपूर्वकत्वं खण्डयति–*जिज्ञासाऽपीति। *फलविशेषेति–फलविशेषदर्शने हि 'कोऽस्मिन् रसः' इति जिज्ञासा जायते, नहि तत्र रसस्य सामान्यज्ञानमस्ति, रसबोधकसामग्र्यभावादिति सामान्यज्ञानाभावेऽपि यथा विशेषजिज्ञासा तथाऽत्रापि स्यादिति भावः। यदि तु फलस्थलेऽनुमानादिना सामान्यतो रसज्ञानम्, तदाऽत्रापि तथैवास्तु, किमन्विते शक्तिकल्पनेन ?। *तद्वदेवेति— फलविशेषे रसविशेषजिज्ञासावदित्यर्थः। *नियमो न स्यादिति — फलविशेषदर्शने रसविशेषजिज्ञासा जायते एवेति व्याप्तिर्यथा नास्ति, तथाऽत्रापि अन्वयविशेषजिज्ञासा कदाचिन्न स्यादत आह — *इष्टापत्तेरिति — अन्वयविशेषजिज्ञासा जायते एवेति नियमो नास्तीति भावः। *न चानयोरिति — 'पदार्थद्वयसंसर्गविशेषविषयकज्ञानेच्छां प्रति पदार्थद्वयसंसर्गविशेषज्ञानं मदिष्टसाधनम्' इतीष्टसाधनत्वप्रकारकज्ञानविशेष्यकज्ञानं कारणम्, तादृशज्ञानाभावे इच्छाया अदर्शनात्। तथाच इष्टसाधनताज्ञानेऽपि विषयज्ञानस्य कारणत्वमिति प्रकृते इष्टसाधनताज्ञानकारणस्य विषयज्ञानस्य विषयोऽन्वयविशेष एवेतीष्टसाधनताज्ञानघटकतया सोऽपि सिद्ध एवेतीच्छां प्रति सिद्धेः प्रतिबन्धकत्वादन्वयविशेषजिज्ञासाऽपि न स्यादत आह – *न चेति। समाधिमाह –*विशेषेति—'संसर्गविशेषज्ञानं मदिष्टसाधनम्' इतीष्टसाधनताज्ञाने विशेषधर्मत्वेनैव विशेषधर्मो निविष्ट इति विशेषधर्मत्वव्याप्यकर्मतानिरूपकत्वादिरूपेण जिज्ञासोदये बाधकाभावादित्यर्थः। ननु संसर्गस्य न केनापि रूपेण भानमिति पूर्वमुक्तत्वाद् विशेषधर्मत्वेन ज्ञानेऽपि सिद्धिसत्त्वाज्जिज्ञासोच्छेद एवात आह —*किञ्चेति। *स्वरूपत इति—अयम्भावः – यस्य वस्तुनो यस्य पुरुषस्यावश्यकता वर्तते, तस्य वस्तुनः सत्त्वेऽपि तज्ज्ञानाभावे तद्विषयिणीच्छा जायते, तथा च 'इदं वस्तु सिद्धम्' इति सिद्धत्वप्रकारकज्ञानमेवेच्छायाः प्रतिबन्धकम्। प्रकृते चान्वयविशेषजिज्ञासातः प्रागन्वयविशेषस्य ज्ञानसत्त्वेऽपि सिद्धत्वप्रकारकतद्विषयकज्ञानाभावेन सिद्धेः प्रतिबन्धकत्वाभाव इति। *अत एवेति — इच्छां प्रति सिद्धत्वप्रकारकज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकत्वादेवेत्यर्थः। *वस्तुसिद्धावपीति–अपेक्षितवस्तुनोऽसत्त्वेऽपि सिद्धत्वप्रकारकज्ञानदशायामिच्छानिवृत्तिरुपपद्यते इत्यर्थः। अन्वयविशेषजिज्ञासां स्वीकृत्यैतत्सर्वमुक्तम्,

वस्तुतः सैव नेत्याह—*वस्तुत इति—नन्वन्वयसामान्ये पदशक्तौ विशेषान्वयस्यानुमानेन भानसम्भवे वाक्येऽन्वयविशेषविषयाऽपि शक्तिर्न सिद्ध्येदिति चेत्, न, अन्वयसामान्यस्याप्यनुमानेनैव भानसिद्धौ 'अन्विते शक्तिः' इति तव सिद्धान्तस्य विलयापत्तेः। नन्वनुमानेनैव संसर्गोपस्थितिसिद्धावन्वयांशे शक्तिर्नाभ्युपेयेति चेत्, न, 'नानुमितम्' 'न साक्षात्कृतम्' किन्तु 'शब्दादेवावगतम्' इत्यनुभवेन अन्वयांशनिरूपितशक्तेर्वाक्ये आवश्यकत्वात् ।

मू०—क्वचित्तु पदैरितरान्वितस्वार्थबोधनमस्त्येव । यथा—'प्रविश' 'पिण्डीम्' इत्यादौ । तथा हि—यथा भीमादयः पदैकदेशाः पदस्यार्थे प्रयुज्यन्ते, विशिष्टशक्तिग्रहकालेऽनुनिष्पाद्यवयवानामपि तत्र शक्तिग्रहात् । 'भीमसेन' पदं पृथक् प्रयुज्यमानं तदवयवपदं च भीमसेने शक्तमिति शक्तिग्रहः। न च 'सेन'-पदादपि तद्बोधापत्तिः, तत्तत्पदस्य तत्रार्थे शिष्टप्रयोगाभावेन शक्तिग्रहे तद्विषयकत्वांशेऽप्रामाण्यकल्पनेन ततो बोधानुदयात्, अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितशक्तिग्रहस्यैव बोधजनकत्वात् । शक्तिभ्रमाद्बोधोऽपि भ्रमत्वेनाज्ञातादेव । एवं वाक्यस्यापि तत्तत्पदार्थालिङ्गिते विशेष्यविशेषणभावे शक्तिग्रहकाले तदवयवानाम्—'प्रविश' 'पिण्डीम्' इत्यादीनामपि तत्तद्वाक्यार्थे शक्तिग्रहेण 'प्रविश' इत्यादिपदादेव तत्तद्वाक्यार्थबोधः । अनेककारकाणां क्रियाणाञ्च सम्भवेऽपि योग्यतावशात् तात्पर्यवशाच्च तत्तदर्थबोधः, तत्र तत्तत्पदाध्याहारवत् ।

पदैकदेशपदे पदार्थबोधकत्वस्य, वाक्यैकदेशपदे वाक्यार्थबोधकत्वस्य च निर्वचनम् ।

तदुक्तम्—"समर्थ सूत्रे" (पा० सू० २।१।१) भाष्ये—निष्कौशाम्ब्यादौ क्रान्तादिपदाभावेनासामर्थ्यात् समासाभावमाशङ्क्य—"तदर्थगतेः सिद्धम्, सोऽर्थः = तदर्थः, तद्गतेः। योऽर्थः कौशाम्ब्या समर्थः, स निसोच्यते" इति। उक्तरीत्या विशिष्टोऽर्थो निसोच्यते इति तदाशयः ।

अत एव "लुपि युक्तवद्"—(पा० सू० १।२।५१) इति सूत्रे 'एकवचनाद्यवयववचनशब्दः पारिभाषिकः' इत्युक्तम् । तदुक्तम्—

"वाक्यं तदपि मन्यन्ते यत्पदं चरितक्रियम् ।
आख्यातशब्दे नियतं साधनं यत्र गम्यते ॥
तदप्येकं † समाप्तार्थं वाक्यमित्यभिधीयते ॥" इति ।
(वाक्यप० कां० २ कारि० ३२६-३२७)

'ग्रामं प्रविश' 'पिण्डीं भक्षय' इत्यादि तु शब्दान्तराण्येव । तान्यपि लौकिके प्रयोगे लाघवानादरात्प्रयुज्यन्ते एव ।

(रत्न०)—स्वमतेऽपि क्वचिदन्वयस्य पदेनाभिधानमित्याह—*क्वचित्त्विति । *'प्रविश' इति—'प्रविश' पदस्यैव गृहादिकर्मकप्रवेशने शक्त्या गृहकर्मकप्रवेशनविषयको बोध इति भावः । तत्र प्रथमं सर्वसम्मतदृष्टान्तमाह—*भीमादय इति । *पदैकदेशा इति—भीम—सेनादिरूपपदैकदेशा इत्यर्थः । ननु वृत्तिज्ञानजन्योपस्थितिविषयस्यैव शाब्दे भाननियमेन प्रविशादिपदस्य तादृशार्थे शक्त्यभावादिदमसङ्गतमत आह—*विशिष्टशक्तिग्रहेति । *अनुनिष्पादीति—नान्तरीयकेत्यर्थः । यद्वा, अनु= पश्चात्, निष्पद्यते=कल्प्यते, इत्यनुनिष्पादी, आवापोद्वापाभ्यां कल्पित इत्यर्थः । *तत्रेति—वाक्यार्थे इत्यर्थः । समुदायार्थनिरूपितायाः शक्तेरवयवेऽपि कल्पनेति भावः । "चतुर्थादनजादौ च लोपः पूर्वपदस्य च" इति वार्तिकेन दत्तादिशब्दानामेवानुनिष्पादिनां संज्ञात्वबोधनात्पदघटकवर्णानां न पदार्थशक्तत्वम् । वस्तुतस्तु—तुल्ययुक्त्या पदावयवेऽपि पदार्थनिरूपितशक्तिमत्त्वम् । अत एव पदैकदेशलेखनप्रणाली सङ्गच्छते, इत्युपाध्यायाः । *पृथक् प्रयुज्यमानमिति—पदान्तरासन्निधानेनेत्यर्थः । तत्पदस्य=सेनादिपदस्य । *शक्तिग्रह इति—पदघटकपदस्य शक्तत्वबोधनेन पदस्यापि तदवयवत्वात् शक्तिग्रहस्तु स्यादेवेति भावः । *अप्रामाण्येति—'सेन' पदम् 'भीमसेनार्थनिरूपितशक्तिमत्' इति ज्ञानमप्रमा,

---

† अत्र वाक्यपदीयमूले "समासार्थम्" इति पाठो लभ्यते । परन्तु 'परिपूर्णार्थम्' इति पुण्यराजव्याख्यादर्शनात्, तथैवार्थसङ्गतेश्च एष एव पाठो ज्यायान् ।

शिष्टोपदेशाद्यजन्यत्वादित्येवंरूपेणेति भावः । *बोधानुदयादिति— प्रमाऽऽत्मकबोधानुदयादित्यर्थः । प्रमाऽऽत्मकशक्तिज्ञानस्यैव बोधजनकत्वे तु यथोक्तमेव साधु, तदाह—*अप्रामाण्येति । *भ्रमत्वेनेति—सेनादिपदे शक्तिज्ञानन्तु भ्रमात्मकमेवेति बोधाभाव इति भावः । * एवं वाक्यस्यापीति-प्रयोज्यप्रयोजकवृद्धव्यवहारादिना वाक्ये शक्तिज्ञानकाले तद्घटकपदेष्वपि वाक्यार्थनिरूपितशक्तिग्रहः । तथा च प्रकरणादितात्पर्यग्राहकसत्त्वे पदमात्रेणापि वाक्यार्थबोधः । तत्र = नैयायिकस्य । *कौशाम्ब्या समर्थः इति — कौशाम्बीपदार्थेन सह सामर्थ्यविशिष्टो यः क्रान्तादिरूपोऽर्थस्तस्य निःशब्द एव वाचक इत्यर्थः । वाचकता चोक्तरीत्यैवेति तदाशयः । अत एव = पदानामपि वाक्यार्थे शक्तत्वादेव । *लुपीति-तत्र हि भाष्ये—'व्यक्तिवचने' इत्यस्याभावे "कटुकबदर्य्या अदूरभवो ग्रामः कटुकबदरी । षष्ठी युक्तवद्भावेन मा भूदिति । अथ व्यक्तिवचन इत्युच्यमाने कस्मादेवात्र न भवति ? । षष्ठ्यपि हि वचनम् । नेदं पारिभाषिकस्य वचनस्य ग्रहणम्, किं तर्हि ?, अन्वर्थग्रहणम्, उच्यते वचनमिति । एवमपि षष्ठी प्राप्नोति । षष्ठ्यपि हिं उच्यते । लुपोक्तत्वात्तस्यार्थस्य द्वितीयस्य प्रयोगेण न भवितव्यम् । किं कारणम् ? उक्तार्थानामप्रयोग इति" इत्युक्तम् । "व्यक्तिवचने" इत्यप्युच्यमाने कस्मादेवात्र न भवति । "षष्ठ्यपि हि वचनम्" इति भाष्यमादाय कैयटेनोक्तम्— "वचनशब्देन हि एकवचनादयः प्रत्यया उच्यन्ते, तत्र वाक्यावस्थायां षष्ठीदर्शनात्तस्या एवात्रातिदेशः प्राप्नोति । एकवचनादिसंज्ञाविधानकालेऽनुनिष्पादिवचनशब्दोऽपि संज्ञात्वेन नियुक्त इति प्रत्ययः पारिभाषिकं वचनमुच्यते" इति षष्ठीप्रत्ययस्यापि वचनत्वात् अतिदेशः प्राप्नोतीत्याशङ्क्य "नेदं पारिभाषिकस्य वचनस्य ग्रहणम् । किं तर्हि ? अन्वर्थग्रहणम्, उच्यते वचनमिति" इति समाहितम् । अयम्भावः —'उच्यतेऽसौ वचनम्' इति संख्यारूपोऽर्थो वचनम्, तदतिदेशे संख्यायाः 'यः शिष्यते' इति न्यायेन प्रकृत्योक्तत्वेन षष्ठी न भवति । अत्र "षष्ठ्यपि वचनम्" इति भाष्यात् अत्रत्यकैयटाच्च स्पष्टमेव समुदायघटकपदस्य समुदायार्थत्वमुक्तम् इति । मूले 'एकवचनाद्यवयव' इत्यनेन भाष्याभिप्रायमात्रमुक्तम्, न तु तत्रत्यानुपूर्वी । *तदुक्तमिति — हरिणेति शेषः । सन्ति

वाक्यैकदेशाः प्रसिद्ध्यादिना वाक्यार्थप्रत्यायका इति तदप्येकमेव पदं वाक्यमेव । चरितक्रियमिति, चरिता = गर्भीकृता, आख्यातक्रिया यस्य तद् गर्भीकृतक्रियापदं नामपदं वाक्यं प्रयुञ्जते । चरितक्रियापदादस्मादर्थावगतिर्निराकाङ्क्षोपजायमाना दृश्यते इति पदमात्रस्यैवात्र वाक्यत्वम् । नामपदमिवाख्यातपदमपि विशिष्टाभिधायकं वाक्यमेवेत्याह —*आख्यातशब्द इति — यत्राख्यातशब्दे 'वर्षति' इत्यादौ 'देवो जलम्' इति कर्तृकर्मरूपं साधनम् (कारकम्) गम्यते तदप्येकं पदं समाप्तार्थम् = परिपूर्णार्थम् 'वर्षति देवो जलम्' इतिवद् वाक्यमेवाभिधीयते । अत एवोक्तं हरिणा —

"अन्तरेण क्रियाशब्दं वाक्यादेर्द्वित्वदर्शनात् ।" इति ।

'माणवक ! माणवक ! त्वमभिरूपः' इत्यत्र वाक्यादित्वप्रयुक्तद्वित्वदर्शनात्पदमात्रमपि वाक्यमित्यर्थः । ननु 'प्रविश' 'पिण्डीम्' इत्यनेनैव गतार्थत्वात् गृहमित्यादि व्यर्थमत आह —*ग्राममिति । *लाघवानादरेति — लाघवमनादृत्य प्रयुज्यन्ते इत्यर्थः ।

मू० — यत्तु — पदावयवेन पदस्मरणम्, एवं वाक्यैकदेशेनापि वाक्यस्मरणम्, अयमेवाध्याहार इति, तन्न, भीमादिपदांशात्स्मरणाननुभवात् ।

किञ्च, एवं सत्युच्चारितपदस्य वृत्त्याऽर्थबोधकत्वाभावेनाप्रातिपदिकत्वात् तदुत्तरं विभक्त्युत्पत्त्यनापत्तेः । † न च पदैकदेशस्य तत्तत्पदार्थे लक्षणा, बाधप्रतिसन्धानाभावेऽपि शक्यसम्बन्धज्ञानाभावेऽपि बोधानुभवात् ।

किञ्च, एकदेशेन भिन्नस्वरूपस्य संघातस्य कथं स्मरणम्,

---

† 'न च पदैकदेशस्य' इत्यारभ्य 'बोधानुभवात्' इत्यन्तग्रन्थस्यात्रैव पाठो युक्तः, प्रातिपदिकत्वोपपादकत्वेन तत्प्रसङ्गात् 'इग्यणः सम्प्रसारणमिति सूत्रे भाष्ये' इत्युक्तेरनन्तरम् 'अणुदित्सूत्रभाष्ये च' इत्युक्तेरेवमेव स्वारस्याच्च । तेनाग्रे मूले 'अणुदित्सूत्रभाष्ये चोच्चारितस्यैव' इत्यतः पूर्वमेतदुपन्यासोऽसङ्गतः ।

साद्दश्याभावात्, स्मृतस्यानुच्चरितत्वेन ततो बोधानापत्तेश्च। तदुक्तम्—

"एकदेशात् स्मृतिर्भिन्ने सङ्घाते जायते कथम् ।
कथं प्रतीयमानः स्याच्छब्दोऽर्थस्याभिधायकः ॥" इति ।

(वाक्यप० कां० २ कारि० ३६३)

तदेतदभिप्रेत्योक्तम्—"इग्यणः सम्प्रसारणम्" (पा० सू० १।१।४५) इति सूत्रे भाष्ये—"दृश्यन्ते हि वाक्येषु वाक्यैकदेशान्प्रयुञ्जानाः पदेषु पदैकदेशान् । 'प्रविश, पिण्डीम्, प्रविश, तर्पणम्, देवदत्तः, दत्तः, सत्यभामा, भामा † इति" । वाक्येष्विन्त्यादेर्वाक्यार्थेष्वित्यादिरर्थः ।

अणुदित्सूत्रभाष्ये (पा० सू० १।१।६९) चोच्चारितस्यैव शब्दस्य प्रत्यायकत्वमुक्तम् । अन्यथा ज्ञानमात्रे शब्दभानाच्छाब्दधाराऽऽपत्तिः । तत्र तन्निवृत्तये प्रतिबन्धककल्पने गौरवम् ।

न च लिपिस्मृतशब्दादर्थबोधानापत्तिः, अनुच्चारणादिति वाच्यम्, तत्र चेष्टावल्लिपेरेवार्थबोधकत्वेनाक्षतेः । अत एव लिपौ शब्दत्वभ्रमो बालानाम् । तच्छक्तिग्रहश्च—शब्दसङ्केतग्रहाधीन इत्यन्यत् । लिपौ शब्दत्वभ्रमवतां तत्स्मरणानुपयोगाच्च। अत एव लिपौ 'अयं ककारः' इति व्यवहारः पण्डितानां लिपौ शब्दत्वबाधज्ञानवतामपि, अनादिसिद्धारोपात्। अन्तःकरणादावात्मप्रत्यये भ्रमत्वज्ञानवतां पण्डितानां व्यवहारनिर्वाहस्यैवमेवोपपाद्यत्वात् ।

यद्वा, तत्रापि सूक्ष्मतरताल्वोष्ठपुटव्यापारात्सूक्ष्मतरमुच्चारणमेव, मानसजपस्थल इव । निरूपितञ्चैतत्प्राक् । तस्माच्छब्दसत्ताज्ञानं शाब्दबोधकारणम् । अत एवान्यस्मिन् शब्द उच्चारिते तत्रान्यशब्दत्वभ्रमदशायां तदर्थबोधानुभवः । 'उच्चारितः शब्दः' इत्यस्य उच्चारितत्वेन गृहीत इत्यर्थो बोध्यः ।

---

† 'सत्या, भामा, सत्यभामा' इति सर्वेषूपलब्धपुस्तकेषु पाठः । कलाकारसम्मतो भाष्यानुसारी च पाठो मूले स्थापितः ।

(रत्न०)—पदावयवेन = भीमादिना । पदस्मरणम् = सेनादिपदस्मरणम् । ॐअयमेवेति — स्मरणमेवेत्यर्थः । विधेयप्राधान्यात्पुँस्त्वनिर्देशः । यद्वा, अयमेव = स्मरणात्मकप्रत्यय एव । एवम् = स्मरणेन बोधकत्वे । ॐवृत्त्यर्थेति — अर्थवत्सूत्रे 'गवित्ययमाह' इत्यादौ प्रातिपदिकत्ववारणाय तादृशार्थवत्त्वस्यैव ग्रहणात् । तदुत्तरम् = भीमादिपदोत्तरम् । नन्वेकसम्बन्धिज्ञानमपरसम्बन्धिस्मारकम्, न तु सादृश्यज्ञानम्, श्लोकादिवर्णेन श्लोकस्मरणमुपलभ्यतेऽत आह—ॐ स्मृतस्येति । ॐतदुक्तमिति—हरिणेति शेषः । ॐ एकदेशादिति —एकदेशाद् भिन्ने संघाते स्मृतिः कथम् ? । भिन्ने इत्युक्त्या सदृशस्य स्मृतिप्रयोजकत्वं दर्शितम्, सदृशवस्तुदर्शनात् स्मृतिरुपजायते इति प्रसिद्धम् । प्रतीयमानः शब्दोऽर्थस्याभिधायकः कथं स्यात् ? श्रुतिपथमवतीर्णा एव शब्दा वाचकाः । ॐएतदेवेति —वाक्यैकदेशसदृशस्यापि वाक्यार्थे शक्तिरित्यभिप्रेत्यैवेत्यर्थः । ॐभाष्ये इति —तत्र हि "किमियं वाक्यस्य सम्प्रसारणसंज्ञा क्रियते 'इग्यणः' इत्येतद्वाक्यं सम्प्रसारणसंज्ञं भवतीति, आहोस्वित् वर्णस्य, इग्यो यणः स्थाने वर्णः स सम्प्रसारणसंज्ञो भवतीति" इति । तत्र वाक्यस्य संज्ञायां वर्णनिमित्तकं पररूपादिकं वाक्येऽसम्भवान्न प्राप्नोति । वर्णसंज्ञायां यणः स्थानिक इगेव दुर्लभः । "अनेन (ष्यङः सम्प्रसारणम् इत्यनेन) चैव ह्यसौ व्यवस्थाप्यते । "तदेतदितरेतराश्रयं भवति" इत्युक्त्वा "अथवाऽस्तु पुनर्वाक्यस्यैव, ननु चोक्तं संप्रसारणसंज्ञायां वाक्यस्य संज्ञा चेद् वर्णविधि र्न सिद्ध्यतीति, नैष दोषः, यथा—काकाज्जातः काकः······ एवं सम्प्रसारणाज्जातं सम्प्रसारणमिति" इत्युक्तम् । एवञ्च-सम्प्रसारणनिष्पन्नेऽपि संप्रसारणत्वारोपे वर्णकार्य्यं स्यात् । "अथवा दृश्यन्ते हि वाक्येषु वाक्यैकदेशान् प्रयुञ्जानाः, पदेषु च पदैकदेशान् । वाक्येषु वाक्यैकदेशान् यथा — 'प्रविश' 'पिण्डीम्' 'प्रविश' 'तर्पणम्' इति । पदेषु पदैकदेशान् यथा—'देवदत्तः' 'दत्तः' 'सत्यभामा' 'भामा' इति" । अत्र–'सत्यभामा' 'भामा' इत्येव पाठः, भाष्ये तथैवोपलम्भात्, भामेतीति प्रतीकमादाय इदं सत्याया अप्युपलक्षणम्, इति कलाकारोक्तेश्च । तथा च – सम्प्रसारणादित्यस्य सम्प्रसारणनिर्वृत्तादित्यर्थ इति न दोषः । अनेन सम्प्रसारणशब्दस्य सम्प्रसारणनिर्वृत्तार्थकत्वमुक्तम् । ॐवाक्येष्विति–भाष्ये इत्यादिः । ॐपदैक-

देशस्येति — भीमादिशब्दस्येत्यर्थः । *बाधेति — 'भीमं पश्य' इत्यादावन्वयानुपपत्तिर्नास्तीत्यर्थः । *शक्यसम्बन्धेति—सर्वत्र लक्षणायां शक्यसम्बन्धज्ञानस्यानुभवसिद्धत्वेनात्र तदभावेन लक्षणाऽभाव इति भावः । *अणुदित्सूत्रे भाष्य इति — तत्र हि—"प्रत्याहारग्रहणे सवर्णग्रहणमनुपदेशात् । तत्र प्रत्याहारग्रहणे सवर्णानां ग्रहणं न प्राप्नोति, "अकः सवर्णे दीर्घः" इति । किं कारणम् ? अनुपदेशात् । यथाजातीयकानां संज्ञा कृता तथाजातीयकानां सम्प्रत्यायिका स्यात् । ह्रस्वानाञ्च क्रियते, ह्रस्वानामेव सम्प्रत्यायिका स्याद्, दीर्घाणां न स्यात् । ननु च ह्रस्वाः प्रतीयमाना दीर्घान् प्रत्याययिष्यन्ति । ह्रस्वसम्प्रत्ययादिति चेदुच्चार्यमाणशब्दसम्प्रत्यायकत्वाच्छब्दस्यावचनम् । ह्रस्वसम्प्रत्ययादिति चेदुच्चार्य्यमाणशब्दः सम्प्रत्यायको भवति न सम्प्रतीयमानः । तद्यथा —'ऋक्' इत्युक्ते सम्पाठमात्रं गम्यते" इत्युक्तम् । *ज्ञानमात्र इति — ज्ञानमात्रे शब्दभानस्य सिद्धान्तितत्वात् शाब्दबोधधाराऽऽपत्तिः स्यादिति भावः । तन्निवृत्तये = शाब्दबोधधारानिवृत्तये । *प्रतिबन्धकेति —'प्रतीयमानशब्दजन्यशाब्दबोधं प्रति शाब्देतरज्ञानं प्रतिबन्धकम्' इति कल्पने गौरवमित्यर्थः । *चेष्टावदिति — हस्तादिचेष्टयाऽर्थज्ञानमिवेत्यर्थः । *लिपेरेवेति — न तु शब्दस्य बोधकत्वमिति भावः । अत एव = लिपेर्बोधकत्वादेव । *शब्दत्वभ्रम इति — लिपेश्चित्ररूपत्वात् शब्दस्य च सर्वथा तद्भिन्नत्वात् तत्र शब्दत्वज्ञानं भ्रम एव । ननु लिपौ शक्तिग्रहासम्भवोऽत आह —*तच्छक्तीति — शब्दे संकेतज्ञाने लिपौ तद्भ्रमात्संकेतज्ञानमित्यर्थः । *स्मरणानुपयोगादिति — लिपावेव शब्दत्वप्रकारकतद्विशेष्यकज्ञानवतां भ्रमात्मकशब्दज्ञानसत्त्वेन तदनुपयोगादित्यर्थः । ननु परेषां लिपौ शब्दतादात्म्यारोपः किमर्थः ? अत आह —*अत एवेति — तादात्म्यारोपादेवेत्यर्थः । ननु भेदस्य निश्चितत्वे कथमारोपोऽत आह —*अनादीति — एतादृशारोपस्यानादित्वादित्यर्थः । *भ्रमत्वज्ञानवतामिति — बाधज्ञानवतामिति भावः । भेदज्ञानसत्त्वेऽपि व्यवहार उपपादनीय एव इति भावः । *एवमेवेति —आरोपादेवेत्यर्थः । तत्रापि = लिपिद्वाराऽर्थबोधस्थलेऽपि । *सूक्ष्मतरेति — इतराज्ञेयेत्यर्थः । अनुमीयमानव्यापारकत्वाच्च तादृशस्थले मानसजपव्यवहारः । *तस्मादिति — लिपौ शब्दत्वभ्रमेणार्थबोधदर्शनादित्यर्थः । *शब्दसत्त्वेति —

शब्दसत्ताज्ञानं कारणम्, न तु शब्दः कारणम्, लिपिस्थले व्यभिचारात् । ※अत एवेति–शब्दसत्ताज्ञानस्य कारणत्वादेवेत्यर्थः । नन्वेवमणुदित्सूत्रभाष्यविरोधः, तत्र स्वरूपसत्यास्तस्याः कारणत्वस्योक्तत्वात्, अत आह— ※उच्चारित इति–भाष्ये तु उच्चार्यमाणशब्दः सम्प्रत्यायको भवतीत्येव पाठः । एवमपि उच्चार्यमाणत्वेन ज्ञात इत्येवार्थो बोध्यः । "यस्येति च" (पा० सू० ६।४।१८४) इत्यादौ तु ग्राह्यग्राहकयोरभेदादिकारादीनां ग्राहकत्वं हरिणोक्तम् ।

मू०—एतेन 'प्रविश' 'पिण्डीम्' इत्यादौ कारकक्रियाशब्दमनुमाय ततो बोध इति परास्तम् ।

पदैकदेशेन पदार्थबोधे, वाक्यैकदेशेन वाक्यार्थबोधे चाक्षेपानुमानयोर्निरासः ।

किञ्च, किं शब्देन शब्दस्याक्षेप उतार्थेन ?, नाद्यः, स्वार्थप्रतिपादनव्यग्रेण तेन अन्यानाक्षेपात् । नान्त्यः, तस्यार्थस्य शब्दान्तरेण सम्बन्धाभावात् ।

एतेन—'शब्देनार्थाक्षेपः' इत्यप्यपास्तम्, अस्य शब्दस्य शब्दान्तरार्थेन सम्बन्धाभावात् । यथाकथञ्चित् परम्परासम्बन्धसत्त्वेऽपि तस्य नानुमितिप्रयोजकत्वम्, लक्षणाप्रयोजकत्वाभाववत् । अर्थेनार्थानुमानेऽपि तस्य शाब्दत्वं न स्यात् । तस्मादर्थेनार्थान्तरस्यैतद्वाच्यत्वानुमानमेवोचितम् ।

न च 'पिण्डीम्' इत्येतन्नाम सिद्धार्थकं कथं साध्यक्रियाबोधकमिति वाच्यम्, नामसरूपं भिन्नमेवेदमित्यदोषात् । नामसारूप्यादेव द्वितीयाद्यन्तताव्यवहारः । न चाख्यातलक्षणस्यात्रातिव्याप्तिः, 'शास्त्रबोधितक्रियाऽर्थकघटितत्वे सति' इति विशेषणदानेनादोषात् । 'पिण्डीम्' इत्यादेरनेकक्रियाऽर्थत्वेऽपि प्रकरणान्निर्णयः ।

(रत्न०)—※एतेनेति–'प्रविश' इत्यादीनामेव तादृशवाक्यार्थे शक्तिस्वीकारेणेत्यर्थः । ※कारकक्रियेति —'प्रविश' इत्यत्र 'गृहम्' इति कारकम् 'पिण्डीम्' इत्यत्र 'भुङ्क्ष्व' इति क्रियाशब्दमनुमायेत्यर्थः । ततः = प्रविशादिशब्दात् । ※स्वार्थप्रतिपादनव्यग्रेणेति —प्रतिभाऽऽख्य-

व्यापारेण स्वार्थबोधनपरः शब्दः कथं शब्दान्तरमाक्षेप्तुं शक्नुयात् ? । ※नान्त्य इति–अर्थेन शब्दस्याक्षेप इत्यपि नेत्यर्थः । ※सम्बन्धाभावादिति–असम्बद्धस्याप्याक्षेपे यस्य कस्यचनाक्षेपप्रसङ्गः । ※एतेनेति — सम्बन्धाभावादाक्षेपनिरासेनेत्यर्थः । एतेनेत्यस्यैवार्थमाह — ※अस्य शब्दस्येति । ※परम्परासम्बन्धेति — स्वार्थान्वययोग्यताऽवच्छेदकधर्मवत्त्वादिरूपपरम्परासम्बन्धसत्त्वेऽपीत्यर्थः। ※नानुमितिप्रयोजकत्वमिति–परम्परासम्बन्धस्यानुमितिप्रयोजकत्वे यस्य कस्यापि अनुमित्यापत्तेरिति भावः । ※लक्षणेति — यथा च परम्परासम्बन्धस्य लक्षणाप्रयोजकत्वं नास्ति तथेत्यर्थः । अत एव प्रकाशे (उल्ला० २ का० १६) श्रीमम्मटेनोक्तम् — "योगः फलेन नो" इति । अस्यार्थः—"नच गङ्गाशब्दार्थस्य तटस्य पावनत्वाद्यैर्लक्षणीयैः सम्बन्ध इति।" परम्परासम्बन्धमुपेत्याह–※अर्थेनेति। तस्मात् = शाब्दत्वानापत्तेः । ※एतद्वाच्यत्वेति — अर्थान्तरम्, एतत्पदवाच्यम्, एतदर्थविशिष्टत्वात्, इत्यनुमानप्रयोगः । एवञ्च शाब्दत्वमुपपद्यत इति भावः । ※इत्येतन्नामेति–सिद्धार्थकम् 'पिण्डीम्' इति नाम कथं साध्यक्रियां बोधयेदित्यर्थः । सुबन्तमिह नामपदेन गृह्यते, नामप्रकृतिकत्वात्त्वम् । नामसरूपम् = नामसदृशम् । ※भिन्नमेवेति—विभक्त्यन्तप्रतिरूपकमव्ययमिति भावः । ननु 'क्रियाप्रधानमाख्यातम्' इति आख्यातलक्षणातिव्याप्तिरत आह—※ न चेति ।※शास्त्रबोधितेति—शास्त्रबोधितक्रियार्थका ये भ्वादयः 'तद्घटितत्वविशिष्टक्रियानिष्ठमुख्यविशेष्यताकबोधजनकत्वम्' इति लक्षणेनादोषात् । ननु 'पिण्डीम्' इत्यस्य 'पिण्डीम्' इति पदघटितवाक्यार्थकत्वेन तादृशवाक्यस्य च बहुत्वात् निर्णीतार्थबोधानापत्तिरत आह—※ पिण्डीमित्यादेरिति ।

मू०—पदानामानर्थक्येऽपि "क्रियाप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानि" "चत्वारि पदजातानि" (निरुक्त० नैघ० कां० १।१।१) इत्यादिशास्त्रकृत्कल्पनामात्रमेव । यथा—असत्येनाप्यर्थेन मरीचिकाजलेन 'इदं जलमानय' इत्यादिव्यवहारो लोकानां दृश्यते, तद्वत् सर्वत्रापि पदेऽर्थव्यवहार इति स्पष्टम्—

"न लोके प्रतिपत्तृणामर्थयोगात् प्रसिद्धयः"

(वाक्यप० कां०२ कारि०३४९) इत्यादिना हरिग्रन्थे। प्रसिद्धयः शास्त्रे इति शेषः। एतेनोच्चारितं पदममुकार्थान्वयित्वेन स्वार्थबोधेच्छया वक्त्रुच्चारितमिति तात्पर्यग्रहे कस्यचित्पदाध्याहारेण कस्यचिदर्थाध्याहारेण बोध इति यथाऽनुभवं व्यवस्था।

'शब्दं विनाऽपि गुडादिशब्दैर्माधुर्यादिरूपार्थस्याक्षिनिकोचादिना चार्थस्य बोधस्य दर्शनात्' इति स्पष्टम्—"अन्नेन व्यञ्जनम्" (पा० सू० २।१।३४) इति सूत्रे भाष्ये।

अर्थस्यापि तत्तत्पदविशिष्टस्याध्याहारः। एतेनार्थाध्याहारे 'चैत्र ओदनम्' इत्यत्र तृतीयाऽऽपत्तिः, प्रत्ययेन कर्तुरनभिधानात्। 'शब्दानुविद्धं सर्वं ज्ञानम्' इति नियमभङ्गश्चेति परास्तम्, "अनभिहिते" (पा० सू० २।३।१) इत्यत्र कर्त्रादावनभिहितत्वस्य समभिव्याहृतेन पदेन, समभिव्याहृतज्ञानविषयीभूतार्थविशेषणीभूतपदेन वाऽभिधानयोग्यत्वाभावरूपस्य विवक्षणेनादोषात्। उपस्थितपदात्पदार्थबोधानङ्गीकारेण चार्थाध्याहारव्यवहारो बोध्यः। अध्याहारश्च—मानसं ज्ञानमित्यपास्तम्।

(रत्न०)—प्रागुक्तमेवार्थं द्रढयति—*पदानामिति—पदानां काल्पनिकमेवार्थवत्त्वं न तु वास्तविकमिति भावः। *क्रियाप्रधानमिति—निरुक्ते तु—"चत्वारि पदजातानि नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च, तानीमानि भवन्ति, तत्रैतन्नामाख्यातयोर्लक्षणं प्रदिशन्ति—भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानि" इत्युक्तम्। *यथाऽसत्येनेति—यथा—असत्येन मरीचिकाजलेन लोकानाम् 'इदं जलमानय' इत्यादिव्यवहारो दृश्यते, तद्वत्सर्वत्रापि पदेऽसत्येनाप्यर्थवत्त्वेन पदानामर्थवत्त्वव्यवहार इत्यर्थः। *स्पष्टमिति—अस्य हरिग्रन्थे इत्यत्र सम्बन्धः। तत्र हि—'अथ यदि पदपदार्थविभागः सर्वथैवासत्यभूतस्तत्कथं लौकिकानां तदाश्रयेण प्रवृत्त्यादयः' इत्याशङ्क्याह—*न लोक इति—यथा—लोके प्रतिपत्तॄणां सर्वथा न सत्यार्थयोगादेव प्रसिद्धयो व्यवहारनिष्पत्तयोऽसत्येनाप्युपायेन मरीचिकास्वपि जलप्रसिद्धिस्तेषां दृश्यते, तथा—शास्त्रेऽप्यसत्त्वेनैवार्थ-

वत्त्वादिना प्रसिद्धयो व्यवहारा इत्यर्थः । ❀एतेनेति — कल्पितवाक्यार्थ-बोधकत्वस्य पदेऽपि व्यवस्थापनेनेत्यर्थः । अस्यान्तिमेन — 'अपास्तम्' इत्यनेनान्वयः । नन्वेवं सर्वस्यैवासत्यत्वे मुख्यरजत–शुक्तिरजतयोरविशेषा-पत्तिरिति चेत्, अत्रोच्यते — त्रिविधं हि सत्यत्वम् — पारमार्थिकम्, व्याव-हारिकम्, प्रातिभासिकञ्च । कालत्रयाबाधितत्वरूपमाद्यम् । यावत्संसार-मबाधितत्वात्मकं द्वितीयम् । आगन्तुकदोषजन्यत्वरूपं तृतीयम् । तथा च — शुक्तिरजतस्यागन्तुककाचादिदोषजन्यत्वाद् व्यावहारिकरजतस्य तदजन्यत्वाच्च भेदो बोध्यः । नन्वागन्तुकदोषजन्यत्वं न प्रातिभासिकत्वे प्रयोजकम्, ध्वंसं प्रति तादात्म्येन प्रतियोगिनोऽपि कारणतया काचा-दिदोषध्वंसस्यागन्तुकदोषजन्यत्वेनातिव्याप्तेरिति चेत्, न, दोषत्वावच्छिन्न-जनकतानिरूपितजन्यताया विवक्षितत्वात् । नन्वेवमपि काचादिदोष-संयोगेऽतिव्याप्तिः, तस्यापि काचादिदोषजन्यत्वादिति चेत्, न, तत्र द्रव्यत्वेन कारणतया दोषत्वावच्छिन्नजनकत्वाभावात् । घटादेरप्यविद्या-रूपदोषजन्यत्वादतिव्याप्तिवारणाय–आगन्तुकेति । दोषे आगन्तुकत्वञ्च – जननमरणमध्यकालिकबाधविशिष्टत्वम् । ❀उच्चारितमिति — 'द्वारम्' इत्यादिपदमित्यर्थः । ❀अमुकेति — असन्तत्वेनोत्वाद्यप्राप्त्या 'अदक' इति उचितम् । 'अमुकशर्मा' इत्यादिशिष्टप्रयोगदर्शनादव्युत्पन्नामुकशब्दोऽय-मिति केचित् । "न लुमता–" इत्यस्यानित्यत्वेनादःशब्दस्यैवेदमित्यन्ये । ❀अन्वयित्वेनेति — पदस्यार्थान्वयित्वाभावादन्वय्यर्थकत्वेनेत्यर्थः । कस्य-चित् = पुरुषस्य । अस्य बोधेऽन्वयः । अर्थाध्याहारे आह — ❀शब्दं विनेति — तत्तद्रूपेण तद्वाचकशब्दं विनेत्यर्थः । ननु शब्दमन्तरैव बोधे शाब्दत्वानुपपत्तिरत आह — ❀गुडादिशब्दैरिति । ❀भाष्ये इति — तत्र हि — 'दध्योदनः' इत्यादौ सामर्थ्याभावात्समासाभावमाशङ्क्य "सिद्धन्तु समानाधिकरणाधिकारे क्तस्तृतीयापूर्वपदोत्तरपदलोपश्च । क्तान्तस्तृतीया-पूर्वपदः समस्यते, उत्तरपदस्य च लोपो भवति । दध्ना उपसिक्तो दध्युप-सिक्तः, दध्युपसिक्त ओदनो दध्योदनः" इत्युक्त्वा "सम्प्रतीयमानार्थलोपे हि अनवस्था दधीत्युक्ते बहवोऽर्था गम्यन्ते, मन्दकम्, उत्तरकम्, निलीनक-मिति तद्वाचिनां शब्दानां लोपो वक्तव्यः स्यात्" तस्मात् "युक्तसम्प्रत्ययाच्च सामर्थ्यम्" "दध्ना युक्तार्थता सम्प्रतीयते इत्युक्तम् ।" "अन्तरेणापि खलु

शब्दप्रयोगं बहवोऽर्था गम्यन्तेऽक्षिनिकोचैः पाणिविहारैश्च तद्वाचिनां शब्दानां लोपो वक्तव्यः स्यात् । "सम्प्रत्ययाच्च तदर्थाध्यवसानम्" इति चोक्तम् । एवञ्च दध्ना युक्तार्थप्रतीतेस्तदर्थ एव स इति भावः । एतेनार्थाध्याहार उक्तः । अत एव "यथैतैः (अक्षिनिकोचादिभिः) वृद्धव्यवहारवशादर्था गम्यन्ते, तथा शब्दैरिति भावः" इति कैयटः । नन्वर्थाध्याहारे 'चैत्रो ग्रामं गच्छति' इत्यर्थके 'चैत्रः' इति वाक्ये तिङादिभिरनुक्तत्वात्तृतीयाऽऽपत्तिरत आह — *अर्थस्यापीति — तत्तत्पदविशिष्टस्यैवार्थस्याध्याहारादध्याहृततिङादिभिः कर्त्रादेरभिधानान्नेति भावः । *एतेनेति — पदविशिष्टस्यैवार्थस्याध्याहारेणेत्यर्थः *नियमभङ्गश्चेति — अत एव —

"न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते ।
अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते ॥"
(वाक्यप० कां० १ कारि० १२४)

इति हर्युक्तं संगच्छते । ननु तत्तत्पदविशिष्टार्थस्याध्याहारेऽपि स्वघटितवाक्यघटकतिङादिभिरनुक्तत्वात्तृतीयाऽऽपत्तिस्तदवस्थैवात आह — *अनभिहित इत्यत्रेति । *समभिव्याहृतज्ञानेति — समभिव्याहृतस्य यज्ज्ञानं तादृशज्ञानविषयीभूतो यः पचत्यादिरूपोऽर्थस्तद्विशेषणीभूतं यत्पचत्यादिरूपं पदं तेनेत्यर्थः । नन्वेवमपि तादृशपदाभावेनात्राभिधानासम्भवोऽत आह — *अभिधानयोग्यत्वस्येति । उपस्थितपदात् = चैत्रादिपदात् । *पदार्थबोधानङ्गीकारेणेति — अर्थाध्याहारवादिमते पदे वाक्यार्थनिरूपितशक्तेरभावादिति भावः । *अपास्तमिति — उच्चारितं पदमित्यारभ्य, मानसं ज्ञानमित्यन्तग्रन्थप्रतिपाद्यं मतमपास्तम्, अनुच्चारितस्य बोधकत्वासम्भवात्, केवलपदस्यापि वाक्यार्थनिरूपितशक्तिमत्त्वाच्चेति भावः ।

मू० — "क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः" (पा० सू० २।३।१४) इत्येतदुदाहरणे 'फलेभ्यो याति' इत्यादौ तुमुन्नन्ताप्रयोगे तादृशवाक्यैकदेशप्रयोग एव चतुर्थी साधुर्न तु तत्प्रयोगे, स्थानिन इत्युक्तेः । "स्पृहेरीप्सितः" (पा० सू० १।४।३६) इत्युदाहरणे 'पुष्पेभ्यः स्पृहयति' इति सम्पूर्णवाक्यप्रयोगे

पदवाक्यैकदेशयोः शक्तिस्वीकारे शास्त्रप्रक्रियाव्यवस्थापनपूर्वकं परमतखण्डनम् ।

तदेकदेशप्रयोगे च चतुर्थ्याः साधुत्वम्। "ल्यब्लोपे"-(पा० वा०) इत्यादि च ल्यवन्तरहितवाक्यैकदेशप्रयोगे एव प्रवर्तते। शास्त्र-बलाल्लोकव्यवहाराच्च अस्य पञ्चम्यन्तघटितवाक्यैकदेशस्यैव विशिष्टेऽर्थे शक्तिकल्पनमिति बोध्यम्। "युष्मद्युपपदे"-(पा० सू० १।४।१०५) इति सूत्रे "स्थानिन्यपि" इति तु उपपदग्रहणात् तत्पदसत्ताया एव निमित्तत्वभ्रमवारणाय। "स्थानिनि" इत्युक्ते तत्पदप्रयोगे न स्यादतः 'अपि' इति। 'उपपदे' इति तु वैचित्र्यायैव, 'आचार्याः कृत्वा न निवर्तन्ते' इति न्यायात्।

एतेनैतद्बलात् स्थानिपदमज्ञायमानार्थकम्। तेन युष्मदा-द्यर्थाध्याहारेऽपिनोपपदोच्चारणे तदध्याहारे च मध्यमादि। 'फलेभ्यो याति' इत्यादि चार्थाध्याहारे एव साधु, न पदाध्याहारे। 'पुष्पेभ्यः' इत्यादि पदाध्याहारे एव साधु, नार्थाध्याहारे इत्य-पास्तम्, एकस्यैव पक्षभेदेन साधुत्वासाधुत्वयोः "न वा"-(पा० सू० १।१।४४) इति सूत्रे भाष्यकृता तिरस्कारात्।

किञ्च, एतत्पदाज्ञानं पदज्ञानं च वक्तृनिष्ठं साधुत्वनियाम-कम्, उत श्रोतृनिष्ठम्? नाद्यः, अर्थस्य बुद्धिस्थत्वे तद्वाचकपद-स्यापि तद्बुद्धिस्थताया आवश्यकत्वात्। नान्त्यः, "इग्यणः"-(पा० सू० १।१।४५) इति सूत्रभाष्योक्तन्यायेन 'पुष्पेभ्यः' इत्ये-कदेशस्यापि तादृशवाक्यार्थे शक्तिग्रहसत्त्वे ततः पदज्ञानं विनाऽपि बोधेन तत्र पदज्ञानस्य दुर्लभत्वात्, पदानालिङ्गितार्थाध्याहारा-सम्भवेन 'फलेभ्यो याति' इत्यादावपि श्रोतुः पदाज्ञानस्य दुर्लभ-त्वाच्च, "परः सन्निकर्षः"-(पा० सू० १।४।१०९) इति सूत्रभा-ष्योक्तरीत्या वक्तृज्ञानस्यैव साधुत्वनियामकत्वाच्च। वाक्यत्वम्-कारकाद्यन्वितक्रियाबोधकत्वमेवेति वक्ष्यते।

(रत्न०)—परसिद्धान्तं निराकर्तुं स्वसिद्धान्ते शास्त्रप्रक्रियाव्यवस्था-माह—*क्रियार्थोपपदस्येति। ननु स्वरूपसती पदसत्ता एव शाब्दबोध-

कारणं तथा च सर्वत्रैव पदसत्ताभानात् 'फलेभ्यो याति' इत्यादौ चतुर्थ्यनापत्तिरत आह—❀फलेभ्यो यातीति। ❀ तादृशेति—वाक्यार्थबोधकेत्यर्थः। ❀तत्प्रयोग इति—तुमुन्नन्तोच्चारणे इत्यर्थः। ❀इत्युक्तेरिति—स्थानिन इत्युक्त्याऽनुच्चार्यमाणस्यैव तस्य कर्मणि चतुर्थीविधानात्। ❀तदेकदेश इति—पुष्पेभ्य इत्यत्र, उभयत्रापि प्रवृत्तिरित्यर्थः, विशेषानुक्तेः। ननु "स्पृहेरीप्सितः" इत्यत्रेव स्थानिन्यपीत्यस्याभावेऽपि विशेषानुक्त्यैव सम्पूर्णवाक्यप्रयोगे तदेकदेशप्रयोगे च चतुर्थी स्यात्, स्थानिन्यपीति व्यर्थमत आह—❀युष्मद्युपपद इति। ❀भ्रमवारणायेति—'युष्मदि समानाधिकरणे' इत्युक्तावपि तत्प्रयोगसत्त्व एव मध्यमः स्यादिति भ्रमवारणायेत्यर्थः। ❀न स्यादिति—पदसत्त्वे एव मध्यम इति भ्रमनिवृत्तये 'स्थानिनि' इत्युक्तौ युष्मच्छब्दसत्त्वे न स्यात्, अतः—❀अपीति। ❀वैचित्र्यायैवेति—पुण्यपाठार्थमेवेत्यर्थः। न तु दृष्टं फलमस्ति। तदेवाह—❀आचार्य्या इति—एतेन—स्थानिन्यपीत्यस्यापि वैचित्र्यार्थत्वं ध्वनितम्। एतेन—"युष्मदि" इति सूत्रे 'स्थानिन्यपि' इति व्यर्थम् "स्पृहेरीप्सितः" इत्यत्रेवाविशेषादुभयत्रापि प्रवृत्तेरित्यपास्तम्, तद्वृत्तस्यापीष्टत्वात्। तदेव खण्डयति—❀एतेनेति—उक्तरीत्या शास्त्रप्रक्रियाव्यवस्थापनेनेत्यर्थः। ननूपपदत्वे सत्यप्रयुज्यमानत्वमसम्भवीति तदुक्तिरसङ्गतेति तदभिप्रायमाह—❀अज्ञायमानार्थकमिति—तथा च—युष्मत्पदाप्रयोगे तदर्थाध्याहारे तदज्ञाने च मध्यम इत्यर्थः। स्थानिन्यपीत्यत्र'अपि' इत्यस्य फलमाह—❀अपिनेति। तदध्याहारे = युष्मदाद्यध्याहारे। ❀एकस्यैवेति—प्रयोगस्येति शेषः। ❀पक्षभेदेनेति—शब्दाध्याहारार्थाध्याहाररूपपक्षभेदेनेत्यर्थः। ❀भाष्ये इति—तत्र हि 'कार्य्याः शब्दाः' इति पक्षे दूषणमुक्तम्—तथा हि—"आचार्यदेशपरिशीलनेन च तद्विषयता। आचार्यदेशशीलनेन (संकीर्तनेन) च यदुच्यते तस्य तद्विषयता प्राप्नोति। "इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य" "प्राचामवृद्धात्फिन् बहुलम्" इति। गालवा एव ह्रस्वान् प्रयुञ्जीरन्, प्राक्षु चैव हि फिन् स्यात्। तद्यथा—"जमदग्निर्वा एतत्पञ्चममवदानमवाद्यत्। 'तस्माज्जामदग्न्यः पञ्चावत्तं जुहोति'। यस्य पुनर्नित्याः शब्दा गालवग्रहणं तस्य पूजार्थम्, देशग्रहणञ्च कीर्त्यर्थम्" इति। अनेनैकस्यैव शब्दस्य देशभेदेन व्यक्ति-

भेदेन च साधुत्वासाधुत्वयोरन्याय्यत्वं स्पष्टमेवोक्तम् । "यस्य पुनर्नित्याः शब्दाः" इत्यनेन दूषणं परिहृतम् । नित्यत्वपक्षेऽस्य शास्त्रस्य प्रामाण्यं प्रतिपादयितुं गालवः स्मर्तृत्वेन निर्दिष्टः । देशकीर्तनञ्च प्रयोगबाहुल्यद्योतनार्थम्, इति सर्वदेशे सर्वप्रयोगे साधुत्वम् । 'युष्मत्पदाज्ञाने मध्यमः' इति मते दोषान्तरमाह—*किञ्चेति । *आवश्यकत्वादिति—ज्ञानमात्रे पदभानस्य पूर्वमुपपादितत्वादिति भावः । तथा च—पदाज्ञानासम्भवाच्छास्त्रवैयर्थ्यापत्तिः । *नान्त्य इति–नहि श्रोतृनिष्ठमिति पक्षे इत्यर्थः । *भाष्योक्तन्यायेनेति—'वाक्यैकदेश'न्यायेनेत्यर्थः । यथा भाष्ये—सम्प्रसारणपदस्य सम्प्रसारणनिर्वृत्तार्थकत्वमुक्तम्, वाक्यस्य संज्ञात्वपक्षे, तथा च–'यणः स्थाने इक्' इति वाक्यस्य सम्प्रसारणसंज्ञायामपि 'विध्यति'इत्यादौ वाक्यस्वरूपसम्प्रसारणपरत्वाभावात्पूर्वरूपादिकं न स्यादिति न शङ्क्यम्, सम्प्रसारणासत्त्वेऽपि सम्प्रसारणनिर्वृत्तस्येकारादेः सत्त्वात् । *दुर्लभत्वादिति—वाक्यैकदेशन्यायेन प्रयोगे स्पृहयतेरज्ञानात् 'पुष्पेभ्यः' इत्यत्र चतुर्थी न स्यादिति भावः। *भाष्योक्तरीत्येति—तथाहि—एकैकवर्णवृत्तित्वाद्वाचः उच्चरितप्रध्वंसितत्वाद्वर्णानां पौर्वापर्याभावात्संहिता न प्राप्नोतीत्याशङ्क्य "एवं तर्हि बुद्धौ कृत्वा" इत्याद्युक्त्वा बुद्धिविषय एव शब्दानां पौर्वापर्यम्" इति निर्णीय वक्तृबुद्धिस्थत्वं स्पष्टमेवोक्तम् । तथा हि—"य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स पश्यति अस्मिन्नर्थेऽयं शब्दः प्रयोक्तव्यः, अस्मिंस्तावच्छब्देऽयं तावद्वर्णस्ततोऽयं ततोऽयमिति" । एतत्सर्वं पूर्वं निरूपितम् । ननु वाक्यैकदेशन्यायपक्षे पदमात्रस्य वाक्यत्वानापत्तिः, वाक्यलक्षणानाक्रान्तत्वात्, वाक्यत्वस्य सुप्तिङन्तसमुदायात्मकत्वात्, सविशेषणाख्यातरूपत्वात्, कारकान्वितक्रियारूपत्वाद्वाऽत आह—*वाक्यत्वमिति । अत एव चन्द्रालोके प्रथममयूखे—

"विभक्त्यन्तं पदं वाक्यं तद्व्यूहोऽर्थसमाप्तितः ॥१३॥
युक्तार्थता तां च विना खण्डकाव्यं स इष्यते ।
वाक्यञ्च खण्डवाक्यञ्च पदमेकमपि क्वचित् ॥१४॥
धूमवत्त्वादिति यथा देवेत्यामन्त्रणं यथा ।
वाक्यान्येकार्थविश्रान्तान्याहुर्वाक्यकदम्बकम् ॥१५॥"

इति जयदेवेनोक्तम् । ननु वाक्यैकदेशस्य वाक्यार्थबोधकत्वे पस्पशायाम्–"ननु चोक्तं न केवलानि चर्चापदानि व्याख्यानम्—वृद्धिः, आत्, ऐजिति, किं तर्हि उदाहरणम्, प्रत्युदाहरणम्, वाक्याध्याहारश्चेत्येतत्समुदितं व्याख्यानं भवतीति" इति भाष्ये "वाक्याध्याहारश्च" इत्युक्तिर्विरुद्ध्येत् इति चेत्, न, तद्भाष्यस्य 'वाक्यैकदेश' न्यायेन वार्तिककृद्वाक्येषु सूत्रकृत्तात्पर्यविषयताबोधकत्वपरकत्वेनादोषात् ।

सू०—तत्र "प्रकृतिप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थवत्त्वदर्शनात्" इत्यादिना प्रत्याहाराह्निके भाष्ये उक्तः प्रकृतिप्रत्यययोर्वाचकत्वमित्येवंरूपो वर्णस्फोटः शास्त्रीयप्रक्रियोपयोग्येव न वास्तवः, वस्तुतत्त्वे विकल्पायोगेन प्रातिपदिकार्थविषये एकम्, द्विकम्, त्रिकम्, चतुष्कम्, पञ्चकमित्यादिवादिविकल्पानुपपत्तेः । काल्पनिके तु यथेच्छमिति तत्सम्भवः ।

वर्णस्फोटप्रस्तावेन शास्त्रप्रक्रियोपपादकपदार्थानां काल्पनिकत्वनिरुक्तिः ।

अत एव "अतिशायने तमप्"–(पा० सू० ५।३।५५) इति सूत्रे 'शुक्लादयो गुणा एके । न च शुक्लतर इति प्रकर्षप्रत्ययानुपपत्तिः, तेषां सावयवत्वेनाल्पत्व-महत्त्वकृतविशेषेण तदुपपत्तेः । अथवा एके निरवयवाः, नैर्मल्यादिगुणान्तरमिश्रणात्तु प्रकर्षः । यथा–जात्युत्पलादिवासितायां मल्लिकायां गन्धप्रकर्षः । अथवा नानाशौक्ल्यादिः' इति भाष्ये उक्तम् । अनेन ह्येकत्रवस्तुनि अनेकपक्षोपन्यासेन व्यवहारोपपादकपदार्थानामवास्तवत्वं सूचितम् ।

किञ्च, अस्यैव वास्तवत्वे "कर्तरि कृत्" (पा० सू० ३।४।६७) इत्यस्यास्मदादीन्प्रत्यबोधकत्वापत्तिः, कर्तृपदस्याप्यवयवशक्त्यैव बोधकत्वेनैतद्वाक्यार्थबोधात् प्राक् तत्र शक्तिग्रहासम्भवेनात्माश्रयापत्तेः । यदि तस्य मानान्तरेण शक्तिग्रहस्तदाऽन्येषामपि तेनैव शक्तिग्रहसम्भवेनास्य वैयर्थ्यापत्तिः । शक्तिग्रहाभावे शक्यसम्बन्धरूपा, तन्मूलिका वा लक्षणाऽपि वक्तुमशक्या । एव-

ञ्चेदृशे विषये समुदायशक्त्यैव बोधकत्वमस्मदादीन्प्रत्यावश्यकम् ।

गौतमोऽपि प्रकृतिप्रत्ययार्थस्यावास्तवत्वं ध्वनयन्—"ते विभक्त्यन्ताः पदम्" (न्या० दर्शन० २।२।५९) इति पदपदार्थमुक्त्वा "जात्याकृतिव्यक्तयस्तु पदार्थः" (न्या० दर्शन० २।२।६७) इत्याह। विभक्तिपदेन सुप्तिङाविति तद्वार्तिककारः ।

(रत्न०)—* तत्रेति—अखण्डयोरेव वाक्यवाक्यार्थयोर्वाच्यवाचकभावव्यवस्थापने सतीत्यर्थः । *भाष्ये इति—"हयवरट्" (माहे० सू० ५) सूत्रे भाष्ये हि—"किं पुनरिमे वर्णा अर्थवन्त आहोस्विदनर्थकाः ?, अर्थवन्तो वर्णा धातु-प्रातिपदिक-प्रत्यय-निपातानामेकवर्णानामर्थदर्शनात् । धातव एकवर्णा अर्थवन्तो दृश्यन्ते—एति, अध्येति, अधीत इति । प्रातिपदिकान्येकवर्णान्यर्थवन्ति—आभ्याम्, एभिः, एषु । प्रत्यया एकवर्णा अर्थवन्तः—औपगवः, कापटवः। निपाता एकवर्णा अर्थवन्तः—अ अपेहि, इ इन्द्र, उ उत्तिष्ठ, अ अपक्रामय" इत्युक्तम् । *उक्त इति—अस्य 'वर्णस्फोटः' इत्यत्रान्वयः । *वर्णस्फोट इति—वर्णपदेन—प्रकृतिप्रत्ययघटकभिन्ना ग्राह्याः । भाष्ये—"उभयमिदं वर्णेषूक्तम्—अर्थवन्तोऽनर्थका इति । किमत्र न्याय्यम् ? उभयमित्याह । कुतः ? स्वभावतः । तद्यथा—समानमीहमानानां चाधीयमानानां केचिदर्थैर्युज्यन्तेऽपरे न । न चेदानीं कश्चिदर्थवानिति कृत्वा सर्वैरर्थवद्भिः शक्यं भवितुं कश्चिद्वाऽनर्थक इति कृत्वा सर्वैरनर्थकैः । तत्र किमस्माभिः शक्यं कर्तुम् । यद् धातु-प्रत्यय-प्रातिपदिक-निपाता एकवर्णा अर्थवन्तोऽन्येऽनर्थका इति । स्वाभाविकमेतत्" इत्यत्र तादृशानामेवार्थवत्त्वस्योक्तत्वात् । अत्र वर्णपदं प्रकृत्याद्यवयवस्योपलक्षणम् । *न वास्तव इति—लौकिकव्यवहारोपयोगी नेत्यर्थः । *वस्तुतत्त्व इति—यथा—व्यवहारकाले वस्तुतो नहि 'घटोऽघटः कदाचिदपि' इति विकल्पायोगः, तथा प्रकृतेऽपीति भावः । *यथेच्छमिति—असत्यभानस्य कल्पनाऽधीनत्वात्कल्पनाया नानात्वेन नानात्वं तदेकत्वेनैकत्वमिति भावः । *अत एवेति—काल्पनिकत्वादेवेत्यर्थः । तत्र हि—"किं पुनरेकं शौक्ल्यम्, आहोस्वि-

न्नाना ? । किञ्चातः । यद्येकम्, प्रकर्षो नोपपद्यते । नहि तेनैव तस्य प्रकर्षो भवति । अथ नाना, समानगुणग्रहणं कर्त्तव्यम् । शुक्लात् कृष्णे मा भूदिति" इत्युक्तम् । अत्र एकत्वपक्षे जातिवद्गुणस्य प्रकर्षानुपपत्तिः । किञ्च, तुल्ये भेदे यथा शौक्ल्यस्य शौक्ल्यान्तरापेक्षः प्रकर्षः, एवं कृष्णाद्यपेक्षोऽपीति, कृष्णाद्यपेक्षेऽपि प्रकर्षे शुक्लादिशब्दात् प्रत्ययनिवृत्त्यर्थं समानगुणग्रहणं कर्त्तव्यम् । शुक्लापेक्षे प्रकर्षे शुक्लशब्दात् कृष्णापेक्षे प्रकर्षे कृष्णशब्दादित्येवं प्रत्ययो विधेय इत्यर्थः । "अस्त्वेकं शौक्ल्यं तत्तु विशेषवत् । किं कृतो विशेषः ? अल्पत्वमहत्वकृतः । अथवा पुनरस्त्वेकं निर्विशेषञ्च । ननु चोक्तं प्रकर्षो नोपपद्यते, नहि तेनैव तस्य प्रकर्षाप्रकर्षौ स्त इति । गुणान्तरेण प्रच्छादनात् (मिश्रीकरणात्) प्रकर्षो भविष्यति । अथवा पुनरस्तु नाना । ननु चोक्तं समानगुणग्रहणं कर्त्तव्यमिति । न कर्त्तव्यम् । समानगुण एव स्पर्द्धा भवति । न हि आढ्याभिरूपौ स्पर्द्धेते" इति चोक्तं तत्रैव । द्रव्यस्य स्वतः प्रकर्षाभावेन संसर्गिधर्मप्रयोज्य एव प्रकर्षः । 'शुक्लतरः पटः' इत्यत्र शुक्लगुणनिमित्तको द्रव्यप्रकर्षः । यथाहि—उपाधिरहितस्य द्रव्यस्य प्रकर्षो नास्ति, तथा द्रव्यान्निष्कृष्टस्य गुणस्यापि 'शुक्लतरं रूपम्' इति स्वतः प्रकर्षो नास्तीति भावः । तदुक्तं भाष्ये—

"गुणी वा गुणसंयोगाद् गुणो वा गुणिनो यदि ।
अभिव्यज्येत संयोगात्कारितार्थो भविष्यति ॥" इति

अस्यार्थः—गुणसम्बन्धाद् गुणवानतिशेते । गुणिसम्बन्धाद् गुणो वा प्रकृष्टत्वेनाभिव्यज्येत । गुणो गुणिनमतिशाययति, गुण्यपि गुणम्, इत्यस्ति ण्यर्थोपपत्तिरित्याह —कारितार्थो भविष्यति इति । ननु —

"संसर्गिभेदकं यद्यत्सव्यापारं प्रतीयते ।
गुणत्वं परतन्त्रत्वात्तस्य शास्त्रे उदाहृतम् ॥"

(वाक्यप० कां० ३ समु० ५ कारि० १)

इत्युक्तं हरिणा । संसर्गिण आधारस्य यद्यद्भेदकं सव्यापारं प्रतीयते, तस्य सर्वस्यगुणत्वं शास्त्रे उदाहृतम् । तत्र हेतुमाह —*परतन्त्रत्वादिति-'परतन्त्रो हि गुणः' इत्युच्यते । तथा च—जातेरपि परतन्त्रत्वाद् गुणत्वं प्राप्नोति । भाष्येऽप्युक्तम् —"अन्यो हि वीरत्वं गुणः, अन्यः पुरुषत्वम्,

इति। यथा 'शुक्लः' 'नीलः' इत्याश्रयान्तरव्यवच्छेदः। एवम् 'गौरश्वः' इत्यादावप्याश्रयान्तरव्यवच्छेदो जायते, इति जातेरपि गुणत्वात् तत्प्रकर्षे तरबापत्तिरिति चेत्, न, शुक्लादिगुणैरेव व्यक्तीनां भेदनात्तत्प्रकर्षे तरब्विधानात्। नहि गोत्वेन गोषु प्रकर्षाप्रकर्षौ स्तः। कथं तर्हि 'गोतरः' इति? नैष जातेः प्रकर्षः। कस्य तर्हि?। गुणस्य। गौरयं 'यः शकटं वहति, गोतरोऽयं यः शकटं वहति सीरञ्च" इति भाष्याद् गुणप्रकर्षे एव तत्र तरपो लाभात्। एवम् 'निकृष्टतरः' 'प्रकृष्टतरः' इत्यत्र निकर्षप्रकर्षातिशय एव तरप्। 'नतराम्' इत्यत्र गमनादेरत्यन्तायुक्तत्वप्रतिपादनाय निषेधस्य प्रकर्षे तरप्। 'द्योत्यार्थप्रकर्षे एव तरप्' इति तु प्रायिकम्। एवं गुणप्रकर्षे तरपं निरूप्य गुणानामेकत्वादि निरूपयति—*शुक्लादय इति। ननु शुक्लादिगुणानामेकत्वे समानगुणनिरूपितप्रकर्षाभावात्प्रत्ययो न प्राप्नोति, एकत्वे स्वस्मिन्स्वनिरूपितप्रकर्षासम्भवादत आह—* न च शुक्लतर इति। तेषाम् = शुक्लादिगुणानाम्। *अल्पत्वेति— सावयवे एवाल्पत्वमहत्त्वयोः सम्भवात्। सांख्यमेतेनेदम्, तन्मते— रूपादीनां सावयवत्वात्। *एकेति— अस्य 'शुक्लादयो गुणाः' इति शेषः। ननु प्रकर्षानुपपत्तिरत आह—*नैर्मल्यादीति— नैर्मल्यादिगुणान्तरवैशिष्ट्येन शुक्लगुणस्य प्रकर्ष इत्यर्थः। एतेन रूपादिचतुर्विंशतिसाधारणगुणत्वजातौ मानाभाव इति ध्वनितम्। तथाहि—न तावत्तत्र प्रत्यक्षप्रमाणम्, धर्मादीनामप्रत्यक्षात्। यथा हि—तुरगादिषु गत्यादिगतोत्कर्षमादाय 'गुणवान् अयम्' इति व्यवहारः। यथा वा—ब्राह्मणादेर्द्वेषाभावे गुणव्यवहारः, तथा—रूपादिष्वपि उत्कर्षादिकमादायैव गुणव्यवहारः। *यथा जातीति—मालत्यपरपर्यायः पुष्पप्रधानो लताविशेषः। यद्वा जातीपदेन हिन्दीभाषायाम् 'चमेली' इति प्रसिद्धस्य ग्रहणम्। *मल्लिकाया इति — हिन्दीभाषायां वेलाजातीयो 'मोतिया' इति प्रसिद्धः पुष्पविशेषः। *नानेति—नचात्र पक्षे—कृष्णाद्यपेक्षया प्रकर्षेऽपि तरबापत्तिः, "नह्याढ्याभिरूपौ स्पर्द्धेते" इति भाष्यात् सजातीयगुणापेक्षप्रकर्षे एव तद्विधानात्। *अनेनेति—अस्यैवार्थः— *एकत्रवस्तुनीति। *अस्यैवेति—कल्पितप्रकृतिप्रत्ययाद्यर्थस्यैवेत्यर्थः। *अबोधकत्वापत्तिरिति — अयम्भावः— वस्तुतः प्रकृतिप्रत्ययादीनामर्थवत्त्वे "कर्तरि कृत्" (पा० सू० ३।४।६७) इति सूत्ररूपवाक्यजन्यबोधो न स्यात्,

तत्पदे वाक्यार्थबोधे पदार्थोपस्थितेः कारणत्वनियमेन कर्तृपदार्थोपस्थितेरावश्यकत्वात् । तदर्थोपस्थितिश्च — कृधात्वर्थतृच्प्रत्ययार्थनिरूपितशक्तिज्ञानाधीना, तृच्प्रत्यये शक्तिज्ञानञ्चैतस्य कृत्संज्ञकत्वात् "कर्तरि कृत्" इति सूत्रस्यैव तत्र शक्तिग्राहकतयैतद्वाक्यार्थबोधाधीनम्, इत्यात्मीयवाक्यार्थबोधे, आत्मीयवाक्यार्थबोधकारणत्वादात्माश्रय इति । तस्य = तृचः । मानान्तरेण = वृद्धव्यवहारादिना । अन्येषामपि = ण्वुलादीनामपि । तेनैव = वृद्धव्यवहारादिनैव । अस्य = "कर्तरि कृत्" इति सूत्रस्य । ननु तृचः कर्तरि लक्षणया निर्वाहोऽत आह — *शक्तिग्रहाभावे इति । तन्मूलिका = शक्यसम्बन्धमूलकशक्यताऽवच्छेदकारोपरूपा । ईदृशे विषये = तत्तत्पदनिष्ठशक्तिग्राहकशास्त्रघटकतत्तत्पदविषये, "कृत्याः" (पा० सू० ३।१।९५) "भावे" (पा० सू० ३।३।१८) इत्यादिसूत्रघटकपदविषये इति यावत् । अस्मदादीन्प्रति = लक्षणैकचक्षुष्कान्प्रति । प्रकृत्यादीनामर्थवत्त्वं काल्पनिकमित्यत्र दर्शनान्तरसम्मतिमाह — †*गौतमोऽपीति । 'शक्तं पदम्' इत्याधुनिकनैयायिकमतनिरासायाह — *ते विभक्त्यन्ता इति — ते = अभिमतानुपूर्वीविशिष्टा वर्णाः विभक्त्यन्ताः 'पदम्' इत्युच्यते इत्यर्थः । बहुत्वं वर्णाभिप्रायेण । 'पदम्' इत्येकवचनं जात्यभिप्रायेण । ननु वर्णसमुदायानां पदत्वेऽर्थप्रत्ययो न प्राप्नोति, इति चेत्, न, पूर्वपूर्ववर्णप्रतिसन्धानप्रत्ययापेक्षादन्त्यवर्णप्रत्ययादर्थप्रतीतेः । तथा च — 'पूर्वपूर्ववर्णस्मृतिविशिष्टोऽन्त्यवर्णो नश्यदवस्थोऽनुभवविषयीक्रियमाणः पदम्' इति फलितम् । एवम् 'पूर्वपूर्वपदस्मृतिविशिष्टमन्त्यपदं नश्यदवस्थमनुभवविषयीक्रियमाणं वाक्यम्' इत्युच्यते । पूर्वपूर्वपदार्थस्मृतिविशिष्टे नान्त्यपदेन जायमानः प्रत्ययो वाक्यार्थः । पदपदार्थम् = पदशब्दार्थम् । *जात्याकृतीति — व्याख्यातमिदं प्राक् । अत्र त्रयाणामेकपदार्थत्वसूचनाय 'पदार्थः' इत्येकवचनम् । जातौ, व्यक्तौ, तद्वैशिष्ट्ये चेति त्रिषु पदार्थत्व-

---

† एतेन वर्णस्फोटो नहि गौतमसम्मत इति ध्वनितम् । वर्णस्फोटस्य तदभिमतत्वे प्रथमं प्रकृतिप्रत्ययाद्यर्थंमेव प्रदर्शयेत्, तमपि वा । तस्मात्पदस्फोट एव तत्सम्मतः । आधुनिकन्यायग्रन्थेषु सुबर्थादिविचारस्तु व्याकरणवासनावासितान्तःकरणतयेति दिक् ।

पर्य्याप्त्या केवलगोत्वस्य, व्यक्तेश्च न बोधः । एवमवयवसंयोगरूपाकृति-पदार्थे, तद्वैशिष्ट्ये च शक्तिः, जात्याकृतिविशिष्टाया एव व्यक्तेर्बोधात् । अत एवोक्तं हरिणा—

"अनुप्रवृत्तिधर्मो वा जातिः स्यात्सर्वजातिषु ।
व्यावृत्तिधर्मसामान्यं विशेषे जातिरिष्यते ॥" इति ।
(वाक्यप० कां० ३ समु० १ कारि० १४)

जातीनामेतज्जातित्वं येयं स्वाश्रयानुवृत्तिः । सर्वैव हि जातिः स्वव्यक्तीरनुवर्तते । उपलक्षणश्चैष धर्मः । प्राप्ताश्रयपरिसमाप्ता अपि च गुणाः प्रतिद्रव्यं भिन्नाः; जातिस्त्वेकैव । यथा—गोत्वादिजातिः सर्वा व्यक्तीर्व्याप्नोति, तथा—विषाणादयोऽपीति । जात्या तुल्यरूपत्वाज्जातिकार्याय कल्पन्ते । एवं सर्व एव विशेषा व्यावर्तन्ते । अन्यथाऽनुगमात् सामान्यानि स्यु र्न विशेषा इति । सर्वविशेषेषु साधारणी व्यावृत्तिः । नन्वेवं गोरपि सास्नाद्यवयवसम्बन्धस्य साधारणत्वात् सैव जातिरस्तु इति चेत्, न, सास्नादिमत्त्वस्य 'सास्नादिमानयम्' इति प्रत्ययमात्रजनकत्वात् 'गौरयम्' इति प्रत्ययाजनकत्वात् । ॐसुप्तिङावितीति—तदुक्तं न्यायवार्तिककृतोद्योतकरेण-विभक्तिर्द्वयी—नामिकी चाख्यातिकी च । नामिकी = स्वादयः । आख्यातिकी = तिङादयः । तया विशिष्यमाणं पदं द्वेधा भवति—नाम चाख्यातश्चेति इति । विभक्तिरन्तःसम्बन्धस्तेन वाचकत्वं पदत्वमित्युच्यते ।

जात्यादीनां पदार्थत्वे, ज्ञानमात्रे तद्भाने च भाष्यसम्मति-प्रदर्शनम् ।

मू०—तत्र—जातिः प्रवृत्तिनिमित्तोपलक्षणम् । आकृतिपदेन रूपक्रियाऽऽदिविशिष्टमवयवसंस्थानं जातिलिङ्गमेव । अत एव 'गां लिख' इत्यादौ लेखनकर्मत्वोपपत्तिः । व्यक्तिपदेन च सङ्ख्याऽऽदिविशिष्टा व्यक्तिः ।

अत एव 'गौः' इति विज्ञाने प्रतिभासमानेषु वस्तुषु 'कः शब्दः ?' इति प्रश्ने सास्नादिविशिष्टस्यार्थस्य, क्रियायाः, गुणस्य, जातेश्च शब्दत्वम् 'किम् ? यत्तत्सास्नालाङ्गूलककुदखुरविषाण्यर्थरूपं स शब्दः' यत्तर्हि तदिङ्गितम्, निमिषितम्, 'स शब्दः ?, यत्तर्हि तत् शुक्लः, नीलः, कपिलः, कपोत इति स शब्दः ?, यत्तर्हि भिन्ने-

ष्वभिन्नं छिन्नेष्वच्छिन्नं सामान्यभूतं स शब्दः ?" इत्येतद्ग्रन्थेन इतिशब्दबलात्, तदिति नपुंसकवशाच्च शुक्लसुरभ्यादिविशेष-शब्दैर्व्यवह्रियमाणं वस्तु रूपगन्धस्पर्शादिकं लिङ्गसंख्याऽऽदिकं च शब्द इत्याद्यर्थकेनाशङ्क्य "नेत्याह"—वक्ष्यामाणगुणाश्रयः "द्रव्यं नाम तत्" "क्रिया नाम सा" उक्तद्रव्य (वृत्तिः) गुणो नाम सः "आकृतिर्नाम सा" इत्येवं तेषां तत्त्वाभावमुपपाद्य "येनो-च्चारितेन सास्नालाङ्गूलखुरककुदविषाणिनां सम्प्रत्ययो भवति स शब्दः" (महाभा० पस्पशाह्नि०) इत्युत्तरितं पतञ्जलिना ।

अत एव कैयटेन "अथ गौरित्यत्र कः शब्दः ?" इति प्रश्नस्य "गौः, इति विज्ञाने प्रतिभासमानेषु वस्तुषु कः शब्दः" इत्याश-यमुक्त्वा 'तान्येव वस्तूनि क्रमेण निर्दिशति' इति "किं यत्तत् सास्ना"इत्यादिभाष्यमवतारितम् ।

'येन' इत्यादि सिद्धान्तभाष्ये विषाणस्योपलक्षणत्वाद् गुण-क्रियाजातिग्रहणम् । अत एव (च) आम्रफलादौ श्रुते रसविशेषा-दिजिज्ञासा, विशेषजिज्ञासायाः सामान्यज्ञानपूर्वकत्वात् । चक्षुरादि-भिरपि सामान्यतो रसादिग्रहणं भवत्येव । विशेषस्तु रसनाऽऽदि तत्तदिन्द्रियग्राह्य एव । अत एव आम्रफले दृष्टे रसविशेषादिजि-ज्ञासा, "अथ गौरित्यत्र"इत्यत्र गौरित्यनेनाविशेषात् ज्ञानमात्रस्य ग्रहणेन ज्ञानमात्रे शब्दगुणक्रियाऽऽदिसामान्यभानस्य भाष्यकृता ध्वननात् । अत एव 'कम्बुग्रीवादिमान्नास्ति' इत्यादितो घटत्वा-वच्छिन्नाभावप्रतीतिरुक्ता न्यायविद्भिः, जातेरपि तत्पदार्थत्वात् , आकृतेर्घटपदार्थत्ववत् ।

(रत्न०)—तत्र = सूत्रे । *उपलक्षणमिति — तेनाकाशत्वादेरपि पदार्थत्वं सिध्यति । *आकृतिपदेनेति — आकृतेः पदवाच्यत्वं परमतेन । वस्तुतस्तु — गवादिषु य आकारविशेषसम्प्रत्ययः स नान्तरीयकतया प्रती-यते । अन्यथा देवताऽपूर्वादिशब्देऽपि तत्प्रत्ययापत्तिः । तदुक्तं हरिणा —

"प्रयोगदर्शनाभ्यासादाकारावग्रहस्तु यः ।
न स शब्दस्य विषयः स हि यत्नान्तराश्रयः ॥" इति ।

यत्नान्तराश्रयः = अनुमानगम्यः । *लिङ्गमेवेति — एवेन जातित्वनिरासः । जातेः सूचकम्, न तु जातिरिति भावः । *अत एवेति — जात्यादीनां पदार्थत्वादेवेत्यर्थः । *लेखनेति — जातौ लेखनकर्मत्वस्य बाधादिति भावः । अत एव = आकृतेः पदार्थत्वादेव । 'गौः' इति ज्ञानाकारमिदम् । यद्वा, 'गौः' इति वाक्यजन्यबोधे इत्यर्थः । कः शब्दः ? = शब्दपदवाच्यः कः ? । *सास्नादीति — 'सास्नादिविशिष्टस्य' इत्यादेः षष्ठ्यन्तचतुष्टयस्य 'शब्दत्वम्' इत्यत्रान्वयः। तस्य च 'आशङ्क्य' इत्युत्तरत्रान्वयः । *इङ्गितमिति — अभिप्रायसूचकः शरीरव्यापारः। चेष्टितम् = हस्तादिव्यापारः। निमिषितम् = चक्षुर्व्यापारः। *शुक्ल इति – अत्र शुक्लादिशब्दा गुणपरा एवेति भावः । *कपोत इति — 'कपोतो धूसरवर्णः' इति मेदिन्याम् । *भिन्नेष्वभिन्नमिति — आश्रयभेदेऽप्येकमित्यर्थः । व्यक्तीनामानन्त्येऽपि सामान्यस्यैकत्वं समवेतत्वं च बोधितम् । *छिन्नेष्विति — आश्रयनाशेऽपि नाशाप्रतियोगि । एतेन नित्यत्वमुक्तम् । *सामान्यभूतमिति —"सत्ताऽऽख्यं महासामान्यं गोत्वादेः सामान्यस्योपमानं निर्दिष्टम् । सामान्यमिव सामान्यभूतम् । भूतशब्द उपमार्थे, यथा–'पितृभूतः' इति ।" इति कैयटः । अत्र कैयटेन — 'सामान्यभूतम्' इत्यत्र भूतशब्दानुपपत्तिं मत्वोक्तम् — 'भूतशब्द उपमार्थे' इति । अत्रेदं वक्तव्यम् — सामान्यविशेषयोरुपमानोपमेयभावस्वीकारे 'मनुष्यवद् ब्राह्मणाः' इत्याद्यापत्तेः । जातिमात्रस्य नित्यत्वाद्युपपादनप्रसङ्गे संकोचे मानाभावः, उपमायाः प्रकृतेऽनुपयोगश्चेति । तस्मादत्र भूतशब्दः स्वरूपवाची, वृद्धिसंज्ञासूत्रभाष्यस्थप्रमाणभूत आचार्य्य इतिवत्। 'पितृभूतः' इत्यत्रापि अन्यार्थेऽन्यशब्दप्रयोगः सादृश्यपरः, इति सादृश्यार्थप्रतीतिर्बोध्या । भूतशब्दस्य सदृशार्थकत्वे मानाभावोऽपि । यद्वा, सामान्यशब्दः समानस्य भावः सामान्यमिति यौगिकत्वेन धर्ममात्रपरः । अत एव 'सामान्यधर्मः' 'विशेषधर्मः' इत्यादिव्यवहारः । तथाच — न्यायपारिभाषिकसामान्यशब्दोऽयमिति सूचनायैवात्र भूतशब्दप्रयोग इति । गुणस्य शब्दत्वशङ्कापरे वाक्ये प्रकारार्थकेतिशब्दबलात्, नपुंसकतच्छब्दबलाच्च सुरभ्यादिभेदभिन्नगन्धादिलिङ्गसं-

ख्याऽऽदिरूपगुणसङ्ग्रह इत्याह — *इतिशब्दबलात् तदिति नपुंसकवशा-च्चेति । तत्त्वाभावम् = शब्दत्वाभावम् । *उच्चारितमिति—आकृतेः पदार्थ-त्वेन तस्याश्च रूपक्रियाऽऽदिविशिष्टावयवसंस्थानरूपत्वादेव भाष्ये प्रश्नो-त्तरभावः सङ्गच्छते इति भावः । नन्वेवमुक्तरीत्या प्रश्नग्रन्थे न्यूनतापरि-हारेऽपि सिद्धान्तभूतोत्तरवाक्ये गुणक्रियाऽऽदीनामनुपादानान्न्यूनत्वमेवात आह — *येनेत्यादीति । *उपलक्षणत्वादिति — तेन नास्ति न्यूनतेति भावः । *अत एवेति—शब्दैः सामान्यतो गुणक्रियाऽऽदिबोधादेवेत्यर्थः । ननु विशेषजिज्ञासायाः सामान्यज्ञानपूर्वकत्वमनुपपन्नम्, चक्षुरा-दिना फलदर्शनेऽपि रसविशेषजिज्ञासादर्शनात् । चक्षुषा च सामान्यतोऽपि रसज्ञानासम्भवोऽत आह — *चक्षुरादिभिरिति — ननु चाक्षुषप्र-त्यक्षे एव चक्षुःसंयोगादेर्हेतुत्वाच्चक्षुषा रसग्रहणानुपपत्तिरिति चेत्, न, प्रत्यक्षसामान्यं प्रति, इन्द्रियसंयोगादेरपि हेतुत्वस्यावश्यकत्वात् । अन्यथाऽत्र प्रत्यक्षसामान्याभावः कस्मादिति प्रयोजकजिज्ञासायां तत्त-दिन्द्रियसम्बन्धाभावस्य प्रयोजकत्वस्वीकारे प्रयोज्यप्रयोजकभावस्य नाना-त्वादतीव गौरवं स्यात् । प्रत्यक्षसामान्यं प्रति इन्द्रियसम्बन्धस्य हेतुत्व-स्वीकारे तु प्रत्यक्षसामान्याभावं प्रति एकस्यैवेन्द्रियसम्बन्धाभावस्य प्रयो-जकत्वेनोपपत्तौ महल्लाघवम् । किञ्च, चक्षुष्ट्वादिनाऽपि कारणत्वे स्व-संयुक्तसमवायादिरूपकारणबलाद् रूपादिचाक्षुषप्रत्यक्षे बाधकाभावः । ननु चक्षुषैव रसादिग्रहणसम्भवे इतरेन्द्रियवैयर्थ्यम्, विशेषरूपेण प्रत्यक्षं प्रति, तत्तदिन्द्रियाणामेव कारणत्वात् । तदाह — *विशेषतस्तु रसनाऽऽदीति । अत एव = विशेषरूपेण रसादिज्ञाने तत्तदिन्द्रियाणां कारणत्वादेव । *रसविशेषेति — अन्यथा विशेषतोऽपि चक्षुषैव ज्ञान-सिद्धौ जिज्ञासाऽनुपपत्तिरिति भावः । चक्षुरादिभी रसादीनामपि सामा-न्यज्ञाने भाष्यं प्रमाणयति — *अथ गौरिति — अत एव "अथ गौरिति विज्ञाने" विज्ञानमात्रोपादानम् । *अविशेषादिति — 'गौरिति' ज्ञानमा-त्रोपलक्षणमिति भावः । *अत एवेति — ज्ञानमात्रे जात्याकृतिव्यक्त्या-दीनां भानादेवेत्यर्थः । *कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीति — एतद्वाक्यजन्यज्ञा-नीयप्रतियोगिताऽवच्छेदकता लाघवाद् घटत्वरूपजातावेव, न तु संयोगरूपे संस्थानगतजातिरूपे वा कम्बुग्रीवादिमत्त्वे, संयोगरूपत्वे नानात्वेन,

संस्थानगतजातिरूपत्वे प्रतियोगिताऽवच्छेदकताऽवच्छेदकस्य स्वसमवायिसामानाधिकरण्यरूपपरम्परासम्बन्धस्य स्वीकारेण च गौरवात् । जातित्वे सम्बन्धप्रयुक्तमेव गौरवम्, स्वरूपतस्तु द्वयोरपि जातित्वाद् गुरुत्वाभावः । वस्तुतस्तु — अनुभवबलाद् गुरुधर्मस्यापि प्रतियोगिताऽवच्छेदकत्वेन तत्र कम्बुग्रीवादिमत्त्वस्यैवावच्छेदकत्वम् । प्रतियोगितायाम् 'कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नत्वं भ्रमः' इति ज्ञानस्यैव भ्रमत्वं बोध्यम्, अनुभवस्यैव सर्वतो बलवत्त्वात् । एवञ्च 'कम्बुग्रीवादिमान्नास्ति' इति ज्ञाने घटत्वाभानेऽवच्छेदकत्वासम्भवः, अनुपस्थितस्याप्यवच्छेदकत्वेऽतिप्रसङ्गात् । यथाकथञ्चिद् उपस्थितस्य तत्त्वे, बहूपप्लवापत्तेः । अत एव नीलधूमत्वादीनां व्याप्यताऽवच्छेदकता स्वीकृता दीधितिकृता । कम्बुग्रीवादिमत्त्वस्यावच्छेदकत्वादेव 'कम्बुग्रीवादिमान्नास्ति' 'घटो नास्ति' इति वाक्यद्वयजन्यज्ञानयोर्वैलक्षण्यम् । यत्तु 'घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धेन कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताभावनिष्ठविशेष्यताशाली बोधः' इति स्वीकारेणोभयोर्वैलक्षण्यमिति, तन्न, कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताभावनिष्ठविशेष्यताशालिबोधम्प्रति, घटत्वावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानस्य कारणत्वभङ्गप्रसङ्गात्, उक्तस्थले प्रकारताया घटत्वानवच्छिन्नत्वेन व्यभिचारात् । तादृशज्ञानं प्रति तस्याहेतुत्वे निर्विकल्पकघटत्वादिज्ञानानन्तरमपि तादृशाभावप्रत्यक्षापत्तेः, कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानस्यैव कारणत्वेऽक्लृप्तकल्पनायां गौरवापत्तेश्चेति दिक् ।

मू०—तत्र जातिरनुगताकारप्रतीत्या, स्वरूपत एकत्वेन च सिद्धा । अत एव "सरूप"–(पा० सू० १।२।६४) सूत्रे भाष्ये "कथं पुनर्ज्ञायते–एकाकृतिरिति, प्रख्याऽविशेषात् । नहि 'गौः' इत्युक्ते विशेषः प्रख्यायते–शुक्ला, नीला" इत्यादि । 'प्रख्या =बुद्धिः, तस्या अविशेषः= एकरूपता, तेन तद्विषयस्यार्थस्यैक्यं प्रतीयते' इति कैयटः । इयमेवानुगताकारप्रतीतिशब्देनोच्यते, एकाकारप्रतीतिशब्देन च ।

अनुगताकारप्रतीत्या जातिसाधनम् ।

अत एव प्राणप्रदत्वं जातेरुक्तं प्रकाशे–(काव्य० प्र० उल्ला० २

कारि० ८) 'यावत्स्थितिसम्बन्धित्वं च तत्त्वम्' इति तद्व्याख्यातारः । यावत्स्थिति एकाकारप्रतीतिर्हि प्राणः, तत्प्रदत्वं हि जातेरेव, न पाचकत्वादेरिति स्पष्टमेव, पाकक्रियाणामाश्रयभेदेन भेदात् । 'स्वगतजात्यैव तासामेकाकारप्रतीतिजनकत्वम्' इत्यन्ये ॥

(रत्न०)—तत्र = जात्याकृत्यादीनां मध्ये । *अनुगताकारप्रतीत्येति — एकरूपेण प्रतीत्येत्यर्थः । सर्वेष्वपि वस्तुषु 'इयमपि गौरियमपि गौः' 'अयमपि वृक्षोऽयमपि' इति व्यावृत्तानुवृत्तानुकारं प्रत्यक्षं देशकालावस्थाऽन्तरेष्वविपर्य्ययस्तमुदीयमानं सर्वमेव तर्काभासं विजित्य द्व्याकारं वस्तु व्यवस्थापयत् । तदुक्तम् — शास्त्रदीपिकायाम्—

"प्रत्यक्षबलसिद्धस्य सामान्यस्य कुतर्कतः ।
न शक्योऽपह्नवः कर्तुं सर्वं विजयते हि तत् ॥" इति ।

*स्वरूपत इति — किञ्चिद्धर्मनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशून्यत्वेनेत्यर्थः । एकत्वेन = अभेदेन । अत एव = अनुगतप्रतीत्या जातिसिद्धेरेव। *भाष्ये इति – तत्र हि – "सरूप"सूत्रप्रत्याख्यानाय "आकृत्यभिधानाद्वैकं विभक्तौ वाजप्यायनः । आकृत्यभिधानाद्वा एकं शब्दं विभक्तौ वाजप्यायन आचार्यो न्याय्यं मन्यते" । जातिः पदार्थस्तस्या एकरूपत्वादनेकशब्दप्रयोगप्रसङ्ग एव नास्ति किमेकशेषेणेत्यर्थः । "एका आकृतिः सा चाभिधीयते इति । कथं पुनर्ज्ञायते एका आकृतिः सा चाभिधीयते इति ? प्रख्याऽविशेषात्"। प्रख्या = बुद्धिः,तस्या अविशेषात् = एकरूपत्वात्तद्विषयस्याप्यैक्यं प्रतीयते, विषयभेदेनैव बुद्धेर्भेददर्शनात् । गुणप्रमाणादिभिन्नेष्वपि गोपिण्डेषु 'गौः' इत्येकाकारप्रतीतेरवश्यमेकेनावलम्बनेन सामान्येन भवितव्यमिति जातिसद्भावः, तस्या एकत्वञ्चाध्यवसीयते । "नहि 'गौः' इत्युक्ते विशेषः प्रख्यायते — शुक्ला, नीला, कपोतिकेति । यद्यपि तावत्प्रख्याऽविशेषाज्ज्ञायते'एकाकृतिः' इति, कुतस्त्वेतत्साऽभिधीयते ? इति"। एकाकृतिरस्ति, सा चाभिधीयते, इति अंशद्वयमुक्तं तत्र, भवतु सामान्यमेकं तस्य तु वाह-दोहादिकायामर्थक्रियायामयोग्यत्वाद्द्रव्यस्यैव योग्यत्वादभिधानं न्याय्यम, इति प्रश्नः – 'कुतस्त्वेतत्साऽभिधीयते' इति, तत्राह — "अन्यपवर्गगतेश्च । अन्यपवर्गगतेश्च मन्यामहे आकृतिरभिधीयते

इति । नहि गौरित्युक्ते व्यपवर्गो गम्यते शुक्ला, नीला, कपिला, कपोतिकेति" इति । अव्यपवर्गः = अभेदः, तस्य गतिः – प्रतीतिरित्यर्थः । अथ प्रख्याऽविशेषादव्यपवर्गगतेश्चेति किमर्थं हेतुद्वयोपादानम् ? अर्थत एकरूपत्वात्तयोरिति चेत्, अत्रोच्यते — शब्दाशक्याऽपि जातिः स्वरूपसती एव प्रख्याऽविशेषे निमित्तं भवति । यथा — द्रव्यशब्देन घटाभिधाने घटत्वस्याशक्यत्वेऽपि स्वरूपसदेव चक्षुषा प्रतीयते । इति प्रख्याऽविशेषेणैकरूपप्रत्ययेन स्वरूपसदेकं सामान्यं प्रतीयते, नाभिधानम् । यथा— 'वनम्' इति शब्देन सर्वविशेषाभ्यन्तरीकरणेनाव्यपवर्गगतावपि चक्षुषा दर्शने प्रख्याऽविशेषो नास्ति, भिन्नवृक्षावलम्बनत्वात् 'वनम्' इति प्रत्ययस्य । तस्मात् 'प्रख्याऽविशेषात्' इत्यनेन सामान्यस्य सत्ता दर्शिता, अव्यपवर्गगतेश्चेत्यनेन तस्य शब्दवाच्यत्वं प्रतिपाद्यते, इति फलति । अत एव = तस्या एकरूपत्वादेव । ॐप्राणप्रदत्वमिति — प्राणः = हानोपादानरूपव्यवहारः । तस्य स्वज्ञानद्वारा साधकतया प्राणप्रदत्वं जातेः । ॐप्रकाश इति — (उल्ला० १ कारि० ८) तत्र हि — "संकेतितश्चतुर्भेदो जात्यादिर्जातिरेव वा" इत्यत्र यद्यप्यर्थक्रियाकारितया प्रवृत्तिनिवृत्तियोग्या व्यक्तिरेव, तयाऽप्यानन्त्यात्, व्यभिचाराच्च तत्र संकेतः कर्तुं न युज्यते, इत्यतः 'गौः' 'शुक्लः' 'चलः' 'डित्थः' इत्यादिशब्दानां विषयविभागो न प्राप्नोति, इत्यतश्च तदुपाधावेव संकेतः । उपाधिश्च द्विविधः — वस्तुधर्मो वक्तृयदृच्छासंनिवेशितश्च । वस्तुधर्मोऽपि द्विविधः – सिद्धः, साध्यश्च । सिद्धोऽपि द्विविधः – पदार्थस्य प्राणप्रदः, विशेषाधानहेतुश्च । तत्राद्यो (प्राणप्रदः) जातिः, तदुक्तं वाक्यपदीये — 'नहि गौः स्वरूपेण गौर्नाप्यगौः । गोत्वाभिसम्बन्धात्तु गौः' इति । गौः स्वरूपेण न गोव्यवहारस्य नाप्यगोव्यवहारस्य विषयः । गोत्वाभिसम्बन्धात्तु व्यवहारविषयः । तथा च — यावत्स्थितिसम्बन्धित्वरूपं प्राणप्रदत्वं जातेः सिद्ध्यति । "द्वितीयः— (विशेषाधानहेतुश्च) गुणः । शुक्लादिना हि लब्धसत्ताकं वस्तु विशिष्यते । साध्यः = पूर्वापरीभूतावयवः क्रियारूपः । वक्त्रा यदृच्छया डित्थादिष्वर्थेषु संनिवेशितः वक्तृयदृच्छासंनिवेशितश्च" इत्यलमप्रकृतेन । ॐयावत्स्थितीति — व्यक्तेः स्थितिपर्यन्तमित्यर्थः । ॐन पाचकत्वादेरिति — व्यक्तिसत्त्वेऽपि क्रियाया गुणस्य चापायदर्शनात् । ननु

प्राणप्रदस्य जातित्वस्वीकारे परमाणुत्वादीनामपि जातित्वं स्यात्, इति, चेत्, अत्रोच्यते — परमाणुत्वादीनां जातित्वमिष्टमेव, गुणत्वव्यवहारस्तु तेषां तार्किकानुसारेण। पाचकत्वादेर्जातित्वे बाधकान्तरमाह — *पाकक्रियाणामिति — आश्रयभेदेन भेदादनुगतप्रतीत्यजनकत्वादिति भावः। ननु ये ये पाककर्तारस्तेषु सर्वत्र पाचकव्यवहारदर्शनादनुगतप्रतीतिजनकतया पाचकत्वादेरपि जातित्वं स्यादत आह — *स्वगतजात्यैवेति — पाकादिक्रियागतजात्यैव पाकादेरपि जातितया व्यवहार इति भावः। तासाम् = पाकादिक्रियाणाम्॥

सू०—अत एव कणादेनापि—"सामान्यं विशेष इति बुद्ध्यपेक्षम्" (वैशे० द० १।२।३) इत्युक्तम्। 'अनुवृत्तिबुद्धिजनकत्वं सामान्यलक्षणम्, व्यावृत्तिबुद्धिजनकत्वं विशेषलक्षणम्' इति तद्व्याख्यातारः। तथा — 'सदिति यतो द्रव्यगुणकर्मसु सा सत्ता' (वैशे० द० १।२।७) इत्युक्तम्। 'इति' इत्यस्य व्यवहारप्रत्ययाविति शेषः। अनेन इदमेव सर्वजातिषु मानमिति सूचितम्। तथा— "भावोऽनुवृत्तेरेव हेतुरिति सामान्यमेव।" (वैशे० द० १।२।४) "भावः = सत्ता, अनुवृत्तेरेव हेतुरिति सामान्यमेव। द्रव्यत्वादि तु अनुवृत्तेः, इतरव्यावृत्तिबुद्धेश्च हेतुरिति सामान्यम्, विशेषश्च। यावत्स्थिति एकाकारप्रतीतिरनुवृत्तिः" इति तद्व्याख्यातारः। यावत्स्थितीत्यस्याभावे पाचकत्वादेरपि जातित्वापत्तिः, कादाचित्कैकाकारप्रत्ययहेतुत्वात्। भाष्ये — "भिन्नेष्वभिन्नं छिन्नेष्वच्छिन्नम्" इत्यनेनोपलक्षितनित्यत्वेनापीदं सूचितम्।

गौतमोऽपि — "समानप्रसवात्मिका जातिः" (न्या० द० २।२।७०) इत्याह। यावत्स्थिति एकाकारबुद्धिजननस्वभावेत्यर्थः। "आकृतिर्जातिलिङ्गाख्या" (न्या० द० २।२।६९) इति चाह। जातिलिङ्गमित्याख्या यस्या इत्यर्थः। रूपादिष्वपि रूपत्वादिजातिव्यञ्जकं यत् साऽऽकृतिरिति तदाशयः। व्यक्तिस्तु— आकृतिविशेषं समवायिकारणमेव, "मृत् कयाचिद् आकृत्या युक्ता

पिण्डो भवति, सुवर्णं कयाचिदाकृत्या युक्तं पिण्डो भवति" इति पस्पशायां पतञ्जल्युक्तेः । तत्राकृतेरनित्यत्वाद्विशिष्टेऽनित्यत्वम् । विशेष्यांशमादाय नित्यत्वमपि । तमादाय गौतमीये व्यक्तिः पृथग् गृहीतेति ॥

(रत्न०)—अत एव = अनुगतप्रतीत्या जातिसिद्धेरेव । "सामान्यमिति"—(वैशे०द० १।२।३) — नेदं जातिलक्षणपरं सूत्रम्, किन्तु—तद्विभागपरम् । तथा चानुवृत्तबुद्धिजनकं परं सामान्यम्, व्यावृत्तबुद्धिजनकमपरं सामान्यमिति फलति । अत एव "सामान्यं द्विविधं प्रोक्तं परं चापरमेव च" (मुक्ता० प्रत्य० कारि० ८) इति संगच्छते । "तत्र सामान्यस्य तद्विशेषस्य च लक्षणं बुद्धिरेव । अनुवृत्तबुद्धिः सामान्यस्य, व्यावृत्तबुद्धिर्विशेषस्य । इतिना द्वयमवच्छिद्य परामृश्यते । तेन बुद्ध्यपेक्षमिति नपुंसकनिर्देशः" इति वैशेषिकसूत्रोपस्कारे । *अनुवृत्तीति — अस्ति हि सर्वेषु घटेषु अनुस्यूतस्य घटत्वस्य प्रतीतिरिति तदेव सामान्यम् । एवं सर्वासु जातिषु 'जातिरियम्' इत्येकाकारप्रतीत्या जातित्वमपि जातिरेव । *सदितीति — (वैशे० द० १।२।७) अत्र 'इति' इत्यनेन व्यवहारप्रत्यययोः संग्रहः । तथा च — द्रव्यादिषु 'सत्सत्' इति प्रकारको यतः प्रत्ययः, 'सदिदं सदिदम्' इत्याकारकः शब्दप्रयोगो वा यदधीनः सा †सत्तेति । द्रव्यादिषु त्रिष्वित्युक्त्या 'सामान्यादिष्वपि सदिति प्रत्ययात्रोक्तयुक्त्या तत्र द्रव्यत्रयसाधारणी सत्ताजातिः' इत्यपास्तम् । धर्मादिष्वतीन्द्रियेषु सत्तायाः प्रत्यक्षासम्भवात्तत्रासिद्धिरित्यपि न, शब्दप्रयोगरूपव्यवहारस्य तत्रापि सम्भवात् । यद्वा, द्रव्यादित्रिकवृत्तिं सत्तामादायानेकार्थसमवायेन सामान्यादिष्वपि 'सत्' इति प्रतीतिर्नानुपन्ना इति केचित् । अन्ये तु

---

† न्यायनये—सत्ताजातिस्तु ध्वंसकारणताऽवच्छेदकतया सिध्यति — 'यत्र प्रतियोगितासम्बन्धेन ध्वंसोत्पत्तिस्तत्रैव तादात्म्यसम्बन्धेन सत्' इति सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या कार्य्यकारणभावात् । न च प्रागभावे व्यभिचारः—तत्र सत्ताविरहादिति वाच्यम्, प्रागभावीयप्रतियोगिताभिन्नप्रतियोगिताया एव कार्य्यताऽवच्छेदकसम्बन्धतया निविष्टत्वात् । वस्तुतस्तु 'समवायेन सत्ताऽवच्छिन्नम्प्रति तादात्म्येन द्रव्यं कारणम्' इति कार्य्यकारणभावानुरोधेन कार्य्यताऽवच्छेदकतया सत्ताजातेः सिद्धिर्बोध्येति दिक् ।

तादृशप्रतीतेः सर्वत्र समत्वात् वर्तमानत्वमेव सत्ता । वर्तमानत्वञ्च — भावत्वरूपम्, इति नाननुगम इति । *इदमेवेति – अनुगताकारकप्रतीति-जननमेवेत्यर्थः । तथा च गौतमः — "समानप्रसवात्मिका जातिः" इति 'समानाकारः प्रसवः = बुद्धिजननं स्वरूपं यस्या सा' "या समानां बुद्धिं प्रसूते भिन्नेष्वधिकरणेषु, यया बहूनि इतरेतरतो न व्यावर्तन्ते, योऽर्थोऽनेकत्र प्रत्ययानुवृत्तिनिमित्तं तत्सामान्यम्, यच्च केषाञ्चिद्भेदं केषाञ्चिद् भेदं करोति तत्सामान्यविशेषो जातिरिति" इति वात्स्यायनः । *अनुवृत्तेरेवेति — अधिकदेशवृत्तित्वबुद्धेरेवेत्यर्थः । यद्वा, अनुवृत्तेरनुवृत्तबुद्धेरेवेत्यर्थः । एवकारेणाल्पदेशवृत्तित्वबुद्धि – इतरव्यावृत्तत्वबुद्ध्योर्निरासः । तादृशबुद्धिस्तु — सत्ताद्रव्यत्वाद्यपेक्षयाऽधिकदेशवृत्तिरित्यात्मिका । तस्या हेतुत्वं सत्तायां विषयमुद्रया बोध्यम् । *द्रव्यत्वादि तु अनुवृत्तेरिति — पृथिवीत्वाद्यपेक्षयाऽधिकदेशवृत्तित्वबुद्धेरित्यर्थः । *इतरव्यावृत्तेरिति — सत्ताऽऽद्यपेक्षया न्यूनदेशवृत्तित्वबुद्धेरित्यर्थः । यद्वा, अनुवृत्तेः – एकाकारप्रतीतेः — इतरव्यावृत्तेः — इतरव्यावृत्तबुद्धेरित्यर्थः । *द्रव्यत्वादीति — सर्वद्रव्येष्वनुवृत्तत्वात् सामान्यम्, गुणादिभ्यो व्यावृत्तत्वाद्विशेषोऽपीत्यर्थः । ननु 'सदिदम्' 'सदिदम्' इति व्यावृत्तबुद्धिहेतुत्वात्सामान्यत्वम्, असतो व्यावृत्तबुद्धिहेतुत्वाद् विशेषत्वं सत्ताया अपि स्यादिति चेत्, न, जातिमदपेक्षया व्यावृत्तबुद्धेरेवग्रहणादित्युपाध्यायाः। ननु सामान्यं द्विविधम्—सामान्यम्, विशेषश्चेत्यनुपपन्नम्, अनुवृत्तबुद्धिहेतुत्वस्य, व्यावृत्तबुद्धिहेतुत्वस्य च द्रव्यत्वादौ सत्त्वेन मिथो विरुद्धत्वाभावाद् विभागानुपपत्तेरिति चेत्, न, अनुवृत्तबुद्धिमात्रहेतुत्वरूपस्य सामान्यलक्षणस्य विवक्षितत्वात् । द्रव्यत्वादौ सामान्यत्वन्तु — अनुवृत्तबुद्धिहेतुत्वरूपम्, इति तत्रेतरव्यावृत्तबुद्धिहेतुत्वस्य सत्त्वेऽपि पूर्वोक्तसामान्यलक्षणस्यासत्त्वान्न क्षतिः।*यावत्स्थितीति— आश्रयस्थितिपर्यन्तमित्यर्थः ।*भिन्नेष्वभिन्नमिति–अनेनैकत्वमुपलक्षितम्। *छिन्नेष्वच्छिन्नमिति– नित्यत्वमनेन बोधितम्। नित्यस्यैवानुगतप्रतीतिहेतुत्वाज्जातावनुगतप्रतीतिरेव मानम्, इति सूचितमिति भावः। *समानेति — समानः = समानाकारः, प्रसवः = बुद्धिजननम्, आत्मा = स्वरूपं यस्याः सा समानप्रसवात्मिका = समानज्ञानजननीति यावत् । *जातिलिङ्गाख्ये-

ति — जातिश्च लिङ्गञ्च जातिलिङ्गे, ते आख्यायेते अनयेति जातिलिङ्गाख्या, यया जातिर्जातिलिङ्गानि चाख्यायन्ते तामाकृतिं विद्यात् । सा चाकृतिः — व्यक्त्यवयवानां शिरःकरादीनां शिरःकराद्यवयवानाञ्च नियताद् व्यूहात् संयोगतो नान्या, किन्तु अवयवसंयोगरूपैव । अनाकृतिव्यङ्ग्यायां जातौ 'मृत्' 'सुवर्णम्' 'रजतम्' इत्येवमादिषु आकृतिर्निवर्तते = जहाति पदार्थत्वमिति, न तत्राकृतिः शब्दवाच्येति भावः । नन्वेवं रूपादावाकृत्यभावेन जातिसिद्धिर्न स्यादत आह — ॐरूपादिष्वपीति । वस्तुतस्तु — आकृतिर्जातिलिङ्गाख्या" (न्या० द० २।२।६९) इत्यनेन 'या या आकृतिः सा सा जातिलिङ्गाख्या' इति व्याप्तिरुच्यते, नहि 'या या जातिर्यच्चलिङ्गञ्च तत्सर्वमाकृत्या व्यज्यते' इति । "मृत्सुवर्णरजतादिका हि रूपविशेषव्यङ्ग्या, नाकृतिव्यङ्ग्या, ब्राह्मणत्वादिजातिर्योनिव्यङ्ग्या, आज्यतैलादीनां जातिस्तु गन्धेन रसेन वा व्यज्यते" इति तात्पर्यटीका । तदाशयः = गौतमाशयः ॐविशिष्टे इति — आकृतिविशिष्टे समवायिकारण इत्यर्थः । तमादाय = विशेष्यांशमादाय । ॐगौतमीये— "व्यक्त्याकृतिजातयस्तु पदार्थः" इति सूत्रे (न्या० द० २।२।६७) ॐपृथगिति — आकृतितो जातिश्चेत्यर्थः ।

अनुगताकारेण जातिसिद्धौ चरकसम्मतिः, अद्वैतिमते जातिलक्षणम्, अवच्छेदकत्वादिनैव जातिसिद्धेर्निरासश्च ।

मू०—चरकेऽप्युक्तम्—

"सामान्यमेकत्वकरं विशेषस्तु (च) पृथक्त्वकृत्।"

(चरकसं० सूत्रस्था० १।४४)

इति । एकत्वकरत्वम् = एकत्वबुद्धिकरत्वम् । यदनेकासु गवादिव्यक्तिषु 'अयं गौः' 'अयं गौः' इत्येवमाद्येकाकारबुद्धिरेकं सामान्यं विना नाभ्रान्ता भवति । एवं च तदेकत्वालम्बना सत्यपि व्यक्तिभेदे एकत्वबुद्धिर्युक्तैव । तदेव 'गोत्वम्' अश्वादिभ्यो व्यावृत्तिबुद्धिजनकतया विशेष इति तदर्थः । एतद्बीजमप्युक्तं तत्रैव—

"तुल्यार्थता हि सामान्यं विशेषस्तु (च) विपर्ययः ॥"

इति । तुल्यार्थता = तुल्यानामर्थानां भावः । अर्थेषु तुल्यत्वञ्च — एकाकारप्रतीतिजनकधर्मवत्त्वम् । एवं च तेषां भावः स धर्म एव ।

एवञ्च एकाकारप्रतीतिजनकं यतः सामान्यम् अतस्तत् तदेकत्वकरम्। यथा-सकलगवीनां गोत्वम्। विपर्ययः=अतुल्यार्थता, अनेकाकारप्रतीतिजनको धर्मः, स यतो विशेषोऽतः पृथक्त्वकृत्सः। यथा-'गवाश्वयोर्गोत्वाश्वत्वे' इति तदर्थः, इति तद्व्याख्यातारः। एवञ्च पाचकत्वमपि सामान्यं भवत्येव। जातित्वं तु यथा न, तथोक्तम्। "अतिशायने" (पा० सू० ५।३।५५) इति सूत्रे भाष्येऽपि-"जननेन या प्राप्यते सा जातिः" इत्युक्तम्। अनेनापि तस्या नित्यत्वं बोधितम्।

(रत्न०)—वैशेषिकसिद्धान्ते भाष्यं प्रमाणयति—*चरकेऽपीति—ननु नहि सामान्यमेकत्वजनकमिति 'एकत्वकरम्' इत्यनुपपन्नमत आह—*एकत्वकरत्वमिति। वस्तुतस्तु—एकत्वकरम्=एकत्वबुद्धिकरमित्येव विवरणं युक्तम्, तथैवाक्षरस्वारस्यात्। *विशेष इति—'विशेषस्तु' इत्येव पाठः, चरके तथैव दर्शनात्, एवमुत्तरत्रापि। व्यक्त्यन्तरावगाहिन्यपि प्रत्यये एकत्वबुद्धिर्भ्रमात्मिका मा भूदत आह—*यदिति—यत इत्यर्थः। *एवञ्चेति—जातिं विना तादृशबुद्धेर्भ्रमत्वापत्तौ चेत्यर्थः। *तदेकत्वेति—तस्याः=जातेरेकत्वमालम्बम्=निमित्तं यत्रैकाकारबुद्धौ सा एकत्वबुद्धिर्युक्तैवेत्यर्थः। तदेव=सामान्यमेव। तुल्यार्थता=अनुगताकारप्रतीतिः। विपर्ययः=व्यावृत्तिबुद्धिः। *एवञ्चेति—तादृशधर्मसिद्धौ चेत्यर्थः। भावः=प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारीभूतः। *एवञ्चेति—यतस्सामान्यमेकाकारप्रतीतिजनकमतः तत्सामान्यं तदेकत्वबुद्धिकरमित्यन्वयः। सामान्यम्=अनुगतबुद्धिकरम्। *तथोक्तमिति—तदाश्रयस्थितिपर्यन्तमनुगतप्रतीतिजनकत्वाभावादिति भावः। † *जननेति—अत्र जननपदं पुरुषप्रयत्नाभावपरम्, परमाण्वादीनां

---

† ननु विधिरूपं सामान्यं नास्त्येव। न चानुगतप्रतीत्यनापत्तिः, अतद्व्यावृत्त्यैव तदुपपत्तेः। 'गौरयम्' इति प्रतीतिः 'अगोव्यावृत्तोऽयम्' इति विषयमेवावगाहते जातिवादिनाऽपीतरव्यावृत्तबुद्धिहेतुत्वस्य जातावभ्युपगमात्। न च गवादिपदप्रवृत्तिनिमित्तासिद्धिः, अगोव्यावृत्तेरेव तत्प्रवृत्तिनिमित्तत्वात्। किञ्च, गोत्वं कुत्र

जननाभावात्तद्गताया जातेर्जननेनाप्राप्यत्वात् । घटादिके द्रव्ये जननेनोत्पाद्यमाने पुरुषप्रयत्नेन नित्या जातय आविर्भवन्ति । ननु गवादिगतशौक्ल्यादेः पुरुषप्रयत्नालभ्यत्वाज्जातित्वापत्तिरिति चेत्, न, आश्रयभेदेन तद्भेददर्शनात्तत्रैकत्वाभावात् । तथा च यदा 'पिण्ड उत्पद्यते' तदैव तेन सामान्यं सम्बद्ध्यते । पिण्डोत्पत्तिः, जातिसम्बन्धश्च युगपदेव भवतीति भावः । अनेनापि = जननेन प्राप्यते इति कथनेनापि । तथाच — 'नित्यत्वे सति अनेकसमवेतत्वम्' लक्षणं सिद्धम् ॥

मू०—एतच्च लक्षणमद्वैतिमते, ब्रह्मातिरिक्तस्य सर्वस्य तन्मते जन्यत्वात् । अविद्याऽऽदेरपि जन्यत्वमुक्तम् । जीवानामप्युपाधीनां जन्यत्वेन विशिष्टानां जन्यत्वमेव । ब्रह्मणस्तु निर्धर्मकत्वात्तत्र जात्यभाव एव । अन्यथा न्यायादिनये परमाण्वादीनाम-

---

वर्त्तते ? न तावद् गवि, गोत्ववृत्तेः पूर्वं तस्याभावात् । नाप्यगवे, विरोधात् । यत्र 'गोपिण्ड उत्पद्यते' तत्र कुत आगत्य गोत्वं वर्तते । न तावत्तत्रैवासीत्, देशस्यापि गोत्वापत्तेः । नापि गोत्वमपि तदानीमेव जायते, त्वन्मते तस्य नित्यत्वात् । नाप्यन्यत आगतम्, निष्क्रियत्वात् । न चैकस्य नित्यस्य नानाव्यक्तिवृत्तित्वमनुभवसिद्धम्, कार्त्स्न्यैकदेशविकल्पानुपपत्तेः । तथाहि—नहि कृत्स्नमेकत्रैव वर्तते, अन्यत्र तद्विशिष्टप्रत्ययानुदयप्रसङ्गात् । नाप्येकदेशेन वृत्तित्वम्, जातेर्निरवयवत्वात् । तदुक्तम्—

"न याति न च तत्रासीन्न चोत्पन्नं न चांशवत् ।
जहाति पूर्वं नाधारमहोव्यसनसन्ततिः ॥" इति ।

सामान्यमस्ति, तच्च संस्थानमात्रव्यङ्ग्यं गोत्वघटादिवत्, न तु गुणकर्मगतमपीति सगोत्रकलहः । अत्रोच्यते—सामान्यं नित्यं व्यापकञ्च । व्यापकत्वमपि स्वरूपतः सर्वदेशसम्बद्धस्वरूपपरमिति न देशानां गोव्यवहारापत्तिः, समवायेन गोत्वविशिष्टे एव तादृशव्यवहाराभ्युपगमात् । काले रूपादिमत्त्वेऽपि 'कालो रूपवान्' इति प्रतीतिव्यवहाराभाववत् । तथा च—यत्र 'पिण्ड उत्पद्यते' तत्रत्यमेव सामान्यं तेन सम्बध्यते । एतेन 'कीदृशि आश्रये वर्तते ?' इति प्रश्ने 'यत्र प्रतीयते' इत्युत्तरम् । 'कुत्र प्रतीयते?' इति प्रश्ने 'यत्र वर्तते' इत्युत्तरम् । गोत्ववृत्तेः पूर्वं 'स पिण्डः कीदृगासीत् ?' इत्यनुयोजने 'नासीत्' इत्येवोत्तरम् । कार्त्स्न्यैकदेशविकल्पस्तदा भवेत्, यद्येकस्य कार्त्स्न्यमेकदेशो वा भवेत् । तस्मात्सामान्यं समानमेवेति दिक् ।

जन्यत्वेन परमाणुत्वादिजात्यव्यापकत्वमस्य लक्षणस्य स्यात् । "सरूप" (पा०सू० १।२।६४) सूत्रे भाष्ये तु "भिन्नेष्वभिन्नाभिधानप्रत्ययनिमित्तं जातिः" इत्युक्तम् । तन्निष्कर्षस्तूक्तः ।

एतेन 'कारणताऽवच्छेदकत्वादिनैव जातिसिद्धिः' इत्यपास्तम् । सखण्डोपाधावपि तत्तद्रोगनाशत्वादौ, तत्तच्चूर्णत्वादौ च तस्य सत्त्वेन कारणताऽवच्छेदकत्वादिना जातेरन्वयव्यतिरेकयोरुभयोरपि व्यभिचारेण कारणताऽवच्छेदकत्वादिना जातित्वसाधनासम्भवात् । 'बाधकाभावे' इत्यादिविशेषणदाने तु गौरवम् ।

किञ्च, घटत्वशरावत्वाद्यनेकधर्मपुरस्कारेणानेककार्यकारणभावस्वीकारापेक्षया सर्वानुगतं यं कञ्चित्सखण्डधर्ममवच्छेदकीकृत्यैककार्यकारणभावे लाघवेन कार्यताऽवच्छेदकत्वादिना न जातिसिद्धिरित्यलम् ।

(रत्न०)—*अद्वैतिमत इति—ब्रह्मातिरिक्तसर्वपदार्थानां जन्यत्वेन परमाण्वादीनामपि जन्यतया सर्वत्र जन्मना जातिसम्बन्धस्याद्वैतिमते एव सम्भवात् । यदि तु जननपदं पुरुषप्रयत्नाभावपरं तदा तार्किकादिनयेऽप्येतल्लक्षणं बोध्यम् । अयं भावः—जात्यात्मना सूक्ष्मकारणेषु कार्याणामवस्थानात्तत्र साधनप्रवृत्तौ कार्य्यकारणयोरभेदात्तत्समवेतजात्यभिव्यक्तिः । यथैकस्मिन्घटे नष्टेऽपि घटान्तरे सा जातिरवतिष्ठत इति । ननु प्रलये सर्वेषां विनाशादाश्रयाभावेन जातेरवस्थानासम्भव इति चेत्, न, युगपत्सर्वेषां प्रलयास्वीकारात्, प्रलये स्थूलरूपेणैव विनाशित्वाच्च । यद्वा, एकब्रह्माण्डविनाशेऽपि ब्रह्माण्डान्तरसत्त्वात्तद्वृत्तित्वं जातेः । तदुक्तम्—

"अण्डानामीदृशानान्तु परिसंख्या न विद्यते ॥" इति ।

महाप्रलयवादिनां मते तु—विशेषेषु प्रकृतौ लीनेषु प्रधाने ब्रह्मणि वा मूलकारणे लय एव प्रलय इत्युच्यते । शक्तिरूपेषु पदार्थेषु तदानीमपि जातिसम्बन्धोऽविरुद्ध एव । द्रव्यात्मना जातीनामवस्थितेः, ब्रह्मात्मकद्रव्यरूपत्वात् । ननु सर्वेषां जन्यत्वमयुक्तम्, अविद्याया नित्यत्वश्रवणादत आह—*अविद्याया अपीति । नन्वेवमपि जीवानां नित्यतया सर्व-

जन्यत्वासम्भवोऽत आह — ॐजीवानामिति — अन्तःकरणावच्छिन्न-चैतन्यस्यैव जीवत्वेनान्तःकरणस्य जन्यतया विशिष्टस्यापि तव मते जातिविशिष्टघटादेरिव जन्यत्वमेवेति भावः। यद्यप्यग्निविस्फुलिङ्गोदाहरणेन जीवस्योत्पत्तिः श्रूयते, तथाऽपि स्थूलशरीरग्रहणस्य तत्रोत्पत्तिपदार्थत्वेना-दोषः । अन्यथा = पदार्थमात्रस्य जन्यत्वाभावे । तप्तायःपिण्डनिक्षिप्तानां निःशेषं नाशस्यानुभवसिद्धत्वान्नास्ति परमाणूनामपि नित्यत्वमिति भावः । अस्य लक्षणस्य = 'जननेन या प्राप्यते सा जातिः' इति लक्षणस्य । ॐ"सरूप"सूत्रे भाष्य इति– तत्र हि – सरूपसूत्रप्रत्याख्यानाय "आकृत्यभि-धानाद्वैकं विभक्तौ वाजप्यायनः । आकृत्यभिधानाद्वैकं शब्दं विभक्तौ वाजप्यायन आचार्यो न्याय्यं मन्यते, एका आकृतिः सा चाभिधीयत इति । कथं पुनर्ज्ञायते एकाऽऽकृतिः सा चाभिधीयत इति, प्रख्याऽविशेषात्" । अत्र कैयटः — "प्रख्या = बुद्धिः, तस्या अविशेषात् = एकरूपत्वात्, तद्विषयस्याप्येकरूपत्वं प्रतीयते । गुणप्रमाणभिन्नेष्वपि गोपिण्डेषु 'गौर्गौः' इत्येकाकारप्रत्ययोदयादवश्यमेकेनावलम्बनेन सामान्येन भाव्यमिति जातिसद्भावः, एकत्वञ्चावसीयते इति । 'अव्ययपवर्गगतेश्च' अव्यपवर्गः = अभेदः = अविच्छेदः = अविशेषस्तस्य गतेः — प्रतीतेरित्यर्थः" । अत्र भाष्यतात्पर्य्यमादायैव "भिन्नेष्वभिन्नाभिधानप्रत्ययनिमित्तं जातिः" इत्युक्तं मूलकृता । अभिधीयतेऽनेनेत्यभिधानम् = शब्दः, स च प्रत्ययश्चे-त्यभिधानप्रत्ययौ, अभिन्नौ च तावभिधानप्रत्ययौ तयोर्निमित्तं जातिरि-त्यर्थः । अभिधानञ्च–भिन्नेष्वपि 'गौर्गौः' इति शब्दः। प्रत्ययश्च–एकाकारा 'गौरयं गौरयम्' इति बुद्धिः । ॐनिष्कर्ष इति — अनुवृत्तिबुद्धिहेतुत्वं यत्र सा जातिरिति निष्कर्ष उक्त इत्यर्थः । एतेन = अनुवृत्तिबुद्धिहेतुतया जातिसाधनेन । ॐकारणताऽवच्छेदकत्वादिनेति — आदिना – कार्य्यता-ऽवच्छेदकत्वस्य संग्रहः । ॐअपास्तमिति — भाष्यादिप्रामाण्येनानुगत-प्रतीतेरेव मुख्यतो जातिसाधकत्वात् । कारणताऽवच्छेदकत्वादिना जाति-सिद्धौ व्यभिचारं दर्शयति — ॐसखण्डोपाधावपीति — 'तत्तद्रोगनाशं प्रति तत्तच्चूर्णस्य कारणत्वम्' इति कारणताऽवच्छेदकतया चूर्णत्वस्य, कार्यता-ऽवच्छेदकतया रोगनाशत्वस्य च जातित्वासिद्ध्या 'यत्र यत्र कारणताऽवच्छे-दकत्वम्, कार्य्यताऽवच्छेदकत्वं वा तत्र तत्र जातित्वम्' इत्यन्वयव्याप्तेः

प्रकृते व्यभिचार इति भावः । कचिच्छक्यताऽवच्छेदकत्वादिना जातित्वस्वीकारात्तत्र व्यतिरेकव्याप्तेर्व्यभिचारो बोध्यः । 'साध्यमृद्विकारत्वावच्छिन्नं प्रति पञ्चतन्मात्रपरिणामविशेषत्वावच्छिन्नं कारणम्' इत्येवंरूपेण-कार्यकारणभावस्वीकारेणोपपत्तौ कार्यताऽवच्छेदकत्वादिना घटत्वादीनां जातित्वं न स्यादित्याह — *किञ्च घटत्वेति ।

सू०-शतशोऽपि 'गौः' इत्युक्ते शुक्लत्वादिविशेषानवगमपूर्वकं सामान्यस्य शब्दतोऽवगतेः सा शब्दशक्या । द्रव्यस्यैव शक्यत्वे तु तस्य गुणसमूहरूपत्वेन शुक्लत्वादिविशेषावगतिप्रसङ्गः । अतिरिक्तद्रव्यवादेऽपि द्रव्यस्य विशेषानालिङ्गितस्य बोधाभावेन स एव दोषः, उक्ताकृतेरपि शब्दवाच्यत्वाच्च । तत्र रूपक्रियाऽऽदि सामान्यरूपेणैव भासते ।

जातेः शब्दशक्यत्वस्य, प्रख्याऽविशेषाव्यपवर्गगत्योश्च निर्णयः

यद्यपि प्राथमिकशक्तिग्रहो विशेषालिङ्गितव्यक्तिविशेषे एव, तथाऽपि 'आवापोद्वाप'न्यायेन पुरुषान्तराद्बालः 'गामानय' इत्येतच्छ्रवणोत्तरमेव व्यक्त्यन्तराण्यानयतो दृष्ट्वा विशेषे गृहीतामपि शक्तिं तज्जात्याश्रयमात्रे व्यवस्थापयति । कारणत्वादिग्रहस्थलेऽप्येवमेवेति न कश्चित्सामान्यलक्षणोपयोगः । यथा—'गोसदृशो गवयः' इति शक्तिग्रहे न व्यक्तिविशेषभानं तद्वत् । तदुक्तम्— "सरूप" सूत्रे भाष्ये — "अव्यपवर्गगतेश्च मन्यामहे आकृतिरभिधीयते, नहि 'गौः' इत्युक्ते व्यपवर्गो गम्यते—'शुक्ला' 'नीला' " इत्यादीति । अव्यपवर्गः = अविशेषः, तस्य गतिः—प्रतीतिरित्यर्थः ।

(रत्न०)—जातेः शब्दशक्यत्वमाह — *शतशोऽपीति — अत्र शतशब्दोऽनन्तपरः । *शब्दतोऽवगतेरिति — 'गौः' इत्युक्ते रूपादिविशेषावगमो न जायते, गोत्वादिजातेरवगमस्तु जायते, इति जातिः शब्दवाच्येति भावः । *सेति — सा जातिरित्यर्थः । ननु "द्रव्यं पदार्थः" इति वादिव्याडिमते आख्यातेऽपि क्रियाविशिष्टद्रव्याभिधानात् 'गुणसमूहो द्रव्यम्' इत्यसङ्गतम्, किन्त्वतिरिक्तमेव द्रव्यम् । अत एव शुक्लादिगुणानामपि द्रव्यपदार्थता सिध्यति । किं तदतिरिक्तमित्याकाङ्क्षायाम् —

'इदम्' 'तद्' इति सर्वनामपरामर्शयोग्यम्, तत्तदुपाध्यवच्छिन्नं ब्रह्म वा द्रव्यमित्यत आह—*अतिरिक्तेति । *विशेषानालिङ्गितस्येति—शुक्लादिविशेषानालिङ्गितस्येत्यर्थः । स एव = शुक्लादिविशेषावगम एव । नन्वाकृतेरपि वाच्यत्वे कथं न शुक्लादिविशेषभानं स्यादत आह—*उक्ताकृतेरपीति—जातिशक्तिवादे तु सामान्यतः स्वाश्रयव्यक्तीनामाक्षेपेण सामान्यरूपेणैव गुणादीनां भानमिति भावः । *यद्यपीति—वृद्धव्यवहारदर्शनाद्यद्यपि बालानां शक्तिज्ञानं शुक्लादिविशेषगुणालिङ्गिततत्तव्यक्तावेव, तथाऽपि—पुरुषान्तरोच्चरित 'गामानय' इति वाक्यं श्रुत्वा गवान्तरमानयन्ति पुरुषान्तराणि दृष्ट्वा व्यक्तिविशेषे गृहीतामपि शक्तिमावापोद्वापाभ्यां तज्जात्याश्रयव्यक्तिमात्रे निश्चिनोति बालः । ननु तत्तद्घटनिरूपितकारणताया-स्तत्तद्दण्डे एव दर्शनाद्यथा—सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या दण्डान्तरे कारणताऽवधार्य्यते, तथा तत्तद्व्यक्तावेव शक्तिग्रहेऽपि सामान्यलक्षणया व्यक्त्यन्तरेऽपि शक्तिज्ञानं स्यादत आह—*कारणत्वादीति—दण्डत्ववति घटकारणताज्ञानाद्व्यक्त्यन्तरेऽपि तत्सम्भवेन सामान्यलक्षणाया नोपयोग इति भावः । अत एवोक्तं हरिणा—

> "निर्वर्त्यमानं यत्कर्म जातिस्तत्रापि साधनम् ।
> स्वाश्रयस्याभिनिष्पत्त्यै सा क्रियायाः प्रयोजिका ॥" इति ।

अस्यार्थः—यद्यपि 'घटं करोति' इत्यादावसतो घटस्य क्रियासाधनता न संभवति, तथाऽपि जातिरूपाश्रयेण साधनता, व्यक्तिरूपाश्रयेण निर्वर्त्यतेति भावः। एवमेकस्मिन् घटे चक्षुःसंयोगाद्देशान्तरस्थघटस्यापि बोधसम्भवे तदर्थमपि सामान्यलक्षणा न स्वीकार्य्या । यत्तु—अतीतघटादेर्वर्त्तमानकालानवच्छेदकतया तत्प्रत्यक्षानापत्तिः । अतः सामान्यज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वमावश्यकम् । तन्न, अतीतघटादावपि बुद्ध्या विषयीकृत्य घटत्वाश्रयत्वेन ज्ञानसत्त्वात् । *शक्तिग्रह इति—तदुक्तम्—

> "ग्रामीणस्य प्रथमतः पश्यतो गवयादिकम् ।
> सादृश्यधीर्गवादीनां या स्यात् सा करणं मतम् ॥ ७९ ॥
> वाक्यार्थस्यातिदेशस्य स्मृतिर्व्यापार उच्यते ।
> गवयादिपदानान्तु शक्तिधीरुपमाफलम्" ॥ ८० ॥

(मुक्ता० उपमा० खं०)

तर्कसिद्धान्तविदा विश्वनाथेन । तथाच — यथा सामान्यतः 'गवयो गवयपदवाच्यः' इति यज्ज्ञानं जायते तदुपमितिः, न तु 'अयं गवयपदवाच्यः' इत्युपमितिः, गवयान्तरे शक्तिग्रहाभावप्रसङ्गात्। तथा सामान्यतः 'घटं प्रति दण्डः कारणम्' इत्येव कार्य्यकारणभावज्ञानं स्यात्, न विशेषरूपेणेत्याह — *तद्वदिति। यत्तु-सामान्यलक्षणाया अस्वीकारे पर्वतीयधूमे व्याप्तिग्रहो न स्यादिति, तन्न, धूमत्वेनैव रूपेण महानसीयधूमे व्याप्तिग्रहात्। ननु प्रसिद्धधूमे व्याप्तिर्गृहीतैव, अप्रसिद्धस्य चानुपस्थित्या 'धूमो वह्निव्यभिचारी न वा' इति संशयो न स्यादिति चेत्, न, प्रसिद्धधूमे तत्तद्धूमत्वेन व्याप्तिनिश्चयसत्त्वेऽपि धूमत्वेन संशये बाधकाभावात्। जातेः शक्यत्वे भाष्यं प्रमाणयति — *तदुक्तमिति। *अव्यपवर्गगतेरिति — अव्यपवर्गः = अभेदः, तदवगतेश्चेत्यर्थः। विशेषानवगमादिति यावत्। तमेवार्थमाह — *नहि गौरिति। †*शुक्लेति — अयम्भावः — गुणप्रमाणादिभेदेन भिन्नास्वपि व्यक्तिषु एकाकारप्रतीत्या जातेः सिद्धौ तत्रैवं शक्तिग्रहः। वृद्धव्यवहारेण शक्तिग्रहस्तु व्यक्तिविशेषस्यैवानयनादिदर्शनाद्व्यक्तिविशेषविश्रान्त एवेति व्यक्तिविशेषस्यैव भानम्, न शुद्धव्यक्तेरिति शक्तिज्ञानात्सामान्येन भाननिर्वाहाय जातौ शक्तिरावश्यकी। जातेः शक्यत्वे तु तदाक्षिप्तव्यक्तेः सामान्येन भानमिति।

मू०—ननु प्रख्याऽविशेषाव्यपवर्गगत्योः को विशेषः ? इति चेत्, शृणु, (न) अनभिधीयमानाऽपि जातिः संनिधिमात्रेण प्रख्याया अविशेषे निमित्तं भवति। प्रख्याया अविशेषः—'तदेवेदं ज्ञानम्' इति प्रत्यभिज्ञाविषयत्वम्। तेनैकत्वे, जातिपदार्थे च सिद्धेऽपि अभिधानासिद्धिः (द्धेः)। तथा 'वनम्' इति सर्वविशेषाभ्यन्तरीकरणेनाव्यपवर्गगतावपि प्रख्याया अविशेषो नास्ति, भिन्नवृक्षालम्बनत्वात्, 'वनम्' इति प्रत्ययस्य। यथा 'आम्रवनम्' 'पलाशवनम्' इत्यादिज्ञानेषु 'तदेवेदं ज्ञानम्' इति प्रत्यभिज्ञाऽभावात्, इति

---

† मूले—शुक्ला, नीला, इत्येव पाठः, भाष्ये तथैव दर्शनात्। 'शुक्लः' 'नीलः' इति त्वपपाठः।

कैयटेनैव समाधानात् । अत एव 'सामान्यशक्तात् पदाद्विशेषव्यक्तिबोधे लक्षणा' इति वृद्धाः । सा च शब्दतन्मात्रस्यैव परिणामविशेषः, आकाशवद्विभुः ।

(रत्न०)—जातेर्वाच्यत्वसाधनाय हेतुद्वयमुपन्यस्तं भाष्ये—'प्रख्याऽविशेषात्' 'अव्यपवर्गगतेः' इति । तत्र भेदं पृच्छति – *नन्विति – एकेनैव हेतुना सिद्धे हेतुद्वयोपादानं व्यर्थमिति भावः । अनभिधीयमानाऽपि = शब्दादप्रतीयमानाऽपि । सन्निधिमात्रेण = इन्द्रियसन्निकर्षमात्रेण । यद्वा, शक्तिग्रहे शक्तावुपलक्षणमात्रेण । *प्रत्यभिज्ञेति —'प्रयोज्यवृद्धोच्चरितगोशब्दाद् यादृशं ज्ञानं तादृशमेवैतदुच्चरितगोशब्दात्' इत्येवं प्रत्यभिज्ञाविषयता । सा च बुद्धेरेकाकारतां विना नोपपद्यते, इति 'प्रख्याऽविशेषात्' इति हेतुनैकाकारता साध्यते । बुद्धेरेकत्वे सिद्धेऽपि जातेः शब्दजन्यप्रतीतिविषयता न सिध्येदिति द्वितीयहेतुना 'अव्यपवर्गगतेः' इत्यनेन सा साध्यते । तेन = 'तदेवेदं ज्ञानम्' इति प्रत्यभिज्ञाविषयत्वेन । *एकत्वे इति — बुद्धेरेकत्व इत्यर्थः । *अभिधानासिद्धिरिति — शब्दवाच्यत्वासिद्धिरित्यर्थः । *तथा वनमितीति — सर्वविशेषं तिरोभूय वनत्वजातेरेव शब्दजन्यप्रतीतिविषयत्वे सिद्धेऽपि सन्निधिमात्रेण 'तदेवेदं वनम्' इति प्रत्यभिज्ञा न जायते, भिन्नवृक्षालम्बनत्वादित्याह — *यथाऽऽम्रवनमिति । आलम्बनत्वाद् = विषयत्वाद् । *कैयटेनेति — उक्तविभागस्य कैयटेन दर्शितत्वादिति भावः । ननु सामान्यशक्ताद्विशेषबोधे लक्षणा चेत्, तदा कथम् 'सर्वनामशब्देषु न लक्षणा' इति प्रवादः, विशेषबोधनार्थं लक्षणाया आवश्यकत्वादिति चेदुच्यते — 'तदादि'न्यायेन 'सामान्ये शक्तस्य विशेषरूपेणोपस्थापकत्वम्' इति मते तथाप्रवादात् । *सा चेति — जातिरित्यर्थः । *आकाशवद्विभुरिति — शब्दतन्मात्रपरिणाम आकाशो यथा-विभुस्तथा समानप्रभवत्वाज्जातिरपि विभुः । अद्वैतिमतेनेदम्, तार्किकमते जातेर्नित्यत्वात् ।

जातेर्व्यापकत्वनिरुक्तिः ।

मू०—सा च जातिः सर्वत्र, आकाशजाति-समवायादेरप्यौपाधिकानेकत्वात् । तदुक्तं हरिणा—

"संयोगिद्रव्यभेदेन देशे च परिकल्पिते ।
तेषु देशेषु सामान्यमाकाशस्यापि विद्यते ॥" इति ।
(वाक्यप० कां० ३ समुद्दे० १ कारि० १५)

आकाशेत्युपलक्षणम् —

"अर्थजात्यभिधानेऽपि सर्वे जात्यभिधायिनः ।
व्यापारलक्षणा यस्मात् पदार्थाः समवस्थिताः ॥" इति च ।
(वाक्यप० कां० ३ समुद्दे० १ कारि० ११)

जात्यभिधायिनः = जातिविशिष्टवाचकाः । व्यापारलक्षणाः = प्रयोजनज्ञाप्याः, शब्दस्यान्वयिरूपमनवच्छेदकीकृत्य अप्रत्यायकत्वात् । एवञ्च 'निस्सामान्यानि सामान्यानि' इत्यनादेयम्, 'सामान्यानि' इत्यस्य शब्दस्याबोधकत्वात् ।

किञ्च, ब्रह्मण एव प्रमाणसिद्धतया सर्वे भावा ब्रह्मणः शक्तिभूताः, न तु ततो भिन्नाः। तत्र यथाव्यवहारं शक्तिकल्पना, इति सर्वत्र जातिद्रव्यविभागः, 'आकाशत्वम्' 'घटत्वम्' इत्यादिव्यवहारस्य तुल्यत्वात् । 'तत्तत्कर्णशष्कुल्यवच्छिन्ननभस एव (तत्तत्) श्रोत्रत्वम्' इति मते श्रोत्रत्वजातिवत् ।

(रत्न०)—*सा च जातिरिति—उक्तरीत्या प्रमाणसिद्धा सा चेत्यर्थः । सर्वत्र = पदार्थमात्रे । नन्वाकाशादीनामेकत्वात् तत्र जाति र्न सम्भवेदत आह—*आकाशेति—आकाश—जाति—समवायादीनां सर्वेषामनेकत्वमित्यर्थः। आकाशादीनामनेकत्वे हरिं प्रमाणयति—*तदुक्तमिति । *संयोगीति—यथा सामान्यविशेषाणामन्वयिधर्मः = उपाधिः=भेदस्तथाऽऽकाशस्यापि संयोगोपाधिर्भेद इति प्रकृतापेक्षः समुच्चयः। आकाशेन संयोगो विद्यते येषां घटादीनां ते संयोगिनो घटादयः। आकाशं हि सर्वेषां मूर्त्तानामधिकरणम् । अवकाशदानाद्धि तदाकाशम् । तथाच— संयोगिनो घटादेर्यो धर्मभेदः = परिमितत्वम्, परिमितदेशवृत्तित्वञ्च। तथाच—संयोगिविशिष्टाकाशदेशोऽनेकः । संयोगिधर्मभेदेनाकाशभेद उपाधिकृतो न स्वतः । यदाह—*देशे च परिकल्पित इति—एवञ्च तुल्यन्यायात्कालादीनामपि प्रदेशक-

ल्पनया सामान्यं सिद्धम् । युधिष्ठिरादिसंयोगिभेदेन कालस्यानेकत्वम् । एवं मेरुं प्रदक्षिणया वर्त्तमानस्य सवितुर्लोकपालगृहीतैर्देशविशेषैर्ये संयोगास्तदुपाधिना सूर्य्येण संयोगे सति दिक्सामान्यं दिक्शब्दवाच्यं परिकल्प्यम् । अवच्छेदकभेदात्तु भिन्नमेव । समवायस्यापि सम्बन्धिभेदाद् भेदः । जातीनामाश्रयभेदाद् भेदः । *तेषु देशेष्विति — आकाशस्यापि परिकल्पितेषु देशेषु परिकल्पितदेशावच्छेदेन सामान्यं परिकल्प्यम् । अत्र सर्वैर्गवादिशब्दैः स्वरूपपरैरर्थपरैश्च गोशब्दत्वादिजातिरेवाभिधीयते, तदनन्तरं शब्दार्थयोस्तादात्म्याद् गोत्वादिरूपार्थवृत्तिजातिषु अध्यासपरिकल्पनया जातित्वम् । तदुक्तं हरिणा—

"स्वजातिः प्रथमं शब्दैः सर्वैरेवाभिधीयते ।
ततोऽर्थजातिरूपेषु तदध्यारोपकल्पना ॥" इति ।

(वाक्यप० कां० ३ समुद्दे० १ कारि० ६)

'स्वजातिः' इत्यनेन प्रथमं शब्दगतां जातिं प्रदर्श्याध्यासादर्थेषु जातित्वव्यवहार इत्युक्तम् । इदानीमध्यासानाश्रयणेऽपि अर्थजातिमाह— *अर्थजात्यभिधानेऽपीति — पक्षान्तरमिदम्, यदाऽपि शुद्धा एवार्थजातयः शब्दैरभिधीयन्ते इत्याश्रीयते तदाऽपि सर्वे जात्यभिधायिनः = जात्यादिशब्दा अपि तदा जातिवाचिन एव । ननु 'निःसामान्यानि सामान्यानि' इति सिद्धान्तात् कथं जात्यादिशब्दा अपि जात्याधारां जातिमभिदध्युरित्याह — *व्यापारलक्षणा इति—व्यापारः = प्रयोजनं तदेव लक्षणम् = हेतुर्येषां ते, अभिधारूपव्यापारवशाद्धि शब्दार्थयोः कल्पना । एकाकारप्रतीत्युपपत्तये यथा द्रव्यादिशब्दानामनुगमकधर्मकल्पना, तथा 'गोत्वाश्वत्वे सामान्ये' इत्यनुगतप्रतीतिवशात्तत्राप्यनुगमकधर्म आवश्यकः । अयम्भावः— वैशेषिकादीनां मते 'निःसामान्यानि सामान्यानि' सन्तु नाम । तानि व्यक्तिष्वन्वयप्रत्ययावसेयानि परोपाधिरूपाणि, स्वतन्त्रव्यक्तिवदिदन्तावभासितत्वाभावात् । सामान्यान्तरेण नोपाधीयन्ते । वैयाकरणानाम् 'शब्दवाच्योऽर्थः' इत्यभ्युपेयतामन्वयिरूपावच्छेदेन शाब्दप्रत्ययस्योत्पत्तेर्जातिष्वपि जातिरभ्युपगम्या । एतदेव हि व्यक्तिष्वपि जात्यभ्युपगमे निमित्तमिति जातावपि तदभ्युपगमे कः प्रद्वेषः । प्रत्यक्षा अपि च पदार्थाः स्वकार्य्यं विज्ञानादिकं कुर्वन्तः, 'सन्ति' इति व्यवह्रियते, किं पुनः शब्दवाच्याः

पदार्था इति सामान्यवचनाद् द्रव्यत्वादयोऽपि शब्दवाच्यत्वेनैव लक्ष्यन्ते । शब्दप्रमाणकानां हि यच्छब्द आह, तत्परमार्थरूपम् । अत एव "शब्द-प्रमाणका वयं यच्छब्द आह तदस्माकं प्रमाणम्" इति भाष्यं सङ्गच्छते । तथा चान्वयिताऽवच्छेदकरूपेण गुणोऽप्यभिधीयमानो जातिरेव । यथोप-मानसमासे श्यामादिः । अत एव च "उपमानानि सामान्यवचनैः" (पा०सू०२।१।५५) इत्याह भगवान् पाणिनिः । तथा 'इदम्' 'तद्' इति स्वातन्त्र्येण विशेष्यतयाऽभिधीयमाना जातिगुणक्रिया अपि द्रव्यम् । एतच्च लौकिकव्यवहारानुगुण्येन शास्त्रेऽस्मिन् व्युत्पाद्यते । शास्त्रान्तरप्रसिद्धा हि व्यवस्था लोकविरुद्धा, लोके 'गवि शृङ्गम्' 'वृक्षे शाखा' इति व्यव-हारः । तथैव च व्याकरणेऽप्याधारे सप्तमी । शास्त्रान्तरे पुनरवयवेष्व-वयवीति, 'शृङ्गे गौः' 'शाखायां वृक्षः' इति स्यात् । इत्थञ्च-शब्दाभिधेय-स्येहार्थत्वात् सर्वे जात्यभिधायिनो यस्मात् शब्दव्यापारेण पदार्था लक्ष्यन्ते । यद्यपि बहिर्वस्तूनि न सन्ति, तथाऽपि शब्दैस्तथा प्रत्याय्यन्ते, अतोऽभि-धाव्यापारवशादन्वयिरूपेण प्रत्यायनाद् व्याप्तिर्जातौ पदार्थे सिद्धेत्येषोऽ-र्थोऽभिधाव्यापारलक्षणत्वमेव व्यक्तयतीति दिक् । व्यापारलक्षणाः = व्यापारः लक्षणं कार्य्यं प्रयोजनन्तदेव हेतुर्येषां ते प्रयोजनहेतुका इति यावत् । प्रयोजनज्ञाप्याः = प्रयोजनहेतुकज्ञानविषयाः । तथाचार्थप्रत्यायनं हि प्रयोजनम् , तच्चान्वयिताऽवच्छेदकरूपं विना जात्यादिशब्दानां नोपपद्यत इति प्रयोजनज्ञाप्यः पदार्थः जातावपि जातिरूपः कल्प्यते तदाह—*शब्द-स्यान्वयिरूपमिति । एवञ्च = सर्वत्रैव जातिसिद्धौ च । *अबोधकत्वा-दिति—जातौ जात्यस्वीकारे 'गोत्वाश्वत्वादीनि सामान्यानि' इति वाक्य-घटक 'सामान्यानि' इत्यस्यान्वयिताऽवच्छेदकरूपाभावेन अबोधकत्वा-पत्तिरित्यर्थः । ननु सामान्यादिशब्दानां सामान्यत्वेन रूपेण बोधकत्वेऽपि नहि सामान्यत्वं जातिः, अनवस्थाभयात् । किञ्च, अनुल्लिख्यमानजातेरेव स्वरूपतो भानस्वीकारेण सामान्यानीत्यस्याबोधकत्वापत्तिदानमसङ्गत-मिति चेत्, न, अनवस्थायाः 'वटबीज'न्यायेनेष्टापत्तेः, प्रवृत्तिनिमित्ताति-रिक्तस्य शाब्दाविषयत्वस्यैव विवक्षितत्वाच्च । घटशब्दबोध्ये घटत्वे जाति-त्वाभावे सामान्यशब्दजन्यबोधस्य भ्रमत्वापत्तेः, सामान्यत्वाभाववद्घट-त्वनिष्ठविशेष्यतानिरूपितसामान्यत्वनिष्ठप्रकारताकत्वात् । यत्तु — जात्या-

दिषु सामान्याभावे "व्यक्त्याकृतिजातयस्तु पदार्थः" इति गौतमसूत्रस्यापि विरोध इति कुञ्जिकाकारः, तन्न, तत्र जातिः—प्रवृत्तिनिमित्तोपलक्षणम्, इति मूलकृतैवोक्तत्वात् । ॐब्रह्मण एवेति—ननु ब्रह्मातिरिक्तस्याताच्विकत्वे तदन्तर्गतश्रुतेरप्यताच्विकत्वापत्त्याऽनिष्टापत्तिरिति चेत्, न, श्रुत्यर्थस्य ब्रह्मणः "सत्यं ज्ञानम्" इत्यादिना ताच्विकत्वदर्शनात्तस्यास्ताच्विकप्रमाकरणत्वात् । ॐब्रह्मणः शक्तिभूता इति—अयम्भावः—अविद्याकल्पितस्य प्रपञ्चस्यापारमार्थिकत्वादनादिवासनावशादेकस्य ब्रह्मण नानात्वोन्नीयमानशक्तिभेद एवोचितः । अविद्यावृत्तिरूपभेदस्य सर्वपदार्थगतत्वेनासत्यत्वाद् व्यक्तिरिति व्यवहारः । भेदप्रतीतावपि अन्वयिरूपं जातिः । यथाच—रुचक—स्वस्तिक—कुण्डलादिविकारभेदेऽपि सुवर्णमित्येव सर्वत्रानुयायिरूपं सत्यम् । एवञ्चैकैव जातिर्महासत्ताऽऽख्या ब्रह्मस्वभावा तस्या एव गोत्वाश्वत्वादयो विवर्त्ताः । तदुक्तं हरिणा—

"सम्बन्धिभेदात् सत्तैव भिद्यमाना गवादिषु ।
जातिरित्युच्यते तस्यां सर्वे शब्दा व्यवस्थिताः ॥" इति ।
(वाक्यप० कां० ३ समुद्दे० १ कारि० ३३)

आश्रयरूपसम्बन्धिभिर्भिद्यमाना उपचरितभेदा गवादिषु महासत्तैव गोत्वादिर्जातिः । तस्यामेव सर्वे शब्दा वाचकत्वेन वर्त्तन्ते । एवञ्चाभावादेरपि पदार्थत्वेन महासत्तया अवियोगात् प्रातिपदिकमात्रवाच्या सा । अत एव 'प्रातिपदिकार्थः सत्ता' इति प्राहुर्वृद्धाः । धातुरपि क्रियारूपव्यक्तिषु समवेतां क्रियारूपोपाधिगृहीतनानात्वां महासत्तामेव तत्तद्रूपामभिधत्ते । तदुक्तं हरिणा—

"तां प्रातिपदिकार्थञ्च धात्वर्थञ्च प्रचक्षते ।
सा नित्या सा महानात्मा तामाहुस्त्वतलादयः ॥" इति ।
(वाक्यप० कां० ३ समुद्दे० १ कारि० ३४)

नन्वेवम् 'गोत्वम्' इति प्रकृतिप्रत्यययोरेकार्थताप्रसङ्ग इति चेत्, न, क्रियाभेदेन सत्ताया भेदात् । प्रातिपदिकेन गवाश्रयायास्तस्या अभिधानम् । प्रत्ययेन तु निष्कृष्टाश्रयस्य = सामान्यस्याभिधेत्यदोषः । जातिपदार्थे सर्वत्रान्वयिरूपं जात्यात्मना ब्रह्म विवक्षितम् । द्रव्यपदार्थनये तु परिनिष्ठितरूपं परमार्थतयेति दर्शनविकल्पाश्रयम्, एवञ्च—पक्षद्वयेऽप्येकपक्षीभावरूपः सिद्धान्तः ।

परमार्थदृष्ट्याऽत्र सर्वपार्षदत्वात् पुनरस्य शास्त्रस्य दर्शनान्तरोपन्यासः । एष च सर्वत्रैवास्य ग्रन्थकारस्याभिप्रायः । ननु सत्यासत्यात्मकभावद्वय-स्वीकारेऽद्वैतहानिरिति, चेत्, उच्यते — अविद्यावशान्नानात्वम् । तत्र योऽप्रकाशः साऽविद्या । न चाप्रकाशो नाम — प्रकाशाभावरूपोऽधिकरणाद-तिरिक्तोऽस्ति । अधिकरणञ्च — ब्रह्मैवेति नास्त्यद्वैतहानिरिति । *यथा-व्यवहारमिति — गोत्वजातिर्गव्येव, अश्वत्वजातिरश्वे एवेति यथाव्य-वहारं कल्पनीयमिति भावः । तत्तत्पदार्थाभिव्यक्तजात्योरेकत्रसामाना-धिकरण्ये सति साङ्कर्य्यस्वीकारात्तदपि नात्रेति भावः । *जातिद्रव्येति — 'द्रव्य'शब्देनात्र व्यक्तेर्ग्रहणम् । *श्रोत्रत्वजातिवदिति — नभस एकत्वेऽपि यथोपाधिभेदान्नानात्वमादायानेकव्यक्तिवृत्तित्वात् श्रोत्रत्वस्य जातित्वम्, तथाऽऽकाशत्वस्यापि जातित्वं बोध्यमिति भावः । श्रोत्रत्वस्य जातित्वव-दिति क्वचित्पाठः ।

मू०—सा च जातिरुत्पत्तेः प्राक्, नाशे च सूक्ष्मरूपेष्वाश्रयेष्व-वतिष्ठते, इति नित्यत्वं तस्याः । अनुगताकारज्ञानजनकं व्यक्तीनां यत्किञ्चिद्रूपं तत्सर्वं जातिः । एवञ्च 'जातिः' 'उपाधिः' इति पर्यायाविति हेलाराजः ।

सर्वजातीनां व्यापकत्वेऽपि पदार्थानां विचित्रशक्तिकत्वात् काञ्चिदेव जातिं कश्चित्पदार्थोऽभिव्यनक्ति, न सर्वां सर्वः । सा च कदाचित्स्त्रीत्वयुक्तेन पिण्डेन व्यज्यते, कदाचित्पुंस्त्वयुक्तेन, कदाचिदेकाधारस्था, कदाचिदनेकाधारस्थेति बोध्यम् ।

तस्याः प्राधान्येऽपि 'स्वाश्रयसमवेतत्वेन' संख्याऽऽदेस्तत्र बोधात् तत्तल्लिङ्गवचनोपपत्तिः, गुणवचनशब्दवत्, इति "सरूप"सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । सा च — नित्येत्युक्तम् ।

अत एव भाष्ये—"सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे" (महाभा० पस्पशाह्नि०) इति वार्तिके सिद्धे,शब्दे,अर्थे,सम्बन्धे चेति विग्रहः, कं पदार्थं मत्वा ? इति प्रश्ने, आकृतिमित्याह । आकृतिर्हि

नित्या द्रव्यमनित्यम् ।" अत्राकृतिपदेन—जातिः, संस्थानं चोभयमपि नित्यम् । अनयोर्यथा नित्यत्वं तथाऽग्रे वक्ष्यते । "अथवा द्रव्ये एव पदार्थे एष विग्रहो न्याय्यः—सिद्धे, शब्दे, अर्थे, सम्बन्धे चेति । द्रव्यं हि नित्यम्, आकृतिरनित्या । एवं हि दृश्यते लोके—मृत् कयाचिदाकृत्या युक्ता पिण्डो भवति, पिण्डाकृतिमुपमृद्य घटिकाः" इत्यादि ।

(रत्न०)—*सा च जातिरिति—उक्तरीत्या प्रमाणसिद्धा सा चेत्यर्थः । सूक्ष्मरूपेषु=परमाणुषु । *सर्वं जातिरिति—अत्र 'जाति'शब्देन धर्ममात्रमुच्यते, नातः पश्वादिशब्देऽपि तत्प्राप्तिः । *व्यापकत्वेऽपीति—सत्तारूपत्वेन सर्वजातेः सर्वत्र सत्त्वात् । * विचित्रशक्तिकत्वादिति—उपाधिस्वभावादिति भावः । *न सर्वं सर्वं इति—तथाच गोपदार्थो गोत्वमेव, अश्वपदार्थोऽश्वत्वमेवेति नियम उपपद्यत इति भावः । * तस्याः प्राधान्येऽपीति—"आकृति-पदार्थकस्य आकृतिप्रधानभूता, द्रव्यं गुणभूतम् । द्रव्यपदार्थकस्य-द्रव्यं प्रधानभूतम्, आकृतिर्गुणभूता" इति भाष्यात् प्राधान्यमाकृतेरिति भावः । ननु जातेः प्राधान्येन वाच्यत्वे लिङ्गसङ्ख्याऽऽद्यनन्वयाप-त्तिरत आह—*स्वाश्रयेति—स्वम्–संख्याऽऽदिः, तदाश्रयो व्यक्तिः, तत्समवेतत्वं जाताविति परम्परासम्बन्धेन संख्याऽऽद्यन्वय इति भावः । *गुणवचनेति—गुणपरकशुक्लविंशत्यादिशब्दवदित्यर्थः । तत्राप्युक्तसम्बन्धेनैवान्वय इति भावः । *"सरूप" सूत्रे भाष्य इति—तत्र हि 'आकृतिः पदार्थः' इति पक्षे "वचनपरिहारस्तु नोपपद्यते । वचनपरिहारश्चाप्युपपन्नः । इदं तावदयं प्रष्टव्यः—अथ यस्य द्रव्यं पदार्थः, कथं तस्य एकवचन-द्विवचन-बहुवचनानि भवन्ति ?, एवं स वक्ष्यति–एकस्मिन्नेकवचनम्, द्वयोर्द्विवचनम्, बहुषु बहुवचनमिति । यदि तस्यापि वाचनिकानि न स्वाभाविकानि, अहमप्येवं वक्ष्यामि—एकस्मि-न्नेकवचनम्, द्वयोर्द्विवचनम्, बहुषु बहुवचनमिति ।" इति । अत्र परम्परा-सम्बन्धेनान्वये एव भाष्यतात्पर्यम् । केचित्तु–'एकं रूपम्' 'द्वे रूपे' इत्य-बाधितप्रतीतेः संख्या अतिरिक्तपदार्थ एव, न गुणः । नहि तत्र स्वाश्रय-

समवायादीनां सम्बन्धत्वसम्भवः, सर्वत्र संख्याऽन्वयस्यैकसम्बन्धेनैवावगाहनात् । किञ्चैकार्थसमवायेन घटादावपि संख्याऽन्वयापत्तिः, तेन सम्बन्धेन तत्र सत्त्वादित्याहुः । *सिद्ध इति — नित्य इत्यर्थः । *कं पदार्थमिति — कं पदार्थं सिद्धं (नित्यम्) मत्वा प्रश्न इत्यर्थः । *संस्थानञ्चेति — 'अवयवसन्निवेशः संस्थानम्' इत्युच्यते । यथा — कम्बुग्रीवादिमत्त्वम् । *वक्ष्यत इति — अनुपदमेव प्रवाहरूपेण नित्यता वक्ष्यत इत्यर्थः । *द्रव्यं नित्यमिति — एकस्मिन्नेव सुवर्णादावनेकाकृतियोगदर्शनात् सुवर्णस्य तु तस्यैव सत्त्वान्नित्यं द्रव्यमित्यर्थः । अयम्भावः — उपाधीनां वस्तुतो व्यतिरिक्तत्वाभावेनोपधेयरूपतया नित्यत्वादुपाधिमद् द्रव्यमेव शब्दार्थ इति ।

व्यक्त्याकृत्योः स्वरूपस्य, नित्यत्वानित्यत्वयोश्च निर्णयः ।

सू० — अत्र कैयटः-तत्तदाकारं तत्तद्व्यङ्ग्यत्वजातिरूपं वाऽसत्यमुपाधिमाश्रित्य तदवच्छिन्नं ब्रह्मैव द्रव्यम् ।

एतेन मृदोऽप्यनित्यत्वात् "द्रव्यं नित्यम्" इत्ययुक्तमित्यपास्तम्, मृदोऽप्याकारमात्रतया ब्रह्मण्येव पर्यवसानात् । "वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्" (छान्दो० उप० ६।१।४) ।

आकृतिः—संस्थानम्, तस्या अनित्यत्वे तद्व्यङ्ग्यजातिरप्यनित्येति एतत् तात्पर्यम् ।

"आकृतावपि पदार्थे एष विग्रहो न्याय्यः । ननु चोक्तमाकृतिरनित्येति । नैतत् । नित्या आकृतिः । कथम् ? न क्वचिदुपरतेति कृत्वा सर्वत्रोपरता भवति । द्रव्यान्तरस्था तूपलभ्यते" इति । अत्राकृतिपदेन-जातिः । उपरमः=अनभिव्यक्तिः । आविद्यकः पदार्थो जातिः, यावद्व्यवहारं ध्रुवत्वात्कूटस्थत्वादविचालित्वादनपायोपजनविकारित्वाद्वारं वारमुत्पत्त्याद्यभावेनानुत्पत्त्यवृद्ध्यव्यययोगित्वान्नित्येति (ए) तद्भावः । एतदेवाभिप्रेत्य "भिन्नेष्वभिन्नं छिन्नेष्वच्छिन्नम्" इति जातिरूपसामान्यलक्षणमुक्तम् । अथाव-

यवसंस्थानरूपाया आकृतेरुक्तहेत्वभावात् प्रकारान्तरेण नित्यत्व-माह—"अथवा—यस्मिंस्तत्त्वं न विहन्यते तदपि नित्यम्। तस्य भावः तत्त्वम्। आकृतावपि तत्त्वं न विहन्यते" इति। अवयव-संस्थानरूपाया आकृतेः (आश्रय) प्रवाहाविच्छेदात्तद्धर्मस्याविघात इत्याशयेनानेन प्रवाहनित्यतोक्ता।

(रत्न०)—नतु 'पूर्वं द्रव्यं नित्यम्'इत्युक्तम्, तच्च न संगच्छते, घटादि-द्रव्याणामनित्यत्वस्य सर्वानुभवसिद्धत्वादत आह—*अत्रेति। तत्तदा-कारम् = घटाद्याकारम्। तत्तद्व्यङ्ग्यजातिरूपम् = तत्तदाकारव्यङ्ग्य-जातिरूपम्। तदवच्छिन्नम् = तत्तदाकाराद्यवच्छिन्नम्। *ब्रह्मैव द्रव्य-मिति—सर्वेषां धर्माणां ब्रह्मण्यध्यस्तत्वेन सर्वाधिष्ठानभूतं ब्रह्मैव। विशेष्यमेव चाधिष्ठानम्, 'इदं रजतम्' इत्यत्राधिष्ठानस्यैव विशेष्यत्वदर्श-नात्। तथाहि व्याडिमते—सर्वे शब्दा द्रव्यपराः। तदुक्तम्—"सरूप"–(पा० सू० १।२।६४) सूत्रे भाष्ये—"द्रव्याभिधानं व्याडिः–द्रव्याभिधानं व्याडिराचार्य्यो न्याय्यं मन्यते द्रव्यमभिधीयते इति"। तद्यथा—आत्माद्वैतवादिभिरात्मशब्देन द्रव्यमुच्यते। आत्मैव बुद्ध्यु-पाधिभिन्नं प्रतिभासमानं द्रव्यं पदानामर्थः। अत एवात्मभूता सत्ता स्वभाव इति वदन्ति। जातिर्वा, द्रव्यं वा, पदार्थावित्युक्त्वा तत्र वाजप्यायन-दर्शनेन जातिःशब्दवाच्येति उक्तवान् भाष्यकारः। 'व्याडिदर्शनेन पारमार्थिकं द्रव्यम्' उपदिशति—हरिः—

"आत्मा वस्तुस्वभावश्च शरीरं तत्त्वमित्यपि।
द्रव्यमित्यस्य पर्यायास्तच्च नित्यमिति स्मृतम्॥" इति।
(वाक्यप० कां० ३ समुद्दे० २ कारि० १)

इहार्थक्रियायां द्रव्यमेवोपयुज्यते, इति तदेव प्रवर्तकमर्थिनाम्। अतः शब्देन तदेवोच्यते। अनभिधीयमाना तु जातिरवच्छेदिका, गुडशब्दे माधुर्यादय इवेति द्रव्यवादिनां दर्शनम्। द्रव्यञ्च द्विविधम्—पारमार्थिकम्, सांव्यव-हारिकञ्च। अनेन च द्रव्येण व्याडिदर्शने सर्वे शब्दा द्रव्याभिधा-यिनो भवन्ति। इह तु पारमार्थिकं द्रव्यं निरूप्यते। आत्माद्वैतवा-दिभिरात्मैव ह्युपाधिभिन्नं प्रतिभासमानं द्रव्यं पदानामर्थः, इति तेषां

दर्शनम् । इहैव वक्ष्यमाणं वस्तु स्वलक्षणमर्थक्रियाकारिद्रव्यम्, इति शाक्यैरुक्तम् । द्वैतवादिभिः सत्ता (स्वभावः) आत्मभूतेति । प्रकृतेरेकदेशश्चेतनः पुरुषस्तद्द्वारेण शरीरशरीरिणोरव्यतिरेकात् शरीरं द्रव्यं प्रधानमेवेति प्राकृतिकैः । शरीरमेवैक आत्मा येषां तैः शरीरात्मवादिभिरुच्यते तत्त्वमिति चतुर्भूततत्त्ववादिभिः चार्वाकैः । पृथिव्यप्तेजोवायुरिति तत्त्वानि, तत्समुदाये 'शरीरेन्द्रियविषयसंज्ञा' इति वचनात् । तदेवमेतैः परमार्थत एकमेव वस्तु उच्यते । द्रव्यं नाम यः पदार्थः तस्यैव ते पर्यायाः । 'सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे' इत्यत्र 'द्रव्यं नित्यमाकृतिरन्या चान्या च भवति' इति वदता भाष्यकारेण नित्यं द्रव्यं स्मृतम् । एवञ्च 'घटस्सन्' इति प्रयोगे नहि सत्ता जातिर्निमित्तम्, किन्त्वधिष्ठानसत्तैव । अत एव स्वरूपसत्ताऽपि नोक्तव्यवहारहेतुः, अभावेऽनुगतधर्माभावेनानुगतप्रतीत्यनापत्तेः । एतेन = तत्तदाकाराद्यवच्छिन्नब्रह्मण एव द्रव्यत्वव्यवस्थापनेन । ※वाचारम्भणमिति — आरभ्यते = स्पृश्यते इत्यारम्भणम् = शब्दः, वाचा = वागिन्द्रियेण नामभेदकल्पनम्, यथा — 'घटः' 'शरावः' इत्यादि । वस्तुतस्तु मृत्तिकैवेति तदर्थः । ※एकविग्रह इति—"सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे" इति वार्तिके सिद्धे, शब्दे, अर्थे, सम्बन्धे च इति विग्रह इत्यर्थः । 'नित्या आकृतिः' इत्युक्तम्, तत्र हेतुं पृच्छति भाष्यकारः — ※कथंमिति । समाधिमाह—※क्वचिदिति—क्वचिद् व्यक्तावनभिव्यक्ता, नैतावता सर्वत्रानभिव्यक्ता, व्यक्त्यन्तरे तूपलभ्यत एवेति नित्यत्वं जातेः । त्रिविधा हि अनित्यता—संसर्गानित्यता, परिणामानित्यता, प्रध्वंसानित्यता चेति तत्राद्या यथा— स्फटिकस्य जपाकुसुमाद्युपधानेन स्वरूपतिरोधानम् । द्वितीया यथा—आम्रफलस्य श्यामतातिरोधाने पीताद्याविर्भावः । तृतीया यथा –मुद्गरपातादिना घटस्य सर्वात्मना विनाशः । एतत् त्रिविधवैपरीत्यप्रदर्शनेन नित्यतां समर्थयति भगवान् पतञ्जलिः — ※ध्रुवेति – ध्रुवत्वादित्यस्यैवार्थः–※कूटस्थत्वादिति–कूटम्–अयोघनस्तद्वत्तिष्ठति । अनेन संसर्गानित्यता निरस्ता । यथा — स्फटिकस्य लाक्षाद्युपधाने स्वरूपतिरोधानेन लौहित्याविर्भावः । उपधानापगमे स्वरूपप्रतिभासात्परिणामाभावः । ※अविचालित्वादिति — रूपान्तरापत्तिः = विचालः, पयसो दधिरूपता यथा, तद्रहितत्वादित्यर्थः । अनेन परिणामानित्यता ध्वस्ता । ※अनपा-

येति—तदुक्तं निरुक्ते—(नैघ० अ० १ पा० १ खं० ३) 'षड्भावविकारा भवन्ति' इति वार्ष्यायणिः—'जायते' 'अस्ति' 'विपरिणमते' 'वर्धते' 'अपक्षीयते' 'विनश्यति' इति। जन्म, सत्ता, वृद्धिः, परिणामः, अपचयः, विनाश इति यावत्। अनपायेत्यनेन अपचयः, अनुपजनेत्यनेन परिणामः, अनुत्पत्तीत्यनेन जन्म, सत्ता च, अवृद्धीत्यनेन वृद्धिलक्षणः, अव्ययेत्यनेन विनाशः, एतत्षड्विधविकाराः परिहृताः। एतद्विकाररहितं नित्यमित्युच्यते। मुख्यत्वेन नित्यत्वं ब्रह्मविषयम्, यावद्व्यवहारम्, पदार्थविषयं च। *एतदेवेति—यावद्व्यवहारं नित्यत्वमेवेत्यर्थः। *यस्मिंस्तत्त्वमिति—प्रवाहनित्यताऽनेनोक्ता। तन्नाशेऽपि तद्धर्मो न नश्यति, आश्रयप्रवाहाविच्छेदादिति भावः। तत्त्वम् = तद्धर्मः। प्रवाहः = उत्पत्तिविनाशपरम्परा। सा च परम्परा अनाद्यनन्तेत्यर्थः।

मू०—प्रवाहनित्यतां न्यायवार्तिककारोऽप्याह—(न्या० वा० अ० २ आह्नि० १ सू० ६९) "नित्या वर्णाः, नित्या वेदा इति च, सम्प्रदायाविच्छेदात्। 'नित्या पृथिवी' 'नित्याः पर्वताः' इतिवत्। तान्येव वेदवाक्यानि मन्वन्तरचतुर्युगान्तरेष्वपि सम्प्रदायाविच्छेदेन प्रवर्तन्ते। एतन् मन्वादिवाक्येष्वपि तुल्यम्" इति।

(रत्न०)—जातेर्नित्यत्वम्परसम्मतमेव, द्रव्यस्य नित्यत्वं विप्रतिपन्नमिति तत्र प्रमाणमाह—*प्रवाहेति। न्यायवार्तिककारः = उद्द्योतकरः। *आहेति—"मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यात्" (न्या० वा० अ० २ आह्नि० १ सू० ६९) इति सूत्रे न्यायवार्तिके शब्दार्थयोः सम्बन्धमुपक्रम्योक्तम्—"स च संसारस्य अनादित्वाल्लोकतोऽवगम्यते। ये तु संसारमादिमन्तं वर्णयन्ति त एवमुपलभ्याः। अथ योऽयमभिलापः 'नित्या वर्णाः' (वेदाः) इति, स कथम्? सम्प्रदायस्याविच्छेदात् तान्येव वेदवाक्यानि मन्वन्तरचतुर्युगान्तरेषु सम्प्रदायाभ्यासाविच्छेदेन प्रवर्तन्ते, तदपेक्षया लौकिकाः शब्दान्प्रयुञ्जते—'नित्या वेदाः' इति। यथा—'नित्याः पर्वताः' 'नित्याः सरितः' इति। तन्मन्वादिवाक्येषु समानम्। कुत एवम्। सम्प्रदायाविच्छेदान्नित्यत्वं न पुनर्नित्यत्वादेव? अनित्यत्वोक्तप्रमाणाविघातात् = यानि मयाऽनित्यत्वे प्रमाणान्युपन्यस्तानि

तानि न विहन्यन्ते, तेषामविघातादनित्यत्वे सति सम्प्रदायाविच्छेदान्नित्यत्वोपचार इति" इति। *सम्प्रदायाविच्छेदादिति— 'समाननामरूपाणां परम्पराऽविच्छेद एव प्रवाहः'।

सू०—व्यासस्त्रमपि—"समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधः"(वे० सू० १।३।३०) इति। वेदस्य, तदर्थानां च नामरूपप्रवाहानुच्छेद एव नित्यत्वमिति तदर्थः। उपाधिसन्निवेशादिशब्दैश्चोपाधीनामपि तदात्मकत्वाद्ब्रह्मैव वाच्यम्।

(रत्न०)—अत्रैवाद्वैतिसम्मतिमप्याह—*व्यासेति। *समाननामेति—(वे० द० अ० १ पा० ३ सू० ३०) पूर्वं हि देवादीनां विग्रहवत्त्वे यागादिकर्मणि विरोधमाशङ्क्य परिहृतः। पुनः शब्दे विरोधमुत्प्रेक्ष्य "औत्पत्तिकं हि शब्दस्यार्थेन सह सम्बन्धमाश्रित्य 'अनपेक्षत्वात्' इति वेदस्य प्रामाण्यं स्थापितम्। इदानीन्तु विग्रहवती देवताऽभ्युपगम्यमाना यद्यप्यैश्वर्ययोगाद्युगपदेनेककर्मसम्बन्धीनि हवींषि भुञ्जीत, तथाऽपि विग्रहयोगादस्मदादिवत् जननमरणवती सेति नित्यस्य शब्दस्य (वेदरूपस्य) नित्येनाथन नित्ये सम्बन्धे प्रतीयमाने यद्वैदिके शब्दे प्रामाण्यं स्थितं तस्य विरोधः स्यादिति चेत्, नायमप्यस्ति विरोधः, कस्मात्? अतः प्रभवात्। अत एव वैदिकाच्छब्दाद्देवादिकं जगत्प्रभवति।" ननु "जन्माद्यस्य यतः—"(वे० द० अ० १ पा० १ सू०२) इत्यनेन विरोधः, इति चेत्, न, तेन ब्रह्मण उपादानकारणत्वबोधनात्, वेदस्य तूक्तरीत्या निमित्तकारणत्वात्। ननु वैदिकशब्दाद्देवादीनामुत्पत्तावनित्यत्वे तेषां वैदिकशब्दानामनित्यत्वं दुष्परिहरम्, लोके उत्पन्ने देवदत्ते नामकरणदर्शनात्। तस्माद्विग्रहवत्त्वे शब्दविरोध इति चेत, न, गवादिशब्दवदाकृतिभिः शब्दानां सम्बन्धस्वीकारादाकृतेश्च नित्यत्वात्। आकृतेर्नित्यत्वमापेक्षिकं द्रष्टव्यम्। देवादीनां वैदिकशब्दप्रभवत्वे प्रत्यक्षानुमाने (श्रुतिस्मृती) प्रमाणे। स्वप्रामाण्ये निरपेक्षत्वात् श्रुतिः प्रत्यक्षम्, इत्युच्यते। श्रुतिसापेक्षत्वात्स्मृतिरनुमानमित्युच्यते। तत्र श्रुतिश्च—"स भूरिति व्याहरत्" "स भूमिमसृजत्" (तैत्ति० ब्रा० उप० २।२।४।२)।

स्मृतिरपि—

"नामरूपञ्च भूतानां कर्मणाञ्च प्रवर्तनम् ।
वेदशब्देभ्य एवादौ निर्ममे परमेश्वरः ॥"

(मनुस्मृ० अ० १।२१)

तथा च सूत्रम्—"शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्" (वे० द० अ० १ पा० ३ सू० २८) देवादीनां विग्रहवत्त्वे शब्दविरोध इति चेत्, न, प्रभवात् वेदादुत्पत्तेस्तेषाम् । वेदात्प्रभवप्रत्यक्षानुमानाभ्यां सिध्यतीत्यर्थः । नियताकृतेर्देवादेर्वेदादुत्पत्तेरेव नित्यत्वं वेदस्य । तथा च सूत्रम्—"अत एव च नित्यत्वम्" (वे० द० अ० १ पा० ३ सू० २९) । ननु देवादीनामुत्पत्तिविनाशस्वीकारे वेदार्थयोर्वाच्यवाचकभावस्य प्रलयादौ विच्छेदात् सम्बन्धस्य नित्यत्वं हीयत इति चेत्, न, समानरूपत्वादावृत्तावप्यविरोधात् । अनादौ च संसारे यथा स्वाप-प्रवोधयोः प्रलय-प्रसवश्रवणेऽपि पूर्वप्रबोधवदुत्तरप्रबोधेऽपि व्यवहारान्न कश्चिद् विरोधः । एवं कल्पान्तरमहाप्रलययोरपीति द्रष्टव्यम् । स्वाप-प्रवोधयोश्च प्रलयप्रभवौ श्रूयेते—'यदा सुप्तः स्वप्नं न कथञ्चन पश्यत्यथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति' तदैनं वाक् सर्वैर्नामभिः सहाप्येति, चक्षुः सर्वै रूपैः सहाप्येति, श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सहाप्येति, मनः सर्वैः ध्यानैः सहाप्येति । स यदा प्रतिबुध्यते, यथाऽग्नेर्ज्वलतः सर्वा दिशो विस्फुलिङ्गा विप्रतिष्ठेरन्, एवमेव तस्मादात्मनः सर्वे प्राणा यथाऽऽयतनं विप्रतिष्ठन्ते'(कौषित० उप० ३।३।१२)'सत्यपि सर्वव्यवहारोच्छेदिनि महाप्रलये परमेश्वरानुग्रहादीश्वराणां हिरण्यगर्भादीनां कल्पान्तरव्यवहारानुसंधानोपपत्तेः । यद्यपि प्राकृताः प्राणिनो न जन्मान्तरव्यवहारानुसंधाना दृश्यन्ते, तथाऽपि न प्राकृतवदीश्वराणां भवितव्यम्, लोकेऽपि ज्ञानैश्वर्यादिवैलक्षण्यस्य दर्शनात् । तथा च —- सुप्तप्रवुद्धवत् कल्पान्तरव्यवहारानुसंधानोपपत्तेर्नानित्यत्वं शब्दार्थसम्बन्धस्य । आवृत्तौ = पुनः पुनरुत्पत्तौ, समाननामरूपत्वात् = समानशब्दार्थत्वाद्, विवक्षितस्यैकरूपप्रवाहाविच्छेदरूपनित्यत्वस्याविरोधः । श्वासप्रश्वासवत्पुरुषबुद्ध्यजन्यत्वेन च वेदे नाप्रामाण्यशङ्का', समाननामरूपत्वे प्रमाणञ्च —

"यो ब्रह्माणं विदधाति यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै ।

तं देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये ॥"

(श्वेत० उप० अ० ६ । १८)

"सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथा पूर्वमकल्पयत् ।
दिवञ्च पृथिवीञ्चान्तरिक्षमथो स्वः ॥"

(ऋग्वेदे अध्या० ८ म० १० सू० १९१)

"अनादिनिधना दिव्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा ।
आदौ वेदमयी भूता यतः सर्वविभूतयः ॥"

(कूर्मपु० अध्या० २)

"यावन्ति प्रतिलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये ।
दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु ॥"

(कूर्मपु० अध्या० ७)

इति सृष्ट्यन्तरेऽपि नामरूपसाम्यान्नित्यत्वं न विरुध्यत इति भावः । तथा च श्रुतिः—

"यज्ञेन वाचः पदवीयमायन् ।
तामन्वविन्दन् ऋषिषु प्रविष्टाम् ॥" इति ।

अस्यार्थः—यज्ञेन = पुण्येन कर्मणा । वाचः = वेदस्य । पदवीयम् = मार्गम् । आयन् = प्राप्तवन्तः । एवं ब्रह्मणः स्वयं भूतत्वाद्वेदस्यापि तत्त्वम् । सृष्ट्याद्यकाले प्रादुर्भावः, प्रलये च प्रलयः, न तु मध्ये घटादिवन्नाशस्तस्य, इति नित्यत्वम् । तदाह—*वेदस्येति—ननु द्रव्यनित्यतापक्षे तत्तदाकारादिरूपोपाधेर्व्यञ्जकत्वस्योक्तत्वेन तस्य च ब्रह्मरूपद्रव्यादभिन्नत्वेन प्राक् सिद्धान्तिताद्वैतभङ्गोऽत आह—*उपाधीति । सन्निवेशः = अवयवसंस्थानम् । तदात्मकत्वात् = ब्रह्मात्मकत्वात् । *ब्रह्मैवेति—अनादिवासनावशात् परमात्मन एव तत्तदुपाधिरूपेण, तद्वैशिष्ट्येन च भानमिति भावः । तथा च नाद्वैतहानिः ।

मू०—यत्तु-'अविद्या' शब्देनापि विच्छिन्नप्रकाशं ब्रह्मैव, विच्छेदोऽपि तद्रूप एवेति नाद्वैतहानिरिति ।

अत्र वदन्ति—विच्छेदस्य ब्रह्मरूपत्वे तत्त्वज्ञाननिवर्त्यताऽनापत्तिरिति ।

वस्तुतस्तु विच्छेदोऽसत्य एव, रज्जूरगवत् । सर्वोऽपि प्रपञ्च

एवमेव । तत्तद्भोगप्रापकप्राण्यदृष्टवासनासहकारेण, प्राण्यदृष्टैश्च ब्रह्मणस्तथा विवर्तः । एवञ्च तन्नाश्यतोपपन्ना, इति प्रपञ्चितं पूर्वत्र परमार्थसारविवरणे चास्माभिः । 'यथा स्वप्ने एकस्यैवान्तःकरणस्य विरुद्धानेकपदार्थरूपत्वम्, तथा जागरे मायासहकारेण ब्रह्मणस्तथात्वम् । यथा च जागरे अप्रतीयमानत्वात्स्वाप्नस्य मिथ्यात्वं तथा तुरीयदशायामननुवृत्तेरस्य प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वम् । संविदश्च सत्यत्वम् । उपाधिवैशिष्ट्येन तदेव व्यवहारास्पदम् । निरुपाधिकं तु सर्वव्यवहाराविषयः' इति हेलाराजः ।

(रत्न०)—मतान्तरमाह —*यत्त्विति । *विच्छेदोऽपीति—एतन्नयेऽभावस्याधिकरणस्वरूपत्वम्, भूतलादेः स्वरूपेण भावत्वेऽपि रूपान्तरेणाभावत्वाभ्युपगमात् । तदाहुः—

"भावान्तरमभावो हि कयाचित्तु व्यपेक्षया ।" इति ।

कयाचित्तु—व्यपेक्षया = केनापि रूपेण भावान्तरमभाव एव । एतन्मते दोषमाह — *अत्र वदन्तीति । *अनापत्तिरिति — विच्छेदस्य ब्रह्मरूपतया तस्य च नित्यत्वादिति भावः । सिद्धान्तमाह — *वस्तुतस्त्विति — प्रवाहरूपेण, ब्रह्मात्मकतया च यन्नित्यत्वमुक्तं तदसङ्गतमिति सूचयन्नाह — *असत्य एवेति — अत्रेदमाकूतम् — यद्यपि विच्छेदो नाम = प्रतिबन्धः । तथाच स्वाकारातिरिक्तस्य प्रतिबन्धकाङ्गीकारेऽद्वैतहानिः प्राप्नोति, तथाऽपि तस्यैव प्रतिबन्धकत्वात्तात्त्विकप्रतिबन्धकत्वाभाव एव । अविद्या—अनादिभावरूपत्वे सति ज्ञाननिवर्त्या । न चेदं लक्षणम्, सादिशुक्त्याद्यवच्छिन्नचैतन्यावरकज्ञानेष्वव्याप्तमिति वाच्यम्, रूप्योपादानाज्ञानस्याप्यनादिचैतन्याश्रितत्वेनानादित्वात् । एवमेव = असत्य एव । असत्यस्यापि व्यावहारिकसत्यत्वं दर्शयति —*तत्तद्भोगेति । तथा = प्रपञ्चरूपतया । *विवर्त इति — विवर्तो नाम—उपादानविषमसत्ताककार्यापत्तिः, चैतन्यापेक्षया प्रातिभासिकं रजतं विवर्त इत्युच्यते । चैतन्यरूपेणोपादानेन विषमम् = सत्यत्वेन सादृश्याभाववत् सत्तास्वरूपं यस्यैतादृशं जगदुत्पद्यमानं विवर्तः । परिणामो नाम- उपादानसमसत्ताककार्यापत्तिः, प्रातिभासिकं रजतञ्चाविद्याऽपेक्षया परिणामः, भ्रमस्थले नहि

लोकसामग्री प्रातिभासिकरजतोत्पादिका, किन्तु विलक्षणैव, तथाहि–काचादिदोषदूषितलोचनस्य पुरोवर्तिद्रव्यसंयोगात् 'इदमाकारा' 'चाकचिक्याकारा' च काचिदन्तःकरणवृत्तिरुदेति । तस्याश्चेदमंशावच्छिन्नं चैतन्यं प्रतिबिम्बते । तेन वृत्तिचैतन्यं प्रमातृचैतन्याभिन्नं भवति, ततश्च प्रमातृचैतन्याभिन्नविषयचैतन्यनिष्ठा शुक्तित्वप्रकारिकाऽविद्या चाकचिक्यादिसंदर्शनसमुद्बोधितरजतसंस्कारसध्रीचीना काचादिदोषसमवहिता रजतरूपार्थाकारेण परिणमते । तथाच–उपादानेनाविद्यया समम् = मिथ्यात्वेन तुल्यं सत्तास्वरूपं यस्य तादृशं कार्यं परिणामः, इत्युच्यते । एवञ्च = तस्यासत्यत्वे च । तन्नाश्यता = ज्ञाननाश्यता । *यथा स्वप्ने इति — अयं भावः — स्वप्नावस्थागतः प्रपञ्चः जाग्रद्दशया बाध्यमानत्वादसत्य इति सर्वसम्मतम्, तेनैव दृष्टान्तेन जागरायां यो भावभेदस्तस्य तुरीयदशायामननुवृत्तत्वादसत्यत्वम्, सर्वास्ववस्थास्वनुगतं संविन्मात्रं सत्यम् । 'चितेरावरको मोह एव निद्रा' इत्युच्यते । तस्याश्चाविद्यावृत्तिरूपत्वान्मिथ्यात्वम् । एवं जाग्रत्स्वप्नावस्थागतमूर्तक्रियाविवर्तरूपमसदेवेति । *पदार्थरूपत्वमिति–अविद्यावृत्तिभेदादिति भावः । तथात्वम् = अनेकरूपत्वम् । *तुरीयेति — जाग्रत्-स्वप्न-सुषुप्तिभिन्नत्वं तुरीयत्वम् । अननुवृत्तेः = अप्रतीतेः । संविदश्च = ब्रह्मणश्च । तदेव = ब्रह्मैव । *निरुपाधिकमिति—ब्रह्मेति शेषः। मायाया अपि दुग्धस्य दधिरूपेणेव न प्रपञ्चरूपः परिणामः, किन्तु स्वर्णस्य कुण्डलरूपेणेव । एतादृश एव परिणामो विवृतशब्देनाप्युच्यते । अत एव प्रलयेऽविद्यारूपेण सर्वावस्थानम् । यदि दुग्धस्य दधिवत्परिणामो भवेत्तदा पुनः प्रपञ्चस्य मायारूपेणावस्थानं न स्यात् । तस्या यत्संस्काररूपेणावस्थानं तदेव ब्रह्मणि लयशब्देन व्यवह्रियत इति तत्त्वम् । *सर्वव्यवहाराविषय इति – "यद्वाचाऽनभ्युदितम्" इत्यादिश्रुतिप्रामाण्याद् व्यवहारविषयत्वस्यैव लाभात् । नन्वेवम् "तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि" (बृह० उप० ३।९।२६) इति श्रुतिविरोध इति चेत्, न, "यतो वाचो निवर्तन्तेऽप्राप्य मनसा सह" (तैत्ति० उप० २।४।१) इति श्रुत्या तस्य वाङ्मनसाऽतीतत्वेऽपि उपनिषज्जन्यान्तःकरणवृत्त्या स्वात्मानमप्यविषयीकुर्वत्या प्रतिबन्धकाज्ञाननिवृत्तौ स्वयं स्फुरणादौपनिषदत्वमिति विरोधाभावात् ।

मू०—आकृतिस्तु यत्र सम्भवति तत्रैव । गौतमीये—"जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थः" (न्या० द० अध्या० २ आह्नि० २ सू० ६७) इति सूत्रे 'व्यक्तिपदेन' च संख्याऽऽदिविशिष्टा व्यक्तिः । "पिष्टकमय्यो गावः" इत्यादावाकृतिरेव । वस्तुतस्तत्रापि जातिः । प्राण्याश्रितत्वेनाभिव्यक्ता तु पुण्यपापसाधनम् । तदुक्तं हरिणा—

"चित्रादिष्वप्यभिव्यक्तिर्जातीनां कैश्चिदिष्यते ।
प्राण्याश्रितास्तु ताः प्राप्तौ निमित्तं पुण्यपापयोः ॥" इति ।
(वाक्यप० कां० ३ समुद्दे० १ कारि० ४५)

चित्रादीत्यादिना—प्रतिमाः । 'प्राण्याश्रिताः' इति प्राणिपदं कृतदेवताऽऽवाहनप्रतिमोपलक्षणम् । विसर्जने तु कृते ता न पुण्यपापसाधनम् ।

"ब्राह्मणत्वादयो भावाः सर्वत्रैव च ते स्थिताः ।
अभिव्यक्ताः स्वकार्याणां साधका इति च स्मृतिः ॥"इति च ।
(वाक्यप० कां० ३ समुद्दे० १ कारि० ४४)

यत्रैवोपदेशादिनाऽभिव्यक्तास्तत्रैव स्वकार्यसाधकाः, प्रतिनियतव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वादिति भावः । "सरूप"–(पा०सू०१।२।६४)सूत्रे भाष्ये ध्वनितं सर्वमेतत् । स्वर्गापूर्वदेवताशब्दादौ नाकृतिर्बोध्या, दर्शनाभ्याससहकारेणैव तद्बोधात् । नव्यनैयायिकग्रन्थे—प्रकृतिप्रत्ययार्थविचारस्तु व्याकरणवासनावासितान्तःकरणतया तत्रैव वास्तवत्वभ्रमेणेति बोध्यम् ।

(रत्न०)—गौतमीये आकृतेः पदार्थत्वं सम्भवाभिप्रायेण, न तु सार्वत्रिकमित्याह —*आकृतिस्त्विति — 'यत्राकृतिरेव नियमतः पदैः प्रत्याय्यते, तत्रैवाकृतिः पदवाच्या,' इति गौतमाशय इति भावः । ननु 'घटत्वम्' इत्यादौ जातिरपि व्यक्तिः, येन केनापि रूपेण प्रतीतिविषयस्यैव व्यक्तिपदार्थत्वादत आह —*व्यक्तिपदेनेति । *संख्याऽऽदिविशिष्टेति — समवायेनेति भावः, तेन सम्बन्धान्तरेण घटत्वे संख्याप्रतीतावपि न क्षतिः । आदिना — कारकस्य सङ्ग्रहः । तत्रापि साक्षाद्

वैशिष्ट्यं बोध्यम् । कुत्राकृतिमात्रं प्रतीयत इत्याह —*पिष्टकमय्य इति । सिद्धान्तमाह —*वस्तुत इति । जातिः = जातिरपि । अपिना – आकृतेः सङ्ग्रहः । नन्वेवं सति तन्नाशे प्रायश्चित्तापत्तिरत आह —*प्राण्याश्रितेति — तदाश्रितत्वेनाश्रयोत्पत्त्यनन्तरं तत्रावयवसंस्थानाभिव्यङ्ग्या स्वरूपसतीत्यर्थः । न तु ज्ञानमेव प्रायश्चित्तसाधनम्, अज्ञानेनापि नाशे प्रायश्चित्तश्रवणात् । प्रतिनियतव्यक्त्यभिव्यक्ता जातिरेव पुण्यपापसाधिकेति पूर्वमुक्तम्, एवं च चित्राभिव्यक्ताऽपि तत्साधिका स्यादत आह—*प्राण्याश्रिता इति–आलेख्यलिखितेऽपि ब्राह्मणे सादृश्यात्तदाकारानुकारप्रत्ययोदयात्तत्रापि जातिप्रकाशः । परन्तु तदुपघातेऽधर्मो न भवति । एवं चित्रस्थब्राह्मणपूजायां धर्मोऽपि न जायत इति सूचितम् । कैश्चिदिति वचनादत्रारुचिः सूचिता । मुख्यसादृश्यात्प्रतिकृतिषु प्रत्ययानुगमोत्पत्तिर्न तु तत्र जातिसमवाय इति तु युक्तम् । *कृतदेवतेति — तत्र हि प्रतिष्ठाविधिना प्रतिमायां देवतावत्त्वबुद्धिर्जायते । शास्त्रनिर्दिष्टदूषणग्रस्तत्वे तु तत्रापि क्वचित्तदभिमानाभावः । नन्वेवं शुक्तौ रजतबुद्धेरिव प्रतिमायां देवबुद्धेस्तदभाववति तत्प्रकारताकत्वेन भ्रमत्वापत्तिरिति चेत्, न, अन्योन्यस्मिन्नन्योन्यबुद्धेरध्यासे एव भ्रमत्वात् । प्रकृते प्रतिमायां देवबुद्धिसत्त्वेऽपि देवतायां प्रतिमाबुद्धेरभावात् । प्रतिमायामपि विधिवलाद् देवत्वस्य समवेतत्वेन तदभाववति तत्प्रकारकज्ञानत्वाभावाच्च । आवाहनम् = अभिव्यक्त्यनुसन्धानम् । विसर्जनम् = प्रतिमाऽऽद्यवच्छेदेनाभिव्यक्त्यननुसन्धानम् । नन्वेवं शालग्रामाद्यसंग्रहः, तत्रावाहनाद्यविधानेऽपि देवत्वकार्यबोधनादत आह —*ब्राह्मणत्वादय इति —'भवन्ति सर्वत्र ये ते भावाः = ब्राह्मणत्वक्षत्रियत्वादयः सामान्यविशेषाः । ते प्राणिषु पिण्डेषु क्षत्रियादिष्ववस्थितत्वात्सर्वगताः । तथाऽपि च "ब्राह्मणमालभेत" इत्यादौ न साङ्कर्यप्रसङ्गः, यस्मात्सर्वगतत्वेऽपि प्रतिनियताभिव्यञ्जकव्यङ्ग्या इति प्रतीतस्य क्रियाऽङ्गत्वाद्यत्रैवाभिव्यक्तिमासादयन्ति उपदेशादिना व्यञ्जकेन तत्रैव स्वकार्यसम्पादकाः, इत्यविच्छिन्नागमपारम्पर्येण स्मर्य्यते । यथा सर्वगतत्वं पारम्पर्य्यागतम्, तथा प्रतिनियतव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वमपीत्यर्थः' इति हेलाराजः । एवञ्च घटत्वादिजातयः प्रलये परमाण्वादिष्ववस्थिताः । स्मृतिरित्यनेन – जातिवादिवा-

जप्यायनमते स्मरणं सूचितम् । ॐउपदेशादिनेति—शास्त्रीयेणेति शेषः, अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । एतेन शालग्रामादावपि देवकार्य्यसिद्धिः । ॐप्रतिनियतेति—तच्च ब्राह्मणत्वं विशुद्धमातापित्रयोनिजत्वव्यङ्ग्यम् । ॐ"सरूप"सूत्रे भाष्य इति—"आकृतिर्युगपत्सर्वत्र भवेदिति । अविनाशोऽनाश्रितत्वात्" इत्याद्यनेकवचनैः सूचितमिति भावः । ननु गवादिशब्दोच्चारणे आकारविशेषस्यापि प्रतीतेस्त्वाकृतेरपि शब्दार्थत्वं स्यात्, न चेष्टापत्तिः, स्वर्गादिशब्दादपि तत्प्रतीत्यापत्तेः, तत्र च तत्प्रतीतेरनुभवविरुद्धत्वादत आह—ॐस्वर्गापूर्वेति—यदि हि आकृतिरपि शब्दार्थः स्यात्तदा स्वर्गादिशब्देऽपि प्रतीयेत, न च तथा, तस्मान्नाकृतिः सर्वत्र पदार्थः । ननु कथमाकारविशेषप्रतीतिस्तत्राह – ॐदर्शनाभ्यासेति—सास्नादिमत्स्वेव गोशब्दप्रयोगं. पश्यतां तद्दर्शनाभ्यासदार्ढ्याद् आकारविशेषसम्प्रत्ययो नान्तरीयको न शाब्द इत्यर्थः । प्रासङ्गिकं निरूप्य प्रकृतमाह—ॐनव्यनैयायिकेति । ॐभ्रमेणेति—वस्तुतस्तु पदवाक्यस्फोटानामेवाखण्डार्थवाचकत्वमिति भावः ।

मू०—'अनन्ता वर्णा उत्पादविनाशशालिनः, तत्समूहश्च पदं बोधकम्' इति पक्षे तु पदानामानन्त्याच्छक्तिग्रहासम्भवेनानुगताकारप्रतीत्या सिद्धायास्तत्तत्पदगतघटपदत्वादिजातेर्वाचकत्वम्, अर्थगतजातेः शक्यत्ववत् । यथा च भ्रमणत्वादिजातिश्चरमक्रियाप्रत्यक्षव्यङ्ग्या, एवमेषाऽपि चरमवर्णप्रत्यक्षव्यङ्ग्या । क्रियासमुदाये बौद्धे भ्रमणत्ववत्, एषाऽपि तादृशे वर्णसमुदाये व्यासज्यवृत्तिः । तदुक्तम्—

(जातिस्फोटनिष्कर्षः ।)

"अनेकव्यक्त्यभिव्यङ्ग्या जातिः स्फोट इति स्मृता ।"

(वाक्यप० कां १ कारि० ९४)

यद्वा, शक्यताऽवच्छेदके शक्तेरिव शक्तताऽवच्छेदकेऽपि तस्याः सत्त्वमिति तस्याः स्फोटत्वव्यवहारः ।

इति जातिस्फोटनिष्कर्षः ।

(रत्न०)—एवं सिद्धान्तभूतं वाक्यव्यक्तिस्फोटं निरूप्य प्राचोक्तं जातिस्फोटमेकदेशिमतेनाह — *अनन्ता वर्णा इति—एतन्मते वर्णानामनित्यत्वादव्यभिचाराच्च तद्गतजातेरेव वाचकत्वम्, इति सैव स्फोटपदवाच्या, तदाश्रय एव ध्वनय उच्यन्ते । *अनुगतेति — 'इदं घटपदम्' 'इदं घटपदम्' इत्येकाकारबुद्ध्या सिद्धाया घटपदत्वादिजातेरित्यर्थः । दृष्टान्तमाह — *अर्थगतेति — तथा च नास्त्यसम्भव इति भावः । ननु तद्व्यञ्जकत्वस्य प्रतिवर्णं सत्त्वे वर्णस्फोटपक्षोक्तदोषाः 'सरो रसः' इत्यादौ भेदबोधानापत्तिश्चात आह—*यथा चेति । *चरमेति — विलक्षणप्रयत्नजनितेन व्यापारविशेषेणाभिव्यक्ता ब्राह्मणत्वादिजातिः प्रत्येकपरिसमाप्ताऽपि न गृह्यते, किन्त्वन्त्यक्रियाव्यक्तिव्यङ्ग्यैव गृह्यते, तथा पूर्वपूर्ववर्णानुभवसहकृतचरमवर्णप्रत्यक्षव्यङ्ग्यैव सा (पदजातिः) गृह्यत इति भावः । *बौद्धे इति—नश्वराणां व्यापाराणां समूहासम्भवेन तत्समूहरूपक्रियाया अपि प्रत्यक्षासम्भवाद् बौद्धे समुदाये श्रमणत्वादिजातिर्यथा व्यज्यते, तथा वर्णानामाशुविनाशित्वाद् बौद्धे वर्णसमुदायरूपे पदे पदत्वजातिर्व्यज्यत इति भावः । व्यासज्यवृत्तिः = समुदायवृत्तिः । तेन नैकवर्णोच्चारणेऽर्थाभिव्यक्तिः । उभयत्र हरिसम्मतिमाह—*अनेकव्यक्त्यभिव्यङ्ग्येति—अनेकवर्णरूपव्यक्तिभिरभिव्यक्ता जातिः स्फोटः, सैव वाचिकेति भावः । स्फुटत्यर्थोऽस्मादिति स्फोटः = वाचकः । ज्ञातस्यैव स्फोटस्य बोधकत्वमिति स्फोटस्य सदातनत्वे सर्वदाऽर्थबोधापत्तिरिति दोषोऽपि निरस्तः । इदञ्चाकृत्यधिकरणन्यायमाश्रित्योक्तम् । न्यायादिमतेनाह — *यद्वेति — शक्यताऽवच्छेदके यथा निरूपकतासम्बन्धेन शक्तिस्तथा शक्तताऽवच्छेदके आनुपूर्वीरूपे वाचकत्वशक्तिस्तस्या एव स्फोटत्व(वाचकत्व)व्यवहार इति भावः ।

आविद्यकजातिरूपोपाधिवशात् स्फोटात्मकब्रह्मण एव जातिव्यक्तिरूपत्वम् ।

मू०—परे तु यथा—अद्वैतिनामात्मभेद औपाधिको मायाकृतः चेतनस्यैकत्वेऽप्यस्त्येव, तत्रानुगमार्थं जातिकल्पना च दृश्यते, तथैकस्यैव तत्तत्कालतत्तद्वर्णानुरागरूपोपाधिभेदेनानन्त्यात्तत्पक्षेऽपि अनुगतशक्तिग्रहाय जातिरावश्यकी । परं तेषां तत्तदुपा-

ध्यवच्छिन्नः स्फोटो व्यक्तिपदभाक् । तत्तदुपाध्युपलक्षितश्च जातिपदभाक् । पूर्वमते तु जातिः पदार्थान्तरम् ।

यत्तु—सर्वत्र व्यक्तिरनित्या तत्तद्व्यक्त्युपहितं ब्रह्मैव जातिरिति, तन्न, आविद्यकानन्तव्यक्तिकल्पनाऽपेक्षया जात्यादेरेव तत्त्वकल्पने लाघवात् । अत एव †"अग्नेरग्नित्वमपागात्" (छान्दो० उप० ६।४।१) इत्यादिश्रुतौ धर्मस्यैव नाश उक्तः । अत एव "सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे" इति वार्तिके आविद्यकः पदार्थो जातिर्यावद्व्यवहारं नित्या, प्रवाहनित्या वेति द्वैधैवाकृतेर्नित्यत्वमुक्तम् । तच्चोपपादितमित्याहुः ।

इति वाच्यवाचकशक्तीनां निर्णयः ।

(रत्न०)—वस्तुतोऽस्याप्यसिद्धान्ततया सिद्धान्तमतेनाह—*परं त्विति । *औपाधिक इति—अस्यैव विवरणम्—*मायाकृत इति । *अनुगमार्थमिति—अनुवृत्तबुद्ध्युपपत्तये इत्यर्थः । जातिकल्पना = घटत्वादिजातिकल्पना । *आनन्त्यादिति—उपाधिकृतस्फोटानामानन्त्यादित्यर्थः । निरुपाधिकस्तु स्फोट एक एवेति भावः । *अनुगतशक्तीति—वाचकत्वशक्तिज्ञानायेत्यर्थः । परम् = केवलम् । तेषाम् = उपाधिभेदेन भेदवादिनाम् । *तत्तदुपाधीति—जात्यादिरूपोपाधीत्यर्थः । व्यक्तिपदभाक् = स्फोट एव पदव्यक्तिः । घटत्वाद्युपाध्युपलक्षितश्च जातिपदभाक् = जातिस्फोटः । यथैकमेव चैतन्यं अन्तःकरणावच्छिन्नं सत् 'जीवः' इत्युच्यते । अन्तःकरणोपहितं सत् 'साक्षी' इत्युच्यते । तथा—एक एव स्फोटो घटत्वादिजात्यवच्छिन्नः सन् 'पदस्फोटः' इत्युच्यते । तदुपहितः सन् 'जातिस्फोटः' इत्युच्यत इति भावः । विशेषणत्वे तदवच्छिन्नत्वव्यवहारः । विशेषणञ्च—'कार्यान्वयित्वे सति वर्तमानत्वे सति व्यावर्तकम्' । तस्योपाधित्वे तदुपहितत्वमुच्यते । उपाधिश्च—कार्यानन्वयित्वे सति वर्तमानत्वे सति व्यावर्तकम् । यथा—'रूपविशिष्टो घटोऽनित्यः' इत्यत्र रूपं विशेषणम्, कार्यान्वयित्वात् । 'कर्णशष्कु-

† छान्दोग्ये तु "अपागादग्नेरग्नित्वम्" इति पाठः ।

ल्यवच्छिन्नं नभः श्रोत्रम्' इत्यत्र कर्णशष्कुल्युपाधिः, कार्यानन्वयित्वात् । तदुक्तम्—

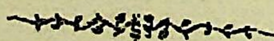
"तथैकमपि चैतन्यं बहुधा प्रविभज्यते ।
यथाऽभ्युत्था विस्फुलिङ्गा वारिराशेरिवोदकम् ॥" इति ।

ननु चिन्मात्रस्य ज्ञानं न स्वाभाविकं किन्त्वौपाधिकम्, तत्र स्वस्यैवोपाधित्वे आत्माश्रय इति चेत्, न, भेदस्य स्वभेदकत्ववत् स्वस्यैव स्वोपाधित्वात् । चेतनस्यैकत्वेऽप्यात्मभेदोऽस्त्येव । *पूर्वमते त्विति—अनुवृत्तिबुद्धिप्रयोजकतया स्फोटातिरिक्तजातिस्वीकर्तृनये त्वित्यर्थः । मतान्तरं खण्डयति—*यत्त्विति—एतन्मते अनित्यो व्यक्तिरूपः पदार्थोऽन्यस्तदुपहितं ब्रह्मैव जातिरूपः पदार्थो भिन्न इति, तत्खण्डयति—*तन्नेति । *आविद्यकेति — अविद्याकल्पितधर्मविशेषरूपव्यक्तिकल्पनयेत्यर्थः । *लाघवादिति—अविद्याकल्पितामेकां जातिमुपाधिमाश्रित्य व्यवहारोपपत्तावनन्तव्यक्तिकल्पने मानाभाव इति भावः । अयम्भावः—एको जातिरूपपदार्थ एवाविद्यकः कल्पनीयः, तथाच जातिरूपपदार्थस्य विशेषणत्वे ब्रह्मण एव व्यक्तिरूपेण भानम्, तस्योपाधित्वे ब्रह्मण एव जातिरूपेण भानमिति कल्पने एव लाघवम्, नहि आविद्यकव्यक्तिरूपपदार्थकल्पन इति । अत एव = आविद्यकजातिरूपपदार्थस्यैव सत्त्वादेव । *यावद्व्यवहारमिति — सृष्टिमारभ्य प्रलयपर्यन्तस्थायित्वेन नित्या, प्रवाहरूपेण नित्या वेत्याकृतेरेव विचारः कृतः न तु व्यक्तेः, अतिरिक्तव्यक्तिसत्त्वे तु प्रवाहरूपेण तस्या अपि नित्यत्वं सम्भवतीति तदनुक्त्या न्यूनता स्यादिति भावः । *तच्चेति — आकृतेर्नित्यत्वञ्चेत्यर्थः । इत्याविद्यकजातिमात्रपदार्थकल्पनेनैव सर्वं समीहितं सिद्ध्यति ।

महामहाद्युपाध्यायं शब्दारण्ये विहारिणम् ।
मृगेन्द्रं तं गुरुं नौमि श्रीदामोदरशास्त्रिणम् ॥१॥
शेखरादिमहाग्रन्था भान्ति भानीव यद्धृदि ।
सोऽस्तु मे सततं स्वान्ते हरिनारायणो गुरुः ॥२॥
प्रान्ते शुभे जयपुरे धनधान्ययुक्तो
ग्रामोऽभिरामसदनो विदितः पिलानीः ।
सम्राड्वितीर्णपदवीं महतीं दधाना
राजेति तत्र बिरला बलदेवदासः ॥-॥
काश्यां गिरीन्द्रतनया निकटे च तेन
संस्थापिता सुभगसंस्कृतपाठशाला ।
अध्यापकोत्तमपदं समधिष्ठितोऽस्यां
नाम्ना सभापतिरिति प्रथितो जनेषु ॥४॥
श्रीमद्भार्गवतीर्थरत्नवलियाप्रान्ते महीमण्डने ।
ग्रामोऽस्तिच्छपरोत्तरो य उदयी तस्मिन्द्विजन्मान्वये ॥
योऽभूत्श्रीपलटात् सभापतिरिति सख्यां जनन्यां सुतः ।
तेनेयं रचिता बुधां हृदि गता रत्नप्रभा भासताम् ॥ ५ ॥
रसवस्वङ्कभू (१९८६) वर्षे वैक्रमे श्रावणे सिते ।
अहेस्तिथावगात्स्फोटं यावद्रत्नप्रभेतिताम् ॥ ६ ॥
शब्दशक्त्यात्मकौ विश्वपितरौ करुणार्णवौ ।
रत्नप्रभाऽर्पणेनोमामहेशौ प्रीततामिताम् ॥ ७ ॥

शङ्करः शङ्करोतु ।

इति श्रीसरयूपारीणसभापतिशर्मोपाध्यायविरचितायां
वैयाकरणसिद्धान्तलघुमञ्जूषायां रत्नप्रभानाम्नि
व्याख्यायां वाच्यवाचकशक्तीनां निर्णयः ॥

स्फोटमीमांसा

कैश्चिच्छ्रुतैरपि पदैः शाब्दधी र्नोपजायते, गृहीतशक्तिकैश्च तैराकर्णितैः शाब्दज्ञानमुत्पद्यते, इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां शाब्दबोधं प्रति शक्तिज्ञानस्य कारणत्वमवधार्य्यते । अत्रेदं चिन्त्यते—शक्त्याश्रयः क इति ?-न तावद्वस्वादीनां वकारादयो वर्णाः, तेषां प्रत्युच्चारणमन्यत्वेनानन्त्यादशक्यशक्तिग्रहत्वात् । न च सकल'वसु'पदे आनुपूर्वीसाम्याच्छक्तिग्रहः, एकस्या आनुपूर्व्या उच्चरितप्रध्वंसिवर्णानां वक्तुमशक्यत्वात् । जातिवैशिष्ट्यमादायैकानुपूर्व्युपपादनस्यापि, तत्तत्कालघटिततयाऽव्यवहितोत्तरत्वाननुगमेन दुर्वचत्वात् । नच तादृशाव्यवहितोत्तरत्वेनानुगमः, तादृशात्वस्य दुर्ज्ञेयत्वात् । व्यवधानरहितत्वे सति 'व'ज्ञानध्वंसविशिष्ट'सु'ज्ञानविषयसुत्वरूपानुपूर्व्या अपि ज्ञानव्यक्तिभेदेनानन्त्यात् । न च तत्तत्पदवृत्तयो जातिविशेषा एव शक्तताऽवच्छेदिका इति तदैक्येन शक्तिग्रहसम्भवः, तत्तत्पदवृत्त्यनन्त्यजातिकल्पने गौरवात्, पदस्य वक्तुमशक्यतया तत्र जातेराश्रयत्वासम्भवाच्च । अगृहीतशक्तिकस्य वाचकत्वे, अतिप्रसङ्गात् । अपिचैते प्रत्येकमर्थमभिदधीरन्, मिलिता वा ? । नाद्यः, एकवर्णोच्चारणानन्तरमर्थप्रतीतेरदर्शनात्, वर्णान्तरोच्चारणवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च । नान्त्यः, प्रतिक्षणप्रध्वंसिनां तेषां साहित्यासम्भवात् । न च वर्णानां स्वरूपसाहित्यासम्भवेऽपि फलकरणत्वान्यथाऽनुपपत्त्या यागजन्यादृष्टमिव अर्थधीहेतुत्वान्यथानुपपत्त्या कल्प्यते, इति साहित्यसम्भव इति वाच्यम्, किमयं यागजन्यादृष्टमिवापूर्वः, उत, स्मृतिकारणत्वेन क्लृप्त एव ?, इति विकल्पासहत्वात् । एवमप्यर्थधीप्रसवावसेयः संस्कारः किमज्ञातः सहकारी आहोस्वित् ज्ञातः ? । नाद्यः, नहि शब्दः स्वरूपतोऽज्ञातो वाऽविदितोऽविदितशक्तिकोऽर्थधीहेतुरिन्द्रियवत्, अश्रुतस्य, श्रुतस्य वाऽगृहीतशक्तिकस्याप्रत्यायकत्वदर्शनात् ।

तस्माद्विदितो विदितसकलज्ञापनाङ्गः शब्दो धूम इव प्रत्यायकोऽभ्युपेयः । तथाचापूर्वपदवाच्यसंस्कारस्य प्रत्यायनाङ्गत्वं सिद्धम् । स

चार्थप्रत्यायनात्प्रागवगत एव प्रतीतिप्रयोजकः। न च तदानीं तस्यावगमोपायोऽस्ति, अर्थप्रतीतिरेव तदवगमिका, तदवगमाच्चार्थप्रतीतिरित्यन्योन्याश्रयात्। भावनाऽऽख्यसंस्कारस्तु स्मृतिजननसामर्थ्यैक एव। अदृष्टचरार्थप्रत्यायनसामर्थ्यकल्पने तु शशशृङ्गस्यापि कल्पनाऽऽपत्तिः। नहि वह्निस्थदहनशक्तिरेव प्रकाशसाधिका, दहनशक्तिशक्तिर्वाऽननुभवात्। किञ्च, व्युत्क्रमेणोच्चरितशब्देभ्यः 'रस' 'सर' 'जरा' 'राज' इत्यादिभ्य एकैव स्मृतिबीजभूता वासनेत्येकार्थप्रत्ययप्रसङ्गः। तस्मान्न कथञ्चिदपि वर्णाः प्रत्ययहेतवः, नापि तदतिरिक्तः स्फोटात्मा, अनुभवाविषयत्वेन तदसत्त्वात्। अर्थधीरूपकार्यान्यथाऽनुपपत्त्या तत्कल्पने परस्पराश्रयत्वप्रसङ्गात्। स्वरूपसतस्तस्य प्रत्यायकत्वे सदाऽर्थप्रत्ययापत्तेः, निरपेक्षस्य हेतोः सदातनत्वादिति चेत्—

अत्रोच्यते—स्फोट एव शक्त्याश्रयः, न च वर्णातिरिक्तस्य तस्यानुभवविषयत्वाभावः, 'गौः' इत्येकं पदम् 'गामानय शुक्लाम्' इति एकं वाक्यमिति नानावर्णातिरिक्तैकपदवाक्यावगतेः सार्वजनीनत्वात्। न चायमसति बाधके एकपदवाक्यानुभवः शक्यो मिथ्येति वक्तुम्। नाप्यौपाधिकः, उपाधिः खल्वेकधीग्राह्यता वा स्यात्, एकार्थधीहेतुता वा। न तावदेकधीगोचराणां धवखदिरपलाशानामेकनिर्भासः प्रत्ययः समस्ति। तथा सति धवखदिरपलाशा इति जातु न स्यात्। नाप्येकार्थधीहेतुता, तद्धेतुत्वस्य वर्णेषु व्यासेधात्। तद्धेतुत्वेन तु साहित्यकल्पनेऽन्योन्याश्रयप्रसङ्गः, साहित्यात्तद्धेतुत्वं तद्धेतुत्वाच्च साहित्यमिति। किञ्चैवं 'तज्जातीयं पदम्' इति व्यवहारापत्तिः, 'तदेवेदं पदम्' इति व्यवहारासिद्धिश्च। अपि चोपाधिना 'एकं पदम्' 'एकं वाक्यम्' इति बुद्ध्युपपादने 'एकः पटः' इत्यादिबुद्धेरप्युपाधिनैवोपपत्ताववयवादतिरिक्तस्यावयविनोऽसिद्ध्यापत्तिश्च, तस्मादयमबाधितोऽनुपाधिश्च पदवाक्यगोचर एकनिर्भासो वर्णातिरिक्तमेकं शक्त्याश्रयं कञ्चनावलम्बते स एव स्फोट इति। तत्र स्फोटत्वञ्च—स्फुटति=व्यक्तीभवत्यर्थोऽस्मादिति व्युत्पत्त्याऽर्थप्रकाशकत्वम्, प्रकाशश्च—ज्ञानम्। तथाच—अर्थनिष्ठविषयताप्रयाजकशक्तिमत्त्वरूपं स्फोटत्वं पर्यवस्यति। स च स्फोटः—प्रतिनियतव्यञ्जकाभिव्यक्त एवार्थं प्रत्याययति। तस्य च निरुपाधिकस्य ब्रह्मण इव ज्ञानाविषयत्वमेवेति वर्णपदादिरूपव्यञ्जकरूपरुषितस्यैव ज्ञानविषयता, अर्थविषयकबोध-

जनकता चेति वर्णपदादिभ्यः पार्थक्येनोपलब्धिविषयत्वाभावेऽपि न क्षतिः। ब्रह्मात्मकस्य तस्यैकत्वेऽपि व्यञ्जकवर्णाद्यात्मकध्वनीनामानन्त्यादानन्त्यम्। ननु स्फोटेषु ध्वनिरूपप्रतिबिम्बनासम्भवः, प्रयोजकाभावादिति चेत्, न, स्थिरस्यान्तःकरणसंस्कारस्यैव प्रतिबिम्बप्रयोजकस्य सत्त्वात्। न च तत्तत्कालिकतत्तद्वैखरीरूपव्यञ्जकभेदेन स्फोटस्य नानात्वात्तदनुगमाथ स्फोटवादिनामपि तत्र जातिकल्पनेति लाघवाभाव इति वाच्यम्, सहस्र-दीपाभिव्यक्तपटस्येव, अनेकजपाकुसुमाभिव्यक्तस्फटिकस्येव च स्वतो नानात्वाभावात्। उपाधिभिन्नव्यञ्जकाभावान्न तद्रहितस्य प्रत्यक्षम्। ननु वर्णानां व्यञ्जकत्वे 'रसः' 'सरः' इत्यादौ तुल्यानामेव व्यञ्जकानां सत्त्वेन पर्य्यायापत्तिरिति चेत्, न, संस्कारस्यापि सहकारित्वेन येन क्रमेणान्तः-करणे वर्णसंस्कारस्तेनैव क्रमेण व्यञ्जकरूपरुषितत्वस्वीकारात्। ननु कालस्यैक्येन क्रमानुपपत्तिरिति चेत्, न, प्रतिबिम्बे उत्तरत्वग्रहस्य चित्त-रूपदेशकृतत्वेन पौर्वापर्य्यसम्भवाद्, एकदेशस्थघटपटकुड्यादिवत्। नन्वेवं क्रमिकसंस्कारसत्त्वे सर्वदाऽर्थबोधापत्तिरिति चेत्, न, अर्थाकारावृत्तौ सत्यां तत्प्रतिबिम्बनाशात्।' नन्वेवं घटकलशपर्यायाभिव्यक्तस्यैकस्यैव स्फोटस्य सत्त्वे, एकपर्यायावच्छेदेन गृहीतशक्तिकस्य पुंसोऽपरपर्यायाभि-व्यक्तस्फोटादप्यर्थबोधापत्तिरिति चेत्, न, व्यञ्जकरूपरुषिते एव स्फोटे शक्तिग्रहनियमात्। तथाच तत्र शक्तिज्ञानरूपकारणाभावादेव शाब्द-बोधाभाव इति भावः।

एतस्य चान्तरस्यैव बोधकत्वेऽपि वैखरीसंस्कृतान्तः करणग्राह्यत्वान्न श्रोत्रग्राह्यवैखरीं विनोपलब्धिः। स्फोटस्य प्रत्येकवर्णव्यङ्ग्यत्वेऽपि नैक-वर्णेन द्राक् स्फुटाभिव्यक्तिः, किन्तु यथाऽनेकवारदर्शनेन रत्नपरीक्षकाणां रत्नतत्त्वज्ञानं जायते, तद्वद् द्वित्रपञ्चषदर्शनजनितसंस्कारपरिपाकामात्या-न्तःकरणलब्धजन्मनि चरमे प्रत्यये विशदं चकास्ति स्फोटतत्त्वम्। तत एव च बोध इति नोत्तरेषां नापि प्राचां ध्वनीनामानर्थक्यम्। न च पद-प्रत्ययवत्प्रत्येकमव्यक्तामर्थधियमाधास्यन्ति प्राञ्चो वर्णाः, चरमस्तु तत्स-चिवः स्फुटतरामिति युक्तम्, व्यक्ताऽव्यक्तावभासितायाः प्रत्यक्षज्ञाननि-यमात्, स्फोटज्ञानस्य च प्रत्यक्षत्वात्। अर्थधियस्त्वप्रत्यक्षाया मानान्तरज-न्मनो व्यक्त एवोपजनः, न वा स्यात्, न पुनरस्फुट इति न समः समाधिः।

तस्मान्नित्यो ब्रह्मस्वरूपः स्फोट एव वाचको न वर्णा इति सिद्धम्।

ननु वर्णानां क्षणिकत्वे, स्फोटस्य नित्यत्वे च पौर्वापर्य्यानुपपत्त्या बहुशास्त्रवैयर्थ्यापत्तिरिति चेत्, न, "बुद्धौ कृत्वा सर्वाश्चेष्टाः कर्ता धीरस्तत्त्वन्नीतिः शब्देनार्थान् वाच्यान् दृष्ट्वा बुद्धौ कुर्यात्पौर्वापर्यं" इति भाष्येणैव समाधानात्। ध्वनिगतोदात्तत्वादिधर्माणां भानादुदात्तादिव्यवहारस्तत्र।

तस्य च स्फोटस्योपाधिभेदादष्टौ भेदाः—तत्र वर्णपदवाक्यरूपरुषितस्य भानाद् वर्णस्फोटः, पदस्फोटः, वाक्यस्फोटश्चेति त्रयः, तत्रापि जातिव्यक्तिभेदेन—वर्णजातिस्फोटः, पदजातिस्फोटः, वाक्यजातिस्फोटः, इति त्रयः। पदवाक्ययोः सखण्डाखण्डत्वभेदात् सखण्डपदस्फोटः, सखण्डवाक्यस्फोटश्चेति द्वौ। तथाच संकलनयाऽष्टौ सिद्धा इति शाब्दिकाः।

अत्र मीमांसकादयः—'वर्णा एव शब्दः' इति भगवानुपवर्षः। एवं हि वर्णातिरिक्तः स्फोटोऽभ्युपेयेत, यदि वर्णानां वाचकत्वं न सम्भवेत्, स चानुभवपद्धतिमध्यासीत। वर्णानामवाचकत्वे कारणद्वयं भवदभिमतम्—क्षणिकत्वेनाशक्यशक्तिग्रहत्वम्, व्यस्तसमस्तप्रकारद्वयाभावश्च। नाद्यः—वर्णानां क्षणिकत्वे मानाभावात्। ननु वर्णानामन्यत्वमुच्चारणभेदेन सर्वजनप्रसिद्धम्, इति चेत्, न, प्रत्यभिज्ञायमानत्वात्। न च सादृश्यात् 'सोऽयं गकारः' इति प्रत्यभिज्ञोपपत्तिः, बलवत्तरबाधकोपनिपातं विना सादृश्यनिबन्धनत्वे प्रमाणाभावात्। न चेदं प्रत्यभिज्ञानं गत्वादिजातिविषयम्, न गकारादिव्यक्तिविषयम्, तासां प्रतिनरं भेदोपलम्भात्। अत एव शब्दभेदोपलम्भाद्वक्तृभेद उन्नीयते, 'सोमशर्माऽधीते न विष्णुशर्मा'—इति—युक्तम्, यतो बहुषु गकारमुच्चारयत्सु निपुणमनुभवः परीक्ष्यताम्। यथा—कालाक्षीं च स्वस्तिमतीञ्चेक्षमाणस्य व्यक्तिभेदप्रथायां सत्यामेव तदनुगमकं सामान्यं प्रथते, तथा किं गकारादिषु भेदेन प्रथमानेष्वेव गत्वमेकं तदनुगतं चकास्ति ?; किं वा यथा गोत्वमजानत एकं भिन्नदेशपरिमाणसंस्थानव्यक्त्युपधानभेदाद् भिन्नदेशमिवाल्पमिव महदिव दीर्घमिव वामनमिव तथा व्यक्तिमजानत एकाऽपि व्यञ्जकभेदात्तद्धर्मानुपातिनीव प्रथते, इति भवन्त एव विदाङ्कुर्वन्तु। तत्र व्यक्तिभेदमङ्गीकृत्यापि यो गत्वस्यैकस्य परोपधानभेदकल्पनाप्रयासः स वरं गव्यक्तावेवास्तु, किमन्तर्गडुना गत्वेनाभ्युपेतेन। यथाऽऽहुः—

"तेन यत्प्रार्थ्यते जातेस्तद्वर्णादेव लभ्यते।
व्यक्तिलभ्यन्तु नादेभ्य इति गत्वादिधीर्वृथा॥"

न च स्वस्तिमत्यादिवत् गव्यक्तिभेदप्रत्ययः स्फुटः प्रत्युच्चारणमस्ति, तथा सति 'दश गकारान् उदचारयदेषः' इति हि प्रत्ययः स्यात्, न स्यात्'दशकृत्व उदचारयद् गकारम्' इति। यद् युगपद् विरुद्धधर्मसंसर्गवत्तन्नाना न चोदात्तादयो व्यञ्जकधर्मा न वर्णधर्मा इति साम्प्रतम्, व्यञ्जका ह्यस्य वायवः, तेषामश्रावणत्वे कथं तद्धर्माः श्रावणाः स्युः ?।

इदं तावदत्र वक्तव्यम्—नहि गुणगोचरमिन्द्रियं गुणिनमपि गोचरयति, मा भूवन् घ्राणादीनां गोचराः पृथिव्यादयः। एवं वायुगोचरं श्रोत्रं मा भूत्, तद्गुणांस्तु गोचरयिष्यत्युदात्तादीन्। ते च शब्दासंसर्गाग्रहात् शब्दधर्मत्वेनाध्यवसीयन्ते, प्रमाणावधृतैकत्वस्य शब्दस्यापर्य्यायेण विरुद्धधर्मासम्भवात्। तस्माद्धुपाधिना मुखस्येव, वर्णस्यैकस्य ध्वनिकृतो विरुद्धधर्मावभासः। वर्णेभ्यश्चार्थप्रतीतेः सम्भवात् स्फोटकल्पना व्यर्था। नन्वनेकत्वाद् वर्णानाम् 'एक पदम्'' एकं वाक्यम्' इत्येकबुद्धिविषयता नोपपद्यत इति चेत्, न, 'वनम्'' सेना' 'शतम्' इतिवत्प्रतीतिसम्भवात्।न च वर्णसमुदायस्य पदत्वे 'राजा' 'जारा' 'पिकः' 'कपिः' इत्यादावभेदापत्तिः, क्रमानुरोधिन्यः पिपीलिका इव वर्णाः पङ्क्तिबुद्धिमारोहन्तीति स्वीकारात्। क्रमेण प्रत्यवभासमाना वर्णा अर्थं प्रत्याययिष्यन्तीति वर्णवादिनो लघीयसी कल्पना, इति वर्णा एव वाचकाः। स्फोटवादिनस्तु वर्णाः स्फोटं व्यञ्जयन्ति, स्फोटोऽर्थं व्यनक्ति, इति गरीयसी कल्पना स्यात्।

अत्रेदं तत्त्वम्—वर्णानां नित्यत्वम्,तेषु ध्वनिगतधर्मावभासे नानात्वप्रतीतिश्चाभ्युपेत्य स्फोटवादिनां मतं खण्डितमद्वैतिमीमांसकादिभिः। अत्र ब्रूमः—अद्वैतिमते वर्णानां नित्यत्वं तु स्वसिद्धान्तभङ्गभिया सापेक्षमेव स्वीकार्य्यमिति तेषामपि अनित्यत्वमेव, सृष्टिप्रलयमध्ये विनाशित्वाभावरूपमेव तत्। तथाच सृष्टीनामानन्त्येनानन्तवर्णतद्ध्वंसप्रागभावादिकल्पनाया गले पतितत्वाल्लाघवं शशशृङ्गायमाणमेव। किञ्च, गकारादिषु गत्वादिजातेरभावेन गकारादिज्ञानस्य निर्विकल्पकात्मकत्वेन प्रत्यक्षत्वानापत्तिः। ध्वनिगतगत्वादिभानस्वीकारे तु, तदभाववति तत्प्रकारकज्ञानत्वेन भ्रमत्वापत्तिर्दुर्वारा। किञ्च, गत्वादिजातिमस्वीकृत्य व्यक्तावेव स्वभेदकत्वस्वीकर्तुस्तव गकारतो घकारादिभेदस्य स्वतः सिद्धतया स्फोटखण्डनाय प्रवृत्तेन त्वया वर्णैकत्वरूपमूलधनमपि अपहारितम्। तस्माद् ध्वनिभेदा एव वर्णाः, न तु ध्वन्यतिरिक्ता नित्याः। क्वचिद् भाष्ये 'वर्णा नित्याः' इत्युक्तिस्तु

स्फोटपरा । वर्णानामनित्यत्वे च तत्र वाचकत्वस्य दुरुपपादतया तदतिरिक्तस्फोटकल्पना तवापि स्वीकार्यैव ।

वैयाकरणनये तु— स्फोटस्य ब्रह्मरूपतया तत्रैव ध्वनिगतधर्माणामध्यस्तत्वाद् ब्रह्मणि प्रपञ्चाध्यासे भिन्नभिन्नरूपेण तत्प्रतीतिरिव वर्णभेदप्रतीतिर्नानुपपन्ना । न च त्वन्मतेऽपि स्फोटस्य ब्रह्मरूपत्वेन निर्धर्मकतया तत्र गत्वादिप्रकारकप्रतीतेर्भ्रमत्वं दुर्वारमेवेति वाच्यम्, तुरीयदशायां भ्रमत्वेऽपि तव ब्रह्मण एव प्रपञ्चरूपेण प्रतीतिवद् व्यावहारिकदशायां बाधाभावेन भ्रमत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । एवञ्च-मीमांसकादीनां स्फोटवादखण्डनं शाब्दिकनयानवगमावजृम्भणमात्रम् । यद्यपि 'स चायं स्फोट आन्तरप्रणवरूप एव, "ओंकार एव सर्वा वाक् सैषा स्पर्शोष्मभिर्व्यज्यमाना बह्वी नानारूपा भवति" इति श्रुतेः,

"समाहितात्मनो ब्रह्मन् ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।
हृद्याकाशादभून्नादो वृत्तिरोधाद् विभाव्यते ॥"

इत्यादि स्मृतेश्च स एव प्रणवरूपः स्फोटः मध्यमानादांशरूपरुषितो वैखरीरूपेण परश्रवणगोचरः सन्नन्तःकरणग्राह्यो वाचक इत्युच्यते, इत्युपलभ्यते, तथाऽपि नित्यस्यैकस्य वर्णस्य ध्वनिधर्मेण नानारूपतया भासमानस्य वाचकत्ववादिभिः सह प्रणवरूपात्मकस्यैकस्य स्फोटस्य ध्वनिरूपेण व्यङ्ग्यस्य नानारूपतया भासमानस्य वाचकत्ववादिनामैक्यमेव, इति शब्दमात्रे विरोधमवलम्ब्य स्फोटखण्डनमसङ्गतमेव । ध्वनिर्द्विविधः— व्यक्तः, अव्यक्तश्च । तत्रोभयध्वनिना स्फोटोऽभिव्यज्यते, परन्तु वर्णात्मकध्वनिनाऽभिव्यक्तः स्फोटोऽस्माकं वाचकः, नेतरः । भवन्मतेऽपि ध्वनिरूपेणैव नित्यस्य वाचकत्वमिति को विशेषः स्फोटवादामर्षशालिनाम् ।

यत्तु— मञ्जूषाकृता सर्वैरर्थैः सर्वशब्दानां सम्बन्धश्च योगिज्ञानगम्य एव, तेषां योगबलेनोभयरूपपराप्रत्यक्षात् । युक्तञ्चैतदेकस्यैव स्फोटस्य शब्दब्रह्मरूपस्य सर्वशब्दतदर्थोभयोपादानत्वेनोभयरूपतया उभयोरपि तत्कार्य्ययोरुभयरूपत्वात् ।

"क्रियाशक्तिप्रधानायाः शब्दशब्दार्थकारणम् ।
प्रकृतेर्बिन्दुरूपिण्याः शब्दब्रह्माभवत्परा ॥"

इत्युक्तेः । नित्यत्वं तु यावत्सृष्टिस्थित्या, व्यवहारनित्यतया चेत्युक्तम् । तत्परावागभिप्रायेणेति सर्वं समञ्जसमिति दिक् । इति शुभम् ।

FOREWORD.

THE FOLLOWING pages embody a new commentary, called Ratnaprabhā on Laghumañjūṣā, the famous work of Nāges'a Bhaṭṭa, dealing with the philosophy of the Grammatical School. The commentary is from the pen of Pandit Sabhāpati Upādhyāya and is purported to have been written with the aim of meeting the requirements of the Sanskrit students. It is, therefore, free from unnecessary prolixity and verbiage which generally characterise learned commentaries interested in initiating new systems of thought.

The Laghumañjūṣā* claims to represent the outlook of the Vaiyākaraṇas on the order of Reality. How far this claim is vindicated by its contents is a question which can only be decided on careful analysis and comparison. But it appears to me that as a modern work its eclectic character often comes into prominence and its departure from the line of thought associated with the name of Bhartṛihari and his predecessors in the field is sometimes clear. Orthodoxy demands that any work which is affiliated to the philosophy of Sanskrit Grammar should be ultimately based upon the Vyākaraṇa Āgama to which the Vākyapadīya refers. This Āgama was evidently an aspect of the vast S'aiva culture which in the subsequent age revived in different forms in different parts of the country. A close study of the S'aiva Āgama, even in the form in which it survives to us e. g. in the Schools of Kashmir in the north and of the Siddhāntins in the south, is, therefore, essential for a proper valuation of the work of Bhartṛihari.

To Nāges'a Bhaṭṭa credit is undoubtedly due for awa-

* Two other redactions of this book, a longer and a shorter one, are in existence, viz. Brihanmañjūṣā and the Paramalaghumañjūṣā. There is a copy of the former work, probably in the hand of the author himself, in the Library of the Government Sanskrit College, Benares. As for the latter work, which had been current till recently, it is difficult to say if the redaction was done by the author himself.

kening a fresh interest in the study of the Vākyapadīya, at a time when all interest in the subject had practically disappeared. Nāges'a was a versatile scholar and in his days was considered as an authority in ancient S'āstra. His commentary on Kaiyata's Mahābhāṣya-pradīpa and his dialectical tracts on Sanskrit Grammar viz. S'abdendu S'ekhara and Paribhāṣendu s'ekhara, were master productions and had won for him high renown from all quarters. And it was thoroughly merited. When a man of his reputation and intellectual calibre took upon himself the task of reclaiming the well-nigh forgotten system of the philosophy of Vyākaraṇa, based upon the teachings of Patañjali and Bhartṛihari, the subject could not but draw the attention of scholars But there is no denying the fact that the interest created was short-lived and far from extensive. In course of time, however, the study of S'ekhara grew in popularity and caused every other study to fall into the back-ground. The study of the Mahābhāṣya as well as the philosophical study of Grammar in general suffered a long set-back in consequence. It is only recently that attempts are again being made to give these subjects the importance which really attaches to them. Any effort which is calculated to popularise the study of these neglected works and to render intelligible and easy the texts is highly welcome and deserves to be encouraged.

Pandit Sabhāpatiji's commentary on the Laghumañjūṣā has also the same end in view, viz. to bring the work within easy reach of students by liberating the text from mis-readings which have crept in through age-long neglect and by substituting simple explanations in place of the more erudite lucubrations of professional commentators. It is a virgin attempt and has obvious shortcomings, but it cannot but commend itself to one's admiration as a noble attempt in the right direction.

Government Sanskrit College,
Benares.

GOPINATH KAVIRAJ,

भूमिका

इह — प्रवाहाविच्छेदेन प्रवर्तमानेऽतिभयावहत्रिविधतापग्राहास्य-ग्रसितनिखिलप्राणिसमीप्सितसुखे, संसारचक्रे, धृतजनुषां जनिजक्लेशनिवहाक्रान्ताशान्तस्वान्तानां सर्वेषामेव त्रिविधदुःखात्यन्तिकनिवृत्ति-निर्वृत्ति-सम्प्राप्तिविषयिणी प्रवृत्तिरुपजायते। तत्र तादृशदुःखनिवृत्ति-निर्वृती च तत्तत्कारण-ध्वंसतत्तत्कारणोपलब्धिसाध्ये। कारणजिज्ञासायाश्च—तज्ज्ञापकशास्त्रशरणकरणमेव श्रेयस्करमित्यतिरोहितं प्रेक्षावताम्। तदुद्दिष्टसरण्यवगतिश्च—वाक्यार्थबोधालम्बनापेक्षा। तदवगमश्च—वाक्यानां सुप्तिङन्तचयादिरूपत्वाद् व्याकरणज्ञानाधीनः।

तच्च व्याकरणम् — व्याकरणमुपक्रम्य "नियतकालाश्च स्मृतयो भवन्ति" इति भाष्यप्रामाण्यात्, अद्यत्वे पाणिनीयमेवेत्यतो बहुभिर्विद्वद्वरेण्यैस्तदेवोपजीव्यानेकशो ग्रन्था विरचिताः। ते च प्रायः पदसाधुत्वासाधुत्वमुद्दिश्यैव भाष्यकारोक्तिमनुसृत्य प्रमाणपरम्पराऽसदुक्तिनिरासपूर्वकं स्वस्वसिद्धान्तानुसारेण व्यवस्थापिताः। लोके प्रायः श्रुतिपथमागतैरपि शब्दैः शाब्दबोधादर्शनादन्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्तत्पदनिष्ठवृत्तिज्ञानस्य कारणत्वमवसीयते। सा च वृत्तिः कीदृशी, केषु केषु पदेषु, कियदर्थनिरूपिता, कस्य पदार्थस्य केन सम्बन्धेन कुत्रान्वयः, इत्यादिविचारजातमवतार्य्य तार्किकादिसूरिमूर्धन्यैः स्वस्वकृतान्तसरण्या बहवो ग्रन्था निर्मिताः।

परन्तु शाब्दिकानां निकाये वाक्यपदीं विहाय न केऽपि तादृशा ग्रन्थाः पूर्वमासन्। शब्दशास्त्रज्ञानाभिमानशालिनां तत्रभवतां वैयाकरणानां हृदयोद्वेगकारिणीं शब्दशास्त्रविहारिणीं तद्विषयिणीं न्यूनतामसहमानैः सर्वशास्त्रनिष्णातान्तःकरणैरपि व्याकरणैकप्राणैः श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितैः शब्दकौस्तुभः कौस्तुभ इव वैयाकरणसिद्धान्तप्रकाशकोऽतिविस्तृतो ग्रन्थो निरमायि, तदाश्रयेणैव तैरेव काल्पनिकप्रकृतिप्रत्ययादीनां शक्तिनिरूपिका, शाब्दबोधप्रकारप्रकाशिका, इतरमतोक्तापसिद्धान्तनिरासिका, 'कारिकावली' च विरचिता। तामेव कारिकावलीं सिद्धान्तावलीमिवोपजीव्य काल-

मनुसरता तत्र विद्वद्वरेण कोण्डभट्टेन टीकारूपेण तार्किकादिप्रणाल्या सुवर्णभूषणमिव 'भूषण'नामको निबन्धो निबद्धः ।

ततश्च—नानोपपत्तिसम्पत्तिनिरस्तसमस्तपरापसिद्धान्तदूषणे भूषणेऽप्यविवेचितानां मनुष्योचितभ्रमदोषवशादपसिद्धान्तभूतानामपि सिद्धान्तत्वेनोपवर्णितानां पदार्थानां दोषसम्मार्जनपूर्वकं विशुद्धस्वरूपप्रदर्शनाय, वेदाङ्गत्वं बिभ्रतोऽपि व्याकरणस्य तिरोहितां दर्शनशास्त्रपदवीम्, वाक्यपदीयाद्युपपादितदिशा शाब्दिकानामितरेषाञ्च दार्शनिकानां दृष्टिपथमानेतुम्, महताऽऽडम्बरेणाभिमतमतमण्डनाय समुद्घाटितानामप्रतिमप्रतिभोद्बोधकतर्कशालितार्किकादिदर्शनाभिमानमानसैर्दार्शनिकप्रवरैरतिशयसंशयोच्छेदितर्ककर्कशकल्पनयाऽतात्त्विकतत्त्वानामपि तत्त्वतया समर्थितानां सिद्धान्तानामसत्स्वरूपं निराकर्तुम्,पारमार्थिकरूपनिरूपणेन विद्वत्समाजमुपकर्तुञ्च, सर्वतन्त्रस्वतन्त्रैः, महीयसीम् 'महामहोपाध्याय' पदवीमधिगतैः, श्रीमद्भिर्नागेशभट्टैर्व्याकरणतत्त्वावमर्शिकाम्, सूक्ष्मापूर्वचारुविचारपाटवसम्पादिकाम्, समासतो निखिलदर्शनसिद्धान्तावभासिकाम्, 'वैयाकरणसिद्धान्तलघुमञ्जूषाम्' रत्नमञ्जूषामिवोपकारकारिणीं निर्मायात्यन्तं शाब्दिककुलमुपकृतम् । यतो ह्येतदध्ययनप्राप्तप्रतिभाप्रकाशप्रज्वलितधिषणैः शब्दशास्त्रनिष्णातमानसैर्मनीषिभिरपि प्रतिवादिनो दार्शनिकान् पराजित्य विजयकौतुकमातायतामिति ।

यद्यप्येतन्निर्मिता विलक्षणमेधाप्रतिभाऽवभासकाः प्रगाढपाण्डित्यसम्पादकाः शब्देन्दुशेखरादयो † बहवो ग्रन्था निखिलविद्वन्मनीषागोचराः सन्ति । तथाऽप्येतेषु मञ्जूषैव दार्शनिकविचारप्रणाल्या दार्शनिकतां बिभर्ति ।

---

† श्रीमन्नागेशभट्टप्रणीतग्रन्थाः—

१—भाष्यप्रदीपोद्योतः ।
२—बृहच्छब्देन्दुशेखरः ।
३—परिभाषेन्दुशेखरः ।
४—प्रायश्चित्तेन्दुशेखरः ।
५—बृहन्मञ्जूषा ।
६—लघुमञ्जूषा ।
७—परमलघुमञ्जूषा ।
८—परमार्थसारविवरणम् ।
९—काव्यप्रकाशोद्योतः ।
१०—रसगङ्गाधरमर्मप्रकाशः ।
११—त्रिंशच्छ्लोकी (आशौचनिर्णयः) ।
१२—योगसूत्रवृत्तिः ।

अस्याञ्च–मञ्जूषायां के के विषयाः प्राधान्येन निरूपिताः, इति तु विषयसूचीत एवावसेयाः । यद्यप्यत्र शक्तिनिर्णयान्तभागस्था एव विषयाः सूच्यां सूचिताः, तथाऽपि तावद्दर्शनेनैव 'स्थालीपुलाक' न्यायेन ग्रन्थस्यास्य गौरवं नाविदितं भवेन्मतिमताम् । एवञ्चास्यां मञ्जूषायां परतन्त्रेषूपवर्णितानां सिद्धान्तानामपसिद्धान्तत्वं प्रदर्श्य यथा सिद्धान्तभूताः पदार्था व्यवस्थापिताः, यथा चान्यत्राविवेचितानां गाम्भीर्यपूर्णा विवेचना विहिता, तथा कियतो विषयानुपक्रम्य प्रेक्षावताम्प्रेक्षाविषयतामुपनयामः—

प्रथमं तावत् पदार्थविचारशैलीमनुसरद्भिस्तर्कादितन्त्रनिपुणैः 'अर्थविषयकबोधजनकतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानिरूपकेश्वरेच्छारूपा, तादृशेच्छीयविशेष्यतारूपा वा शक्तिरिति नानाविधाः पक्षा अवलम्बिताः, तत्र चेच्छायाः, विशेष्यताया वा सम्बन्धत्वस्य काप्यदर्शनाद् बोधात्प्राक् तादृशसम्बन्धस्यासिद्धतया कार्य्याव्यवहितप्राक्क्षणावच्छेदेन स्थितस्यैव सम्बन्धस्य कारणताऽवच्छेदकतया पूर्वोक्तरूपायाः शक्तेः सम्बन्धत्वं वक्तुमशक्यमित्यादिदूषणग्रहग्रस्तत्वान्निरस्य तेषां शक्तिलक्षणम्, श्रीनागेशभट्टैः 'वाच्यवाचकभावापरपर्य्यायाऽखण्डसम्बन्धरूपा' शक्तिर्व्यवस्थापिता ।

एवम्–शब्दशक्त्या बोध्योऽप्यर्थो बुद्धिस्थ एव न तु बाह्यः, "मतुप्"–सूत्रे "न सत्तां पदार्थो व्यभिचरति" इति भाष्यात् सत्ताविशिष्टघटादीनामेव घटादिप्रातिपदिकार्थतया 'अस्ति' 'नास्ति' इत्यादिप्रयोगानापत्तेः, गतार्थत्वात्, सत्तया विरोधाच्च । किञ्च, 'शशशृङ्गं नास्ति' 'बन्ध्यापुत्रो नास्ति' इत्यादिवाक्यजन्यबोधे भ्रमत्वस्य सर्वानुभवविरुद्धतया प्रातिपदिकत्वाय

१३—सापिण्ड्यनिर्णयः ।
१४—रसमञ्जरीटीका ।
१५—वृत्तिसङ्ग्रहः ।
१६—वेदान्तसूत्रवृत्तिः ।
१७—सप्तशतीटीका ।
१८—साङ्ख्यसूत्रवृत्तिः ।
१९—शृङ्गवेरपुराधीशरामनाम्ना प्रकाशिता वाल्मीकिरामायणतिलकाख्या व्याख्या ।

यत्तु–केचित्–शब्दरत्नोऽपि श्रीनागेशभट्टेनैव विरचितः, शब्देन्दुशेखरादिग्रन्थानुपूर्व्या बहुश उपलम्भात्, व्याख्यानसाम्याच्चेति, तन्न, गुरुशिष्ययोरुक्तौ तादृशसाम्यस्य बहुत्र दर्शनात्, तदीयग्रन्थापेक्षया शब्दरत्नस्यातिशयितगाम्भीर्य्यपूर्णलेखात्, हरिदीक्षितकृतत्वे बाधायोगाच्च ।

बौद्धार्थस्वीकार आवश्यकः। अत एव 'बुद्धिसिद्धं तु तदसत्' (न्या० द० अध्या० ४ आह्नि० १ सू० ५०) इति गौतमोक्तिः सङ्गच्छते। इत्यादिरीत्या बौद्धार्थत्वं साधितम्।

एवम्—अद्वैतमतवादिभिः 'परत्र पूर्वदृष्टावभासोऽध्यासः' इत्यध्यासस्वरूपं निरूप्य तदतिरिक्ताऽविद्या साधिता। तत्राध्यास एवाविद्या, "तमेतमेवं लक्षणं पण्डिता अविद्या' इति ब्रुवते" इति भाष्याद्ध्यासविषयकप्रश्नोत्तरवदविद्याविषयकप्रश्नोत्तरानुपलब्धेश्चेत्यादिहेतुभिरविद्याया अध्यासरूपत्वं सिद्धान्तितम्। एवमविद्याया अजन्यत्वम्, विनाशित्वञ्च स्वीकृतमद्वैतमतवादिभिः। तच्च नोपपद्यते, "एकेन विज्ञातेन सर्वं विज्ञातं भवति" इति प्रतिज्ञाभङ्गप्रसङ्गात्, ब्रह्मातिरिक्तस्याजन्यत्वासम्भवात्, वियदादीनामजन्यत्वे "प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः" (वे० द० अध्या० २ पा० ३ सू० ६) इति सूत्रेण प्रतिज्ञाभङ्गापादनाच्च। "अजामेकाम्" इत्यादिश्रुतेरविद्याया अनादित्वबोधकत्वपरतैव।

यत्तु—"अनिर्वचनीयं सदसद्विलक्षणम्" इति तदपि न, तादृशपदार्थाप्रसिद्धेः, किन्तु, उभयरूपमेव। तत्र सत्त्वमारोपितम्, असत्त्वन्तु वास्तविकमिति न विरोधः। इत्येवंरूपेण तदभिमताऽनिर्वचनीयख्यातिरपि निरस्ता।

नव्यतार्किकसम्मता 'ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तिः' अप्ययुक्तैव, अविद्यमानस्य प्रत्यासत्तित्वासम्भवात्। ज्ञानविषयत्वस्य तत्त्वे, विषयताया ज्ञानविषयोभयरूपत्वमते ज्ञाननाशे तस्यास्तत्त्वासम्भवात्।

अनुव्यवसायस्य ज्ञानग्राहकत्वमप्यसङ्गतम्, ज्ञाने सति 'जानामि न वा' इति संशयाननुभवात्, 'घटं जानामि' इतिवत् 'ज्ञानं जानामि' इत्यनुभवाभावात्, अनवस्थापाताच्च। किन्तु ज्ञानस्य स्वतःप्रकाशत्वमेव, इति सिद्धान्तः।

संयोगस्य हि नैयायिकमते 'सम्बन्धत्वम्' प्रसिद्धम्, तदपि न, सम्बन्धस्य पदार्थयोजनामात्रहेतुत्वात्, संयोगस्य च स्वतःपदार्थत्वात्। सम्बन्धस्य सांसर्गिकविषयतया पदाबोध्यत्वमेव, केवलं षष्ठ्यादिविभक्त्या, वाक्येन वा बोध्यत्वम्, इति संयोगस्य सम्बन्धत्वमसङ्गतम्।

एवम्—तार्किकैः—द्रव्यगुणकर्मस्वेव जातिः स्वीकृता, साऽपि सत्तारूपा, गोत्वादिनानारूपा चेति। अत्रोच्यते—"सामान्यं विशेष इति बुद्ध्यपेक्षम्"

इति कणादवचनात्, "समानप्रसवात्मिका जातिः" इतिगौतमवचनाच्चा-नुगतप्रतीतेरेव जातिसाधकत्वाज्जातेरैक्यसर्ववृत्तित्वे एव समुचिते। एकैव जातिः गवादिप्रतिनियतव्यञ्जकव्यञ्जिता तत्तज्जात्यवच्छिन्नका-र्यसाधिका भवतीत्यपि व्यवस्थापितमत्र।

स्फोटस्वरूपं तु समासतोऽस्माभिर्ग्रन्थान्ते स्फोटमीमांसायामुपवर्णि-तम्, तत एव तदवसेयम्।

एवमन्ये पदार्थाः ये शास्त्रान्तरे प्रसिद्धाः प्रमाणविरुद्धाः स्ववासना-कल्पितास्ते मञ्जूषाकारैर्नानायुक्तिभिर्निराकृताः, इति मञ्जूषापर्यालोचन-यैवावगन्तव्यम्।

विज्ञानसुधानिधिभूतस्यास्य ग्रन्थस्य यद्यपि 'कला' 'कुञ्जिका' इति टीकाद्वयं समुपलभ्यते, तथाऽपि दर्शनान्तरीयविषयाणां बाहुल्येन सन्निविष्टतया तद्द्वयमप्येतस्मिन् ग्रन्थाम्बुधौ संनिवेशितानि सिद्धान्त-रत्नान्युद्धाट्य यथावद्दर्शयितुं नालम्। तथाऽद्यावधि मुद्रणे चास्य मूल-पाठभेदहेतुना कृताधिकप्रयासैरपि प्रकाशकैर्नैं तादृशं शुद्धसंस्करणं नेत्रपथमवतारितम्, येनोच्छिन्नपाठतया दूयमानमानसानामध्यापकानां जिज्ञासावतामन्तेवासिनाञ्च खिन्नहृदये संतोषोऽभ्युपपद्येत, इत्यादितोऽपि सदुत्साहसम्पन्नहृदयैर्विद्वद्वर्गैर्बहुभिः छात्रैश्च बहुधा प्रोत्साहितेन मया गभीरायाः सिद्धान्तरत्नार्णवभूतायाश्चास्या मञ्जूषायाः सिद्धान्तरत्नानि स्वशक्त्यनुसारेण निष्कास्योपहाररूपेण स्वनिर्मितया 'रत्नप्रभा' नाम्न्या व्याख्ययोपस्थापयितुं प्रयत्यते। आशास्यते च यदेतदुद्धाटितमञ्जूषारत्न-प्रभया व्याख्यया सिद्धान्तज्ञाने आवरकतमःसन्ततेरणुमात्रमपि प्रतिबन्ध-कत्वं न भवेदिति। अत्रत्यनिवेशितविषयाणां निरूपणप्रस्तावे येषां ग्रन्थानां प्रामाण्येनोल्लेखो विद्यते, तत्रत्यास्ते ते विषयाः सम्यगुद्धाट्य सरलतया सर्वेषां जिज्ञासूनां सुखावगमाय पूर्णतया वर्णिताः सन्ति, तत्तद्-ग्रन्थेषु ते ते विषयाः कुत्र स्थले वर्णिताः सन्तीत्यभिज्ञानाय तत्तत्स्थान-मप्यङ्कितमत्र।

महामहिमशाली, निखिलशास्त्रतत्त्वज्ञतागुणैकमाली, माननीयोऽयं नागेशभट्टः कदा कुत्र, कस्मिन् कुले च समजनि, केन प्रकारेण, क्व वा

सकलां कलामासादितवान् । कालवशात् कदाऽस्तंगतवान्, इत्यादि-वृत्तान्तं सामग्र्यभावान्न सम्यक् सप्रमाणमवगम्यते ।

किमपरं एवमेव प्राचीनानां तत्रभवतां प्रखरप्रसिद्धिमुपगतानामपि भारतीयमहापुरुषाणां जीवनचरितानि नावाप्यन्ते, आश्चर्यमिदम्—यद् विविधविद्याविलासोल्लसितबुद्धिविभवशालिनाम्, अखिलवस्तुविषयक त्रिकालज्ञानतिग्मांशुकरसमुत्सारितसकलजनताऽन्तःस्थिततमसां पूज्यवराणां महर्षीणां समुपलभ्यमानेऽपि तादृशमहत्त्वसूचके कतिचिद् ग्रन्थे तन्निर्माणसमयावबोधककारणकलापो नोपलभ्यते, तेन साम्प्रतिकानां भौतिकविज्ञानबलशालिनां पाश्चात्यानां हृदये तेषां पुरातत्त्वविषये सन्देहाङ्कुरः समुत्पन्नो भवति ।

मन्यामहे यत्तस्मिन्काले ग्रन्थकाराणां एतादृशी जन्मादिज्ञानसूचकलेखनप्रणाली नाभिमताऽसीदिति ।

अन्यदपि मौहम्मदकुलाक्रान्ताकुले लोके भारतवर्षस्यापि दौर्भाग्यवशादनेके रत्नभूता ग्रन्था विनष्टाः, एवं विनाशमुपगतेऽपि भारतीयसाहित्ये तदवाप्त्यनुपायजनितक्लेशकीलितानामस्माकं कृते तदन्वेषणपरायणानां कियन्मात्रं सफलीभूतानां पाश्चात्यानां छत्रच्छायायां साहित्योपलब्धिविषये महानुपकाराङ्कुरः प्रादुरभूत् । येषां श्लाघनीययत्नोपलब्धशिलालेखादिना, तत्तत्सामयिकराजमूर्तिचिह्नचिह्नितानां मुद्राणामवाप्त्या च भारतीयसाहित्यस्य प्राचीनत्वं सर्वैरेवाङ्गीकृतम्, अतस्ते धन्यवादार्हाः ।

विद्वत्कुलमौलिमुकुटमणिरयं नागेशः कतमदेशालङ्कारभूत इति तु सन्दिग्धमेव, जन्मसमयस्तु 'काव्यमाला'ग्रन्थमालायां मुद्रितरसगङ्गाधरस्य भूमिकायां म० म० पं० दुर्गाप्रसादेन १६८८ ईशवीयवत्सरतः १७२८ ईशवीयपर्यन्तं जयपुरमण्डलशासकेन सवाईमहाराजजयसिंहेन स्वकीयेऽश्वमेधयज्ञे १७१४ ईशवीये समारब्धे नागेशभट्टः समाहूतः । 'क्षेत्रसंन्यासग्रहणकारणान्नोपस्थातुं शक्यते' इति तन्निमन्त्रणं प्रत्याख्यातवान्, इति लिखितम्, तदनुसारेण सप्तदशशताब्द्यामासीदिति प्रतीयते । नागेशभट्टस्य पिता तु 'शिवभट्ट'नामकः, एवं माता 'सतीदेवी' आसीदिति स्वग्रन्थे एव बहुत्र लिखितम् । जन्मतः षोडशाब्दावस्थापर्यन्तं काश्यामितस्ततः

भ्राम्यन्नेवासीत्। कदाचिद् विद्वत्सभायामकस्माद् गत्वा तत्रासनमधिष्ठितः, ततश्च तत्रत्यैर्विद्वद्भिर्भर्त्सितः, सार्द्धचन्द्रं निष्कासितश्च।

इत्थमपमानितः परं निर्वेदमापन्नः सर्वातिशायिनीं विद्यामभीप्सुरहमपि नातिमहता कालेन सर्वान् विजेष्ये, इत्युच्चैः प्रतिज्ञाय तपस्तप्तुं विजने गतः, तत्र च विमुक्ताहारो वागीश्वरीध्यानपरायणः कतिपयैरेव दिवसैर्वागीश्वरीवरप्रसादाल्लब्धसकलशास्त्रतत्त्वविमर्शबुद्धिको विद्वज्जनमूर्धन्यः समभवदिति किंवदन्ती श्रूयते। 'शृङ्गवेरपुराधीशाद्रामतो लब्धजीविकः' इत्यादिस्वकीयलेखेनैवायं तत्रत्यराजपण्डित आसीदिति ज्ञायते।

नागेशभट्टस्य सन्ततिर्नासीदिति तु मञ्जूषाऽन्ते "शब्देन्दुशेखरं पुत्रं मञ्जूषाञ्चैव कन्यकाम्।" इत्यादितदुक्त्या प्रतीयते। यद्यप्ययं नागेशभट्टः वागीश्वरीप्रसादादेव अधिगतसकलविद्यस्तथाऽपि गुरुसम्प्रदायलब्धैव विद्या श्रेयस्करीत्यनुसन्धाय पण्डितप्रवरहरिदीक्षिताद् व्याकरणम्, 'पं० रामराम'भट्टान्न्यायशास्त्रञ्चाधीत्य निखिलतन्त्रतत्त्वज्ञतामवाप।

स्फोटायनऋषि-भाष्याद्यभिमतस्फोटोपपत्तिकरीं मञ्जूषां विधाय सकलविद्वन्मण्डलमूर्धन्यताञ्चावाप्तवान्। मञ्जूषापर्यालोचनयोपलभ्यते प्रायः सर्वेषु शास्त्रेष्वस्य प्रगाढपाण्डित्यमासीदिति।

अस्या मञ्जूषायाष्टीकासप्तकं समुद्दिष्टम्, आफ्रेट (Aphret) महोदयेन। तत्र दुर्बलाचार्य्येण निर्मितैका, कृष्णमित्रेण निर्मिताऽपरेति भ्रम एव, दुर्बलाचार्य्यस्यैव कृष्णमित्रेत्यपरं नाम। तत्रापि रामनाथविरचितं बृहन्मञ्जूषाटिप्पणम्, वैद्यनाथभट्टविरचितं बृहन्मञ्जूषाविवरणञ्च गुरुमञ्जूषाया एव व्याख्याभूतम्। ननु गुरुमञ्जूषा क्वाप्यनुपलम्भान्नास्त्येवेति चेत्, न, मञ्जूषाया निपातार्थनिर्णयान्ते 'इत्यन्यत्र विस्तरः' इति प्रतीकमादाय 'गुरुमञ्जूषाऽऽदावित्यर्थः' इति कलाकारोक्तेः, व्यञ्जनानिरूपणान्ते 'अन्यत्रेति' प्रतीके 'गुरुमञ्जूषाऽऽदावित्यर्थः' इति कलोक्तेश्च। तथाच पूर्वोक्तगौराङ्गमहोदयकथितासु टीकासु टीकाचतुष्टयमेवावशिष्टम्। तत्रापि कलाकुञ्जिके, एव मुद्रिते। तयोरपि कुञ्जिका कियतांशेन विहीनैव, इति परीक्ष्यच्छात्राणामुपयुक्तये शीघ्रतावशात् स्फोटान्तभागस्यैव 'रत्नप्रभा' प्रकाश्यते। अवशिष्टभागस्य तु सत्यवसरे प्रकाशिष्यत इत्याशास्यते।

अस्याः संशोधने प्राचीनानां चतुर्णां पुस्तकानामुपयोगो विहितः। तत्र च लोकप्रसिद्धानां सकलशास्त्रनिष्णातान्तःकरणानां संन्यासिप्रवराणां श्रीरामनिरञ्जनस्वामिनां स्वहस्तेन संशोधितमेकं पुस्तकमुपहृत्य अनल्पोपकारो विहितः केनचित्सुहृदा।

काशीस्थराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालाऽध्यक्षैः (Principal, Government Sanskrit College, Benares) एम० ए० पदालङ्कृतैः संस्कृतसाहित्यनिष्णातैः श्रीमन्माननीयगोपीनाथकविराजमहोदयैः स्वकीयं बहुमूल्यं समयं व्ययीकृत्यैतद्ग्रन्थ'भूमिका'लेखनप्रयासो यो हि विहितस्तदर्थं तेभ्यो बहुकृतज्ञतां प्रकाशयामः।

यद्यपि मदीयान्तेवासिभिरुच्चकक्षाप्रविष्टैः सर्वैरेवात्र लेखनादिना साहाय्यं विहितं ते सर्वेऽप्याशीर्वादार्हाः। तथाऽपि तत्र विरलाविद्यालयाध्यापको व्याकरणाचार्य्यः पं० चन्द्रशेखरमिश्रः, व्याकरणशास्त्री, काव्य तीर्थः, वेदान्ताद्यनेकविषयाभिज्ञः, काशीस्थविद्यापीठाध्यापकः पं० दामोदरशर्म्मपाण्डेयः, व्याकरणशास्त्री पञ्चोल्युपनामकः पं० बालकृष्णशर्म्मा, एतेऽतीवोपकृतवन्त इत्यनेकाशिषो वितरामः। तथाऽस्याः प्रकाशकः पं० गिरिजाप्रसादशर्मपाण्डेयः सर्वतो भावेनेमां सौष्ठवशालिनीमल्पीयसा मूल्येन सर्वजनसुलभां सम्पाद्य प्रकाशतां नीतवानतो धन्यवादैस्तमपि सम्भावयामः।

छात्राणामध्यापने निरन्तरामसक्तस्य मे समयाल्पत्वान्मुद्रणदोषात्, भ्रान्तेर्वा यास्त्रुटयोऽत्र सम्भवेयुस्ताः परिशोध्य सूचयन्तु सुधिय इति निवेदयते—

विरलाविद्यालय लालघाट, बनारस सिटी। श्रा. शु. ५ सं. १९८६	भवदीय— सभापतिशर्मोपाध्यायः विरलाविद्यालय— प्रधानाध्यापकः

वैयाकरणसिद्धान्तलघुमञ्जूषाया

विषयानुक्रमणिका ।

विषयाः | पृष्ठाङ्काः

विषयाः	पृष्ठाङ्काः

विषयाः पृष्ठाङ्काः

मी० ० = मीमांसादर्शनम् ।

मीमां० द० शाब० भा० = मीमांसादर्शनम्-शाबरभाष्यम् ।

मी० सू० = मीमांसासूत्रम् ।

मुण्ड० उप० = मुण्डकोपनिषत् ।

मुक्ता०उपमा० खं० = मुक्तावली-उपमानखंडम् ।

मू० = मूलम् ।

यो० द० समा० पा० सू० = योगदर्शनम्-समाधिः-पादः-सूत्रम् ।

यो० वा० = योगवासिष्ठम् ।

रत्न० = रत्नप्रभा ।

वाक्यप० कां० समुद्दे० कारि० = वाक्यपदीयम्-काण्डम्-समुद्देशः-कारिका ।

वात्स्या० भा० = वात्स्यायनभाष्यम् ।

वि० पु० = विष्णुपुराणम् ।

वेदा० कल्पत० = वेदान्तकल्पतरुः ।

वे० सू० = वेदान्तसूत्रम् ।

वृत्त० रत्ना० = वृत्तरत्नाकरः ।

शंखस्मृ० अध्या० श्लो० = शंखस्मृतिः-अध्यायः-श्लोकः ।

शारी० भा० = शारीरिकभाष्यम् ।

शिशु० व० = शिशुपालवधः ।

शु० य० प्राति० अ० सू० = शुक्लयजुर्वेदः-प्रातिशाख्यम्-अध्यायः-सूत्रम् ।

श्रीमद्भा० पु० = श्रीमद्भागवतपुराणम् ।

श्लो० वाक्याधि० श्लो० = श्लोकवार्तिकम्-वाक्याधिकरणम्-श्लोकः ।

श्वेता० उप० = श्वेताश्वतरोपनिषत् ।

संगी० रत्ना० = संगीतरत्नाकरः ।

साहि० दर्प० परि० कारि० = साहित्यदर्पणः परिच्छेदः-कारिका ।

सुश्रुत० सं० सूत्रस्था० = सुश्रुतसंहिता सूत्रस्थानम् ।

। = पूर्णविरामः ।

, = अर्धविरामः ।

" " = अन्योक्तेरानुपूर्वीपरिचायकः ।

' ' = अर्थस्वरूपपरिचायकः ।

= = समानार्थसूचकः ।

— = वक्तव्यसूचकः ।

समस्तपदमध्ये—एवं रेखा द्वन्द्वबोधिका ।

यत्र .... ईदृशः सङ्केतस्तत्र तत्तद्-ग्रन्थस्य कियदंशं परित्यज्योल्लिखितम्, इति बोद्धव्यम् ।

मूले—( ) एतच्चिह्नान्तर्गतान्यक्षराणि पाठान्तरत्वेनावगन्तव्यानि ।

मूले, टीकायाञ्चार्थबोधसौकर्याय क्वचित्संहिताया अविवक्षया सन्धेरभावो ज्ञेयः ।